

Полтавський національний педагогічний університет
імені В. Г. Короленка
Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України

ПСИХОЛОГІЯ І ОСОБИСТІТЬ

Науковий журнал

Заснований у травні 2011 року

Виходить два рази на рік

**№ 2 (22)
2022**

Полтава – Київ
2022

Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University
G. S. Kostiuk Institute of Psychology at National Academy
of Educational Sciences of Ukraine

PSYCHOLOGY AND PERSONALITY

Scholarly Journal

Founded in May 2011

Biannual

**№ 2 (22)
2022**

Poltava – Kyiv
2022

ISSN 2226-4078 (Print)
ISSN 2410-3527 (Online)
УДК 159.9 + 37.015.311 (051)
<https://doi.org/10.33989/2226-4078.2022.2>

Засновники

Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка
Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України

*Затверджено вченою радою Полтавського національного педагогічного університету
імені В. Г. Короленка, протокол № 2 від 29.09.2022 р.*

Головний редактор

Бочелюк В. Й. – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології Національного університету «Запорізька політехніка».

Заступники головного редактора

Седих К. В. – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Тітов І. Г. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Відповідальний секретар

Лаврінченко В. А. – кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри психології Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Редакційна колегія

Aqeel M. – Lecturer, Department of Psychology, Foundation University, Rawalpindi Campus, Pakistan.

Giacomuzzi S. – Dr., Professor, Free University of Bolzano, Italy.

Stelcer B. – Dr., Ass. Professor, Karol Marcinkowski University of Medical Sciences, Poland.

Дзюба Т. М. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Власова О. І. – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології розвитку, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Коваленко О. Г. – доктор психологічних наук, професор, головний науковий відділу андрагогіки Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих імені І. А. Зязюна НАПН України.

Кочарян О. С. – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психологічного консультування і психотерапії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Кряже І. В. – доктор психологічних наук, професор кафедри прикладної психології, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.

Кузікова С. Б. – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка.

Кузнецов М. А. – доктор психологічних наук, професор кафедри практичної психології, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди.

Морзун В. Ф. – кандидат психологічних наук, професор кафедри психології Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Полянничко О. М. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри спорту та фітнесу Київського університету імені Бориса Грінченка.

Співак Л. М. – доктор психологічних наук, професор кафедри теоретичної та консультативної психології, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова.

Хомуленко Т. Б. – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри практичної психології Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Шандрук С. К. – доктор психологічних наук, професор кафедри психології та соціальної роботи, Тернопільського національного економічного університету.

Швалб Ю. М. – доктор психологічних наук, професор, завідувач лабораторії екологічної психології, Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України.

Шестопалова Л. Ф. – доктор психологічних наук, професор, завідувач відділом медичної психології, Інститут неврології, психіатрії та наркології НАМН України.

Свідчення про державну реєстрацію: КВ №23463-13303ПР від 2.07.2018 р.

*Журнал внесено до Переліку наукових фахових видань України з психології, категорія «Б»
(Наказ Міністерства освіти і науки України №409 від 17.03.2020 р.)*

Журнал внесено / проіндексовано в таких наукометричних базах: Google Scholar, Index Copernicus, Ulrichsweb Global Serials Directory, Research Bible, Open Academic Journals Index (OAJI), OpenAIRE.

© ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2022

© Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2022

ISSN 2226-4078 (Print)
ISSN 2410-3527 (Online)
UDC 159.9 + 37.015.311 (051)
<https://doi.org/10.33989/2226-4078.2022.2>

Founders

Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University
G. S. Kostyuk Institute of Psychology at National Academy of Educational Sciences of Ukraine
*Approved by scientific advice board of Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University
minutes # 2 from September 29, 2022*

Editor-in-Chief

V. Bocheliuk – Dr., Professor, Zaporizhzhya Polytechnic National University.

Editors-in-Chief Deputies

K. Sedykh – Dr., Professor, Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University.

I. Titov – PhD, Assoc. Professor, Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University.

Executive Secretary

V. Lavrinenko – PhD, Senior Lecturer, Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University.

Editorial College

Aqeel M. – Lecturer, Department of Psychology, Foundation University, Pakistan.

Dziuba T. – PhD, Assoc. Professor, Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University.

Giacomuzzi S. – Dr., Professor, Free University of Bolzano, Italy.

Khomulenko T. – Dr., Professor, Kharkiv G. S. Skovoroda National Pedagogical University.

Kovalenko O. – Dr., Professor, I.A. Zyzaiun Institute of Pedagogical Education and Adults Education at National Academy of Educational Sciences of Ukraine

Kocharian O. – Dr., Professor, Kharkiv V. N. Karazin National University.

Kryazh I. – Dr., Professor, Kharkiv V. N. Karazin National University.

Kuzikova S. – Dr., Professor, Sumy A. S. Makarenko State Pedagogical University.

Kuznetsov M. – Dr., Professor, Kharkiv G. S. Skovoroda National Pedagogical University.

Morgun V. – PhD, Professor, Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University.

Polianychko O. – PhD, Assoc. Professor, Kyiv B. Grinchenko University.

Spivak L. – Dr., Professor, M. P. Dragomanov National Pedagogical University.

Shwalb J. – Dr., Professor, G. S. Kostyuk Institute of Psychology at National Academy of Educational Sciences of Ukraine.

Shandruk S. – Dr., Professor, Ternopil National Economic University

Shestopalova L. – Dr., Professor, Institute of Neurology, Psychiatry and Narcology at National Academy of Medical Sciences of Ukraine.

Stelcer B. – Dr., Assoc. Professor, Karol Marcinkowski University of Medical Sciences, Poland.

Vlasova O. – Dr., Professor, Kyiv Taras Shevchenko National University.

Certificate of state registration: KB №23463-13303ПП from 2.07.2018.

*Journal is included to the List of Professional Editions of Ukraine in the field of «Psychology»,
category “B” (Resolution of Ministry of Education and Science of Ukraine №409 from March 17, 2020)*

*Journal is registered/indexed in Google Scholar, Index Copernicus, Ulrichsweb Global Serials
Directory, Research Bible, Open Academic Journals Index (OAJI), OpenAIRE*

ЗМІСТ

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ ОСОБИСТОСТІ

Фурман А. В.

ТЕОРЕТИЧНА МОДЕЛЬ ЕМПАТІЙНОЇ ВЗАЄМОДІЇ ПСИХОЛОГА
З КЛІЄНТОМ: ЦИКЛІЧНО-ВЧИНКОВИЙ ПІДХІД 9

Соловійов О. В., Літвінова О. В.

ПСИХІЧНЕ ОРКЕСТРУЄ ІНФОРМАЦІЙНУ АКТИВНІСТЬ МОЗКУ:
ВІД ФІЗИЧНОГО ІСНУВАННЯ ДО ПСИХІЧНО ЗДІЙСНЮВАНОГО
БУТТЯ 41

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНІ ТА ПРИКЛАДНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Кузікова С. Б., Щербак Т. І.

КОПІНГ-СТРАТЕГІЇ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ ПРОДУКТИВНОСТІ
У СТРЕСОВИХ СИТУАЦІЯХ 85

Сєдих К. В., Лавріненко В. А.

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОТЕРАПЕВТИЧНОЇ РОБОТИ ІЗ СІМ'ЯМИ
ХІМІЧНО УЗАЛЕЖНЕНИХ ПАЦІЄНТІВ 98

Мишко Н. М., Тітова Т. Є., Тесленко М. М., Юдіна Н. О.

ОСОБЛИВОСТІ КОПІНГ-СТРАТЕГІЙ У ЧОЛОВІКІВ І ЖІНОК
ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ 115

Волинчук О. В.

СФОРМОВАНІСТЬ ПСИХОЛОГІЧНОГО ПРОСТОРУ
Й ОСОБИСТІСНИХ МЕЖ ЯК ДЕТЕРМІНАНТА ПСИХОЛОГІЧ-
НОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ СТУДЕНТІВ 128

Перетяцько Л. Г., Тесленко М. М.

ПРОФЕСІЙНА САМОІДЕНТИЧНІСТЬ МАЙБУТНІХ ПСИХО-
ЛОГІВ У ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ 139

Яновська Т. А.

СОЦІАЛЬНИЙ ІНТЕЛЕКТ У СТРУКТУРІ ПРОФЕСІЙНО-
ВАЖЛИВИХ ЯКОСТЕЙ ПСИХОЛОГА 153

АКМЕОЛОГІЧНА КУЛЬТУРА ОСОБИСТОСТІ ЯК СУБ'ЄКТА ПРАЦІ ТА СПІЛКУВАННЯ

Калюжна Ю. І., Кравченко О. Д.

МЕТОДИЧНИЙ АСПЕКТ РОЗВИТКУ КАР'ЄРНИХ ОРІЄНТАЦІЙ
МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ У КОНТЕКСТІ ЇХ
ПРОФЕСІОНАЛІЗАЦІЇ..... 169

Седих К. В., Мишко Н. М.

ПСИХОЛОГІЧНІ НАСЛІДКИ БУЛІНГУ..... 186

Юдіна Н. О.

МОТИВАЦІЙНА ГОТОВНІСТЬ ПРАЦІВНИКІВ
КАРНОГО РОЗШУКУ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ..... 199

ОСОБИСТІТЬ У ВІРТУАЛЬНОМУ ПРОСТОРИ

Тітов І. Г., Лавріненко В. А.

ЧИННИКИ ПРОЯВУ КІБЕРБУЛІНГУ В ПІДЛІТКОВОМУ
СЕРЕДОВИЩІ: ТЕОРЕТИЧНИЙ ОГЛЯД..... 211

КЛІНІКО-БІОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ОСОБИСТІСНИХ РОЗЛАДІВ

Кобильченко В. В., Омельченко І. М.

ФЕНОМЕНОЛОГІЯ І ТИПОЛОГІЯ БІОГЕННОЇ ДЕПРИВАЦІЇ..... 225

Католик Г. В., Біннебесель Ю.

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПОРТРЕТ СЕРІЙНОГО ВБИВЦІ
В ІНТРАСУБ'ЄКТИВНОМУ СПРИЙНЯТТІ ПЕРЕСІЧНОГО
ГРОМАДЯНИНА..... 242

Помогайбо В. М., Березан О. І., Петрушов А. В.

ГЕНЕТИКА ЕПІЛЕПСІЇ..... 255

CONTENTS

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL PROBLEMS OF PERSONALITY PSYCHOLOGY

Furman A.

A THEORETICAL MODEL OF EMPATHIC INTERACTION
BETWEEN A PSYCHOLOGIST AND A CLIENT: A CYCLICAL-
ACTION APPROACH..... 9

Soloviov O., Litvinova O.

THE MENTAL ORCHESTRATES THE INFORMATION ACTIVITY OF
THE BRAIN: FROM PHYSICAL EXISTENCE TO MENTALLY
REALIZED BEING 41

EMPIRICAL AND APPLIED RESEARCHES

Kuzikova S., Shcherbak T.

COPING STRATEGIES AND MAINTAINING PRODUCTIVITY IN
STRESSFUL SITUATIONS..... 85

Sedyckh K., Lavrinenko V.

FEATURES OF PSYCHOTHERAPEUTIC WORK WITH FAMILIES
OF DRUG DEPENDENT PATIENTS 98

Myshko N., Titova T., Teslenko M., Udina N.

FEATURES OF COPING STRATEGIES IN MEN AND WOMEN
DURING THE MARTIAL LAW 115

Volynchuk O.

PSYCHOLOGICAL SPACE AND PERSONAL BOUNDARIES
FORMATION AS A FACTOR OF STUDENTS' PSYCHOLOGICAL
WELL-BEING 128

Peretiatko L., Teslenko M.

PROFESSIONAL SELF-IDENTITY OF FUTURE PSYCHOLOGISTS
IN INSTITUTIONS OF HIGHER EDUCATION 139

Yanovska T.

SOCIAL INTELLIGENCE IN THE STRUCTURE
OF PROFESSIONALLY IMPORTANT QUALITIES
OF A PSYCHOLOGIST..... 153

ACME CULTURE OF PERSONALITY

Kaliuzhna Y., Kravchenko O.

METHODOLOGICAL ASPECT OF DEVELOPMENT OF FUTURE
PSYCHOLOGISTS' CAREER ORIENTATIONS IN THE CONTEXT
OF THEIR PROFESSIONALIZATION 169

Sedykh K., Myshko N.

PSYCHOLOGICAL CONSEQUENCES OF BULLYING..... 186

Yudina N.

MOTIVATIONAL READINESS OF CRIMINAL INVESTIGATION
DEPARTMENT OFFICERS TO PROFESSIONAL ACTIVITY 199

PERSONALITY IN VIRTUAL SPACE

Titov I., Lavrinenko V.

FACTORS OF CYBERBULLYING IN ADOLESCENT
ENVIRONMENT: THEORETICAL REVIEW 211

CLINICAL AND BIOLOGICAL ASPECTS OF PERSONALITY DISORDERS

Kobylchenko V., Omelchenko I.

THE PHENOMENOLOGY AND TYPOLOGY OF BIOGENIC
DEPRIVATIONS 225

Katolyk H., Binnebesel J.

PSYCHOLOGICAL PORTRAIT OF A SERIAL KILLER
IN THE INTRASUBJECTIVE PERCEPTION OF THE ORDINARY
CITIZEN 242

Pomohaibo V., Berezan O., Petrushov A.

THE GENETICS OF EPILEPSY 255

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ ОСОБИСТОСТІ

УДК 159.922.27 : 171/177.7

© А. В. Фурман, 2022

orcid.org/ orcid.org/0000-0003-1550-6955

<https://doi.org/10.33989/2226-4078.2022.2.265484>

ФУРМАН Анатолій Васильович

*доктор психологічних наук, професор кафедри психології
та соціальної роботи Західноукраїнського національного університету
(м. Тернопіль)*

ТЕОРЕТИЧНА МОДЕЛЬ ЕМПАТІЙНОЇ ВЗАЄМОДІЇ ПСИХОЛОГА З КЛІЄНТОМ: ЦИКЛІЧНО-ВЧИНКОВИЙ ПІДХІД

Міждисциплінарне дослідження присвячене висвітленню авторської концепції учинково цілісної, розвитково збагаченої й діалогічно спрямованої емпатійної взаємодії психолога із клієнтами різних віку, статі, ментального досвіду, соціального статусу і психічної організації індивідуального Я. Пропонована концепція створена, з одного боку, шляхом рефлексивної реконструкції змісту відомої в Україні та за її межами психологічної теорії емпатії (Л. П. Журавльова, 2007), коли досягається почергове, сценарно опрацьоване й учинково зреалізоване, взаємодоповнення розвиткового функціонування різних видів, рівнів та етапів емпатійного процесу, ресурсів, каналів і засобів емпатійних ставлень-стосунків та індивідуально-психологічних особливостей емпатійності кожного учасника діалогічного контактування у системі «психолог – клієнт», з іншого – завдяки задіянню новітньої методологічної оптики постнекласичної раціональності, а саме авторського циклічно-вчинкового підходу із його базовими принципами (циклічності, синергійності, вчинковості, метасистемності), низкою закономірностей і нормативів пізнавальної мислєдїяльності. Причому універсальним інструментом утілення у життя дослідницької свідомості, котрий узадає епістемологічне осереддя обстоюваної тут концепції, є м и с л е с х е м а, побудована за принципом кватерності в контексті широких мислєзасобових можливостей

інноваційної сфери професійного методологування (А.В. Фурман, 2005, 2016). За вихідну ідею в даному разі слугувало аксіоматичне твердження, що процесний цикл актуального перебігу емпатії становить з боку особистості окреме самобутнє вчинення. Зважаючи на мету, завдання і предметне поле цього дослідження, доведено, що: по-перше, найефективнішою технологією співдіяльнісного психодуховного наповнення міжособистих стосунків є модульно-розвивальна взаємодія, яка спочатку підлягає рефлексивно-вчинковому сценаруванню, а потім повноцінному екзистенційному здійсненню; по-друге, етапи розгортання персоніфікованої емпатійної взаємодії не тільки можна обґрунтувати на основі домінуючих процесів (афективного, когнітивного, конативного), а й більш методологічно виправдано на засадах логіко-канонічної структури вчинку (ситуація, мотивація, дія, післядія); по-третє, емпатійний діалогічний цикл найкраще свідомісно організується практичним психологом у роботі з клієнтом як четвірно періодизований і покровоко (процедурно) деталізований учинок особистісної емпатійності, який охоплює по чергове домінування натуральної, афективно-когнітивної, конативно-діяльної і рефлексивної видів емпатії; по-четверте, практичне використання психологом учинково-рефлексивної мислєсхеми сценарування підтвердило емпіричну ефективність у його індивідуальній роботі зі здобувачами середньої і вищої освіти, зокрема й із тими, хто має особливі потреби, або вирізняється проблемною поведінкою.

Ключові слова: професійне вигорання, психолог, клієнт, співпереживання, теорія емпатії, циклічно-вчинковий підхід, мислєсхема, модульно-розвивальна взаємодія, особистісна емпатійність, рефлексивно-вчинкове сценарування, емпатійне вчинення, психологічна допомога.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Одним із впливових негативних чинників як професійного становлення особистості, так і її компетентнісного фахового зростання в умовах глобалізованого світу й усепроникливої інформаційної цивілізації є *психоемоційне* (так званий «синдром емоційного виснаження») і власне *професійне вигорання* (Н. М. Булатевич, В. Дудяк, Т. В. Зайчикова, І. О. Малишева, О. М. Хайрулін та ін.). Передусім це стосується працівників соціономічних професій (психологів, педагогів, освітян, лікарів, військово-службовців, соціальних працівників, священників, управлінців тощо), тобто тих фахівців, котрі працюють у сферах «людина – людина», «людина – група», «людина – організація». Зокрема,

О. М. Хайрулін зазначає, що поняття «вигорання» (англ. – burnout) і суто «професійне вигорання» почало використовуватися у психології і медицині ще наприкінці ХХ століття, що, розглядаючи його як окремий психотравмувальний синдром, виникає внаслідок інтенсивної дії несприятливого поєднання зовнішніх і внутрішніх факторів, розвивається на підґрунті хронічного стресу в результаті накопичення негативних емоцій без «розрядки», або без «вивільнення» від її психоенергетичного тиску, й характеризується як психодуховний стан надвисокої втоми, фізичної і ментальної хворобливості, що спричинений тривалою тяжкою працею (Хайрулін, 2014, с. 99).

Серед набору факторів психосоціального запобігання професійному вигоранню працівників соціономічних професій науковці здебільшого називають або ті, що стосуються зміни умов і ритму праці (оновлення обставин, чергування трудового процесу фізичними вправами та ін.), або забезпечення сталої внутрішньої полімотивованості, психоемоційного комфорту і душевної рівноваги особистості того, хто так чи інакше працює з людьми, або ж дотримання обох цих факторних стратегій задля досягнення фізичного, психічного і душевного здоров'я (див., до прикладу, ґрунтовне дослідження М. В. Савчина, 2019).

У цій складній ситуації запобігання чи то й подолання перших ознак професійного вигорання працівників зазначеного фаху надважливим інтегральним чинником, хоча іноді й реверсним (себто таким, що змінює напрям психоемоційного чи мотиваційно-інтелектуального потоку психічної енергії), є *емпатія*, точніше – *емпатійна взаємодія*, скажімо психолога з клієнтом. Гносеологічне осмислення впливу цього психологічного чинника на запобігання професійному вигоранню практичного психолога дає підстави обґрунтувати таку *суперечність*: з одного боку, емпатія – це не тільки афективна форма ідентифікації та адекватне розуміння й *особистісного прийняття* психодуховного стану іншої людини (Фурман А., 2020), а й усвідомлене співпереживання у єдності почуттєво наповненого вчинкового діяння на зустріч цій людині як один із найважливіших чинників психічного здоров'я, з іншого, проте, – емпатія не завжди саму особу емпата робить доброю і справедливою, коли та виявляє занадто багато

співчуття, причому безраціонального, нав'язливого, тотального (П. Блум); у цьому випадку процес підвищеної емпатійної турботи часто перетворюється на стан емпатійної втоми.

Стан наукової розробки теми. У зарубіжній і вітчизняній психології, принаймні за останні півстоліття, вивчення емпатії як психодуховного феномену та емпатійності як особистісної риси-властивості присвячено сотні ґрунтовних досліджень. До прикладу, тільки в Україні у новітній час, крім масиву наукових статей, захищена низка кандидатських дисертацій із цієї проблематики. Приємно констатувати, що *цілісну психологічну теорію емпатії* у 2007 році оприлюднила знана українська дослідниця Лариса Журавльова (Виговська), яка вичерпно пояснює природу, розвиток, структуру, механізми, форми, типи цього психодуховного феномену, а також детально висвітлює систему спричинювальних чинників його зародження, генези та функціонування (Журавльова, 2007).

Однак, попри всі ці добротні напрацювання, дослідження емпатійної взаємодії психолога з клієнтами, щонайперше різного віку та особливих потреб, неоднакових суб'єктного досвіду і соціального статусу, освітніх і психоневрологічних закладів, потребує ґрунтовного рефлексивного, насамперед оргдіяльнісного, мислевчинкового, сценарування і переосмислення здобутого психологічного матеріалу про такий вершинний щабель здійснення міжособистих стосунків, як *повноцінний учинок співпереживання*.

Метою дослідження є створення мислєсхеми учинково цілісної й розвитково (діалогічно) збагаченої емпатійної взаємодії психолога із клієнтами різних віку, статі, ментального досвіду і соціального статусу.

Одне з **головних завдань** цього наукового пошуку полягає в концептуальному обґрунтуванні виняткової методологічної продуктивності авторського *циклічно-вчинкового підходу* (див. Вітакультура..., 2019, с. 655–666, 709–724, 827–837; Методологія і..., 2019, с. 6–235; Система..., 2021, с. 123–373; Фурман А.В., 2013, 2017, 2022) до розробки й у змістовлення етапів емпатійної співдіяльності психолога з клієнтом, коли досягається почергове взаємодоповнення розвиткового функціонування різних видів емпатії, ресурсів і засобів емпатійних ставлень-стосунків та індивідуально-психологічних особли-

востей особистісної емпатійності кожного учасника діалогічного процесу.

Методологічну оптику дослідження становить авторський *циклічно-вчинковий підхід* із його чотирма базовими принципами, шістью закономірностями і низкою похідних нормативів пізнавальної мислєдіяльності, тоді як універсальним засобом останньої, що засвідчує продуктивність чистого розмірковування, є *мислєсхема*, побудована за принципом кватерності в інструментальному наборі професійного методологування (див. Фурма А., 2016, с. 182–219).

Виклад основного матеріалу дослідження. Становлення особистості в онтогенезі, як відомо із класичних праць науковців-психологів, пов'язано із суб'єктивним входженням дитини у різні соціальні взаємостосунки та опанування нею окультуреними засобами (передусім мовою і мовленням) повсякденної життєактивності. А це природно спричиняє розвиток переживань і хвилювань соціально незрілої особи у взаєминах із рідними, близькими, навколишніми. Ці переживання і хвилювання спільно з іншими, за інших й на адресу інших становлять широке психозмістове підґрунтя актуалізації та все більш інтенсивного функціонування у її внутрішньому світі емпатійних процесів, станів, тенденцій, рис-властивостей. І це підтверджують фундаментальні узагальнення українських психологів. Зокрема, Л. П. Журавльова стверджує, що *«емпатія є складною системою забезпечення Я – Ти-зв'язку при взаємодії людини зі світом, специфічною формою відображення об'єктивної реальності, якою є внутрішній (суб'єктивний) життєвий світ іншої людини»* (Журавльова, 2007, с. 21).

Емпатія етимологічно походить від римського «*patho*», що означає сильне, сердечне переживання, глибоке почуття-хвилювання, котре близьке до страждання, до душевних мук. Загалом префікс «ем-» має значення того, що цей психопочуттєвий процес «спрямований, скерований усередину» внутрішнього світу самої людини. У будь-якому разі емпатія – це високоафективна (емоціогенна) форма ідентифікації, ототожнення особою з чимось чи кимось, тобто по суті це емоційно-почуттєве співпереживання і навіть співстраждання іншому чи іншій.

Емпатійні стосунки між людьми безпосередньо пов'язані із особистісним прийняттям, із їх одностороннім чи обопільним зануренням психічного образу однієї особи у внутрішні умови емоційно насиченої свідомісної здатності іншої і створення її співбуттєвого, тобто багато в чому ідентичного, психологічного портрету (див. Фурман А., 2020). Ось чому науковці емпатію як окремих психодушевний стан називають ще «тонким і водночас глибоким емоційним резонансом на переживання й страждання іншої людини». Отож емпатія як самобутній психічний стан-процес базується на емоціях, хвилюваннях і почуттях, а не залежить від інтелектуальних, суто розумових, здібностей особи.

Із детального аналізу наявної психологічної літератури слідує, що науковці вирізняють і поглиблено вивчають такі види чи формоутворення емпатії:

- емоційна або емотивна – заснована на неусвідомленій дії психічних механізмах проєкції і наслідування (мавпування) моторних та афективних реакцій іншої людини;

- когнітивна – ґрунтована на актуалізації і перебігу когнітивних (пізнавальних, інтелектуальних) процесів – порівняння, аналогії, зіставлення, ідентифікації тощо;

- предиктивна або пізнавальна – постає як здатність особи передбачати афективні реакції навколишніх через особистісно пристрасне ототожнення з ними;

- співпереживання – пережиття особою тих самих афективних (межових емоційних) станів, які відчуває інша людина через особистісне ототожнення з нею;

- співчуття – одне із соціальних формоузмисловлень емпатії, тобто сформалізоване психосоціальне утворення-вираження особою свого душевного стану з приводу суб'єктивних хвилювань та переживань іншої людини;

- діяльна (поведінкова, активна, особистісна, вольова) емпатія – узадачена виходом емпатійного ставлення та емпатійних стосунків особистості на горизонти її мислєдіяльнісного зреалізування того образу чи тієї – приземленої або суто ідеальної – моделі співпереживання особи, котра цього потребує, та вибору нею форм і способів психосоціальної допомоги завдяки актуалізації власних афективно-когнітивних ресурсів та можливостей.

Водночас науковці традиційними та інноваційними засобами психологічного пізнання вивчають багатоманітну феноменологію людської емпатії, виокремлюючи при цьому щонайменше шість основних тенденцій у розумінні її природи, а саме витлумачують її як:

а) емоційний процес ситуаційного переживання афективного стану іншого у відповідь на його емоційно спричинену поведінку;

б) когнітивний або пізнавальний процес (осмислення, сприймання, співвітлумачення, порозуміння тощо) внутрішньо насиченого життя іншої людини, передусім актуалізація здатності прийняти її соціальний статус, роль, цінності та світоглядну позицію;

в) структурно та функціонально складний афективно-когнітивний процес психодуховного поєднання з тим іншим, котрого внутрішньо приймаєш, підтримуєш, співчуваєш;

г) феноменальна (психосоціальна) єдність і взаємодоповнення когнітивних (пізнавальних, інтелектуальних), афективних (емоційно-почуттєвих) і конативних (моторних, поведінкових, дієвих, комунікативних) компонентів цілісного емпатійного метапроцесу;

д) самобутнє суб'єктне утворення внутрішнього світу Я людини як взаємодія й односпрямований розвиток емоційних, когнітивних і моторних складників-чинників емпатійного стану однієї особи у стосунках і спілкуванні з іншою;

е) інтегральна особистісна риса-властивість людини співпереживати, співчувати, виявляти симпатію й схильність, позитивне ставлення і схвалення вчинків, повагу і любов до інших людей.

У будь-якому разі переживання-хвилювання становить основне змістовлення емпатійних процесів особистості, де вектор «переживання – відображене переживання» постає як багатовимірний твірний чинник, котрий спричиняє весь перебіг психодуховних процесів і станів, що актуалізуються й оформлюються в актах внутрішньої емпатійної роботи. Загалом багатовимірність і багаторівневість розиткового функціонування емпатійних явищ означає психологічний аналіз співпереживання не тільки як процесу суб'єктивної об'єктивної реальності, як стану, зрізу і продукту цього складно-

структурованого процесу, а й як цілісної, інтегрально-особистісної, характеристики людини, як просторово-часового універсуму її життєзреалізування і як системоутворювального чинника її психічного світу (див. Журавльова, 2007, с. 31–38).

Структурно-функціональна модель емпатії, якщо взяти до уваги тематичні літературні джерела, здебільшого ґрунтується на *тристадійному* розгортанні особистісно-сислової емпатії. У цьому є аргументоване пояснення: *особистісно-сислова емпатія*, по-перше, завжди зумовлена певною емпатогенною ситуацією, у яку задіяна особа своєю безпосередньою життєвою присутністю, по-друге, у своєму фундаменті охоплює натуральну емпатію, розвиваючись на її психозмістовому підґрунті, по-третє, спричиняє актуалізацію і здійснення діяльно-вольової емпатії та силовим полем індивідуальної дії особистісної емпатійності як конкретним актом внутрішнього вчинення, по-четверте, у зародку-потенції містить механізми трансфінітної емпатії, тобто структуровані функціонали буттєво-духовного переживання суб'єкта емпатії з приводу почуттів і душевного стану тієї особи, на яку спрямована емпатійна дія.

Найбільш теоретично аргументовану *структурно-динамічну модель емпатії*, що охоплює три етапи ситуаційно спричиненого й під дією психологічних механізмів уможливленого емпатійного процесу, з нашого погляду, запропонувала у 2007 році українська дослідниця Лариса Журавльова. Зокрема, нею доведено, що **перший етап** феноменально розгорнутого емпатійного процесу містить емпатогенну ситуацію (до неї належать емпат як об'єкт емпатії, емпатійне ставлення суб'єкта співчуття, ситуативне переживання обома комунікантами предметних і/чи суто суб'єктних детермінант та емоційне забарвлення їх особистих контактів), її споглядання і сприймання та через механізми емоційного зараження, первинної оцінки й ідентифікації актуальне співпереживання між взаємодіючими персонами, де переважають емоції і формовияви *натуральної емпатії*. При цьому авторка слушно зауважує, що «для того, щоб співпереживання не «замкнулося» на собі, потрібно щоб відбулося емоційне перемикавання з власних емоцій на внутрішній світ іншої людини, тобто щоб репрезентувалося так

зване вторинне перемикання», котре виникає за умови актуалізації емоційно-почуттєвих відреагувань на етапі активного спричинення відповідних пізнавальних (когнітивних) процесів і зумовлює наступний розвиток особистісної рефлексії як спрямованих розмірковувань особи над змістом власних хвилювань і того, що вона сама знає про саму себе як про суб'єкта морально зрілої життєдіяльності (Журавльова, 2007, с. 45).

Суть **другого етапу** розвиткового функціонування емпатійного процесу полягає у безпосередньому переживанні з приводу почуттів іншої людини. Причому цей ступінь високого пережиття базується тільки на добре сформованому провідному ставленні особистості до партнера по спілкуванню-взаємодії, яке передбачає оцінку змінної емпатогенної ситуації, актуалізацію емпатійної та інших мотиваційних установок, персональну і власне моральну рефлексію та емоційну децентрацію. Найголовніше те, що система детермінант цього етапу становить складну афективно-когнітивну єдність, себто відому неподільність афекту та інтелекту. А це означає, що комбінований процес співпереживання внутрішньо – суб'єктно та особистісно – опосередкований як перебігом відповідних когнітивних актів і ментальним та соціальним досвідом особи, так і її численними внутрішніми умовами (мотивами, інтенціями, установками, стереотипами, ціннісними орієнтаціями, віруваннями тощо). У зв'язку із зазначеним психодуховні стани іншого можуть викликати у суб'єкта емпатії як його адекватні, власне позитивні хвилювання, збентеження і розчулення, так і неадекватні, негативні, де останні часто мають амбівалентний (суперечливий) характер, полярну модальність актуального перебігу (внутрішнє схвалення і сумнів, співчуття і злорадство, співрадість і заздрість, благість і гнів).

Отож, другий етап емпатійного процесу істотно ускладнюється структурно і функціонально порівняно із першим тим, що у його підґрунті перебувають не стільки адекватні монопольні емоції та почуття, а складні, полярні, суперечливі: або захоплення, схвалення, співчуття, співрадість, або засмучення, заздрість, злість, гнів, злорадство. Водночас указується й на такий психологічний факт: якщо емоційні хвилювання «при співпереживанні починають супроводжува-

тися мотиваційними установками і, зокрема, емпатійною установкою, то рефлексивні процеси спільно з емоційною децентрацією сприяють переходу потенційних переживань суб'єкта емпатії в реальні. Емпатуючий починає переживати з приводу почуттів емпата, викликаних емпатогенною ситуацією» (Журавльова, 2007, с. 47–48). Однак, якщо такі переживання є не досить інтенсивними і душевно глибокими, то емпатійний процес призупинить своє функціонування на даному етапі.

Перехід ускладненого різночинними психічними детермінантами і механізмами емпатійного процесу на **третій**, власне *конативно-діяльний*, функціональний рівень на предмет прожиття почуттів іншого актуалізує перебіг різних процесів, які, по-перше, перебувають у підґрунті когнітивної децентрації, полюсами якої є співрадість і злорадство, або співчуття і злість, по-друге, уможливають найбільш ґрунтовне і продуктивне взаємодоповнення афекту та інтелекту (когніції), по-третє, спричиняють розуміння й особистісне прийняття внутрішнього світу іншого, одночасно зумовлюючи постання антиципації (передбачення, прогнозування) наслідків його актуалізованих хвилювань; по-четверте, формують намір докладати зусилля для зміни чи підкріплення цих самісних хвилювань стосовно співрозмовника й у такий спосіб, по-п'яте, удіяльнюють конкретну ситуативну готовність до внутрішньої співдії, що переходить або у реальне співдіяння, навіть іноді на шкоду собі, хоча й без самопожертви, або у прихований спротив тому, з ким відбувається безпосередня комунікація. При цьому вектор просоціального, або вектор асоціального спрямування зазначених зусиль визначається характером хвилювань-переживань особи на попередньому (другому) етапі генези емпатійного процесу.

Загалом про емпатійну поведінку суб'єкта емпатії, котрий на життєвому полотні свідомості створив модель-прообраз власного реального поведіння відповідно до своїх намірів співдіяти з іншим чи протидіяти йому, слушно говорити тільки тоді, коли персонально прийнятий доміантний намір здійснюється внаслідок повторно актуалізованих та інтенсифікованих емоційної і когнітивної децентрації, звісно, у всеможливих формах як персональних учинкових дій, так і асоціальних поведінкових актів.

Таким чином, конструктивно проаналізована теоретична модель розвиненої *емпатійної генези* Л. П. Журавльової охоплює три вищеописані етапи, які отримали умовні назви відповідно до домінуючих у них процесів – «емоційно-афективний», «когнітивний» і «конативно-діяльний». Водночас цією авторкою цілком логічно емпатію, у засновках якої перебуває адекватна трансформація відображених переживань об'єкта, названо власне емпатією, а те емпатійне діяння, у підґрунті якого знаходиться неадекватна зміна відображених хвилювань, – дисонансною емпатією, *квазіемпатією* або неадекватною емпатією (див. Журавльова. 2007, с. 52–53).

Однак, згідно із принципами, закономірностями і нормативами циклічно-вчинкового підходу в авторській здійснюваному методологуванні представників чинної наукової школи (Вітакультурна..., 2019; Методологія і ..., 2019; Фурман О., Гірняк А., 2020; Фурман (Гуменюк) О., 2012; Фурман А., 2013, 2016, 2017, 2021, 2022; Фурман А., Фурман О., 2021) будь-який складноструктурований психосоціальний чи психодуховний процес має *вчинкову внутрішню організацію*. Власне це вперше концептуально окреслено М.М. Бахтіним (2019) і ґрунтовно доведено філософсько-психологічною *теорією вчинку* В.А. Роменця, в епістемологічному форматі якої в ч и н о к у буттєвому часопросторі оприявлення охоплює чотири компоненти чи виміри свого повноцінного уреальнення – ситуаційний, мотиваційний, учинково-діяльний і післядіяльний (головно рефлексивний) (Академік..., 2016; Психологія..., 2012; Роменець, 2013; Роменець, Маноха, 2017; Furman A., 2016). Тому доречно вперше розглядати:

1) процесний цикл життя-перебігу емпатії як окреме самобутнє в ч и н е н н я, тобто як цілісний *учинок особистісної емпатійності*;

2) зміну методологічної позиції у витлумаченні етапів розгортання емпатійного процесу, а саме від їх обґрунтування на основі домінуючих процесів (афективний, когнітивний, конативний) до опертя на універсальну канонічну структуру вчинку як на внутрішню подієвість (ситуація, мотивація, дія, післядія);

3) рефлексивну емпатію як четвертий етап розвитку емпатійного процесу, себто як післядіяльну фазу (або поле

підсумкового емпатогенного рефлексування) його внутрішнього зняття-переходу особи до іншого емпатійного вчинення;

4) упредметнення цього дослідження – удіяльніні процеси підготовки та використання психологом емпатійно зорієнтованих психомистецьких освітніх сценаріїв у роботі із клієнтами, скажімо, із здобувачами середньої і вищої освіти, – у розширеному форматі можливостей циклічно-вчинкової технології емпатійної взаємодії між практичним психологом і клієнтом конкретної вікової категорії, певних особистого досвіду, психодуховної організації, соціального статусу.

Окремо підкреслимо, що найефективнішою технологією організаційно-діяльнісного втілення повноцінних міжособистих стосунків, як системно доведено нами, є *модульно-розвивальна взаємодія*, що знайшло підтвердження в останню чверть століття у пропонованих нами інноваційних суспільно-наукових проєктах як у системі національної освіти (Модульно-розвивальна..., 2002; Фурман А., 1997), сфері психології (Методологія і..., 2019; Фурман А., Фурман О., 2021), силовому полі гри (Фурман А., 2014, Фурман А., Шандрук, 2014), так і у практиках будь-якого фахово компетентнісного мислевчинення та професійного методологування (Методологія і..., 2019; Фурман А., Фурман О., 2021). Причому такого рівня взаємодія досягається за однієї вирішальної умови: коли на всіх восьми етапах циклічно довершеного перебігу модульно-розвивального мегапроцесу свідомісну первинність має *психодуховний зміст* (або його окремі інваріанти – психолого-педагогічний, психоемоційний, психолого-емітаційний, психомистецький), котрий, з одного боку, переважаюче охоплює паритетність, емпатійність та конгруентність стосунків між контактними особами, з іншого – підлягає спочатку ґрунтовному сценаруванню, а потім і психоекзистанційному втіленню (див. Фурман А., 2009а, 2009б). Загалом в авторському досвіді метаметодологування мовиться про *рефлексивно-вчинкове сценарування*, яке миследіяльно зреалізовує принципи, закономірності і нормативи циклічно-вчинкового підходу (див. Фурман А., 2022).

У підсумку здійснення в зазначений методологічний спосіб чітко упредметненого психологічного дослідження нами отримана м и с л е с х е м а учинкової спіралі періодів

модульно-розвиткового функціонування емпатійної взаємодії психолога з клієнтом, яка становить квінтесенцію пропонованої тут теоретичної моделі, містить по п'ять найважливіших тактик чи акти динамічного розгортання емпатійного процесу в кожному окремому кватерному сегменті і яка без особливих зусиль може бути поетапно й чисто змістовно уконкретнена (див. рис. 1). Власне відтепер є змога психосоціально охарактеризувати **чотири базових періоди** сценарно промисленого й канонічно відрефлексованого **емпатійного вчинення** професійного психолога у роботі із відвідувачем його кабінету.

1 – ситуація:

- емпатійне входження контактних осіб у ситуацію міжособистісних стосунків;
- сприймання й первинне осмислення ситуації як емпатогенної;
- її формування як джерела емоційно насиченого об'єкта емпатії, що передається суб'єкту;
- ситуаційна активація каналу позитивного співпереживання між психологом і клієнтом;
- суб'єктне зародження емпатійної установки клієнта на співпрацю з психологом

4 – післядія:

- переважання в діалогічному перебігу емпатійних стосунків рефлексивних процесів як системотвірного чинника особистісного розвитку обох учасників взаємодії;
- післядіяльне рефлексування психологом повноти досягнення цілей сценарно організованих емпатійних стосунків з клієнтом;
- спрямована підсумкове взаємоповнення векторів особистісного і морального рефлексування, оцінка психологом своєї діяльності ще й з позиції етального дотримання етичних принципів;
- деталізований самовіт психолога на предмет ефективності пройденого емпатійного циклу співпраці з клієнтом;
 - самовіттування клієнта про продуктивність та корисність спілкування з психологом і про реальність перспектив власного особистісного зростання

2 – мотивація:

- свідоме настановлення психолога на переведення в діяльний стан власної особистісної емпатійності стосовно клієнта;
- рефлексивна актуалізація емпатійної та інших мотиваційних установок психолога, що приводить до вторинного емоційного перемикавання на внутрішнє проблемне поле клієнта;
- інтелектуально самоорганізоване, емоційно відкрите і гуманно налаштоване співпереживання психолога клієнту з приводу його почуттів і життєвих проблем;
- афективно-когнітивна єдність чітко інтенційованих емпатійних спонукань і підтримуваних впливів психолога на особистість клієнта;
- свідомісна інтенційність клієнта стосовно подальшої конструктивної комунікації і корисної співпраці з психологом

3 – вчинкова дія:

- сценарно організована психологом антиципація подальшої діалогічної співпраці з клієнтом, зважаючи на досягнутий рівень її особистого взаємоприйняття;
- діяльне розгортання емоційної децентрації з боку психолога, що забезпечує глибоке проникнення його компетентної думки у психодуховний світ клієнта;
- комунікативно відкрита і внутрішньо підкріплена учасниками контактування свідчальність, що інтенсифікує їхні емоційні та когнітивні децентраційні тенденції;
- позитивні підкріплення психологом вербальними і фізіогномічними засобами адекватної поведінки клієнта, сприяння його соціальній та особистісній самореалізації;
- емпатійно спричинена внутрішня робота клієнта над власними негативними емоціями і думками, мовленнєвими дефектами і поведінковими вадами

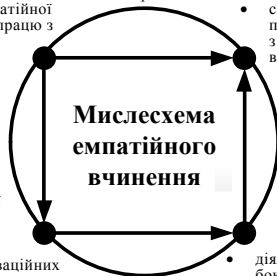

Рис. 1. Учинкова спіраль періодів модульно-розвивального функціонування емпатійної взаємодії психолога з клієнтом у цілісності квінтетних наборів тактик (актів) перебігу чотириетапного емпатійного процесу (автор А.В. Фурман, створено 05.09.2022 р., друкується вперше)

Перший період – *емпатійне входження контактних осіб у ситуацію міжособистісних стосунків та її первинне психозмістове опрацювання як емпатогенної*, причому цілком свідоме, рефлексивне – з боку психолога і переважно підсвідоме чи мало усвідомлене – з боку клієнта, а також зародження між ними емоційно позитивної атмосфери діалогічного контактування. Іншими словами, сутнісне наповнення цього відпочаткового фрагменту перебігу міжперсонального емпатійного процесу організується навколо виникнення і цілеспрямованого формування *емпатогенної ситуації*, котра головно уможлиблюється завдяки інтелектуальним, соціальним і психодуховним зусиллям психолога як суб'єкта емпатії, спрямованим на розв'яз власного емпатійного ставлення до клієнта як до об'єкта емпатії. Останній, споглядаючи емпатогенну ситуацію, має її сприйняти, цілісно відобразити, первинно оцінити й, хоча б мінімально, збагатити її сприятливе емоційне забарвлення. Закономірно, що на цьому періоді переважають емоційні компоненти відреагування клієнта на *ситуаційну емпатогенність* поведінки психолога, хоча й із тенденцією різного (відповідно із позиції власного соціального досвіду першого та із вершин набутих психологічних компетентностей другого) розумового осягнення процесів відображення конкретних умов комунікативної взаємодії, їх споглядання, сприймання і співчуттєвого ставлення до особи, котра усвідомлено чи безінтенційно потребує психологічної допомоги.

Відмінність психорольових позицій обох учасників ділових взаємин тут більшою чи меншою мірою полярна: у психолога *емпатійна установка* й відтак внутрішня готовність до співпраці із відвідувачем особистісно відрефлексована до зустрічі, тому його інтелектуальні і душевні ресурси спрямовуються на те, щоб домогтися якомога повнішого благодатного сприймання конкретним завітальником змодельованої емпатогенної ситуації у її спільному цільовому осередді – емоційного суголося актуалізованих психодуховних станів обох контактерів, натомість у клієнта таку установку треба ще активізувати чи невимушено нав'язати, тим більше за умов його недобровільної участі в зовні нав'язаній міжособистій взаємодії. І якщо практичний психолог добре усвідомлює

(насамперед концептуально, теоретично!) всі ланки, психологічні механізми і миследіяльнісні засоби емпатійного процесу, то клієнт, так чи інакше усуб'єктнюючи свою ситуативну присутність у ньому, все ж не усвідомлює усіх цих психосоціальних деталей, щоправда спроможний фактично зафіксувати намагання психолога виявляти щире співчуття чи надати йому певну допомогу. Емоційна підтримка, імітаційно-почуттєве зараження, первинна оцінка та неусвідомлена ідентифікація надають цьому етапу стосунків емоційності, пристрасності, хвилювань і розчуленості й забезпечують дію механізму емоційного переключення як із переживань об'єкта емпатії на правдиво вдаване переживання суб'єкта емпатії, так і в зворотному напрямку. До прикладу, досягнення сталого емоційного забарвлення більш-менш тривалих стосунків психолога зі здобувачами середньої та вищої освіти формує не лише адекватне сприймання ними емпатогенної ситуації, а й позитивну установку на взаємне контактування, актуалізує прояв натуральної емпатії як екзистенцію співбуттєвості, тобто безпосередньої присутності однієї особи у переживаннях і психоемоційних станах іншої. Загалом тільки спільна дія емпатійної установки, емпатійного зараження, когнітивної оцінки та зустрічних ідентичностей призводить до бодай відносного консонансу синтетичних споглядань обох, часто різновікових і різностатусних, учасників діалогічних стосунків, до емпатійного взаємопроникнення їхніх емоцій, хвилювань, думок, домагань і, врешті-решт, до локальної інтерференції обопільних переживань.

Другий період емпатійного вчинення – *свідоме настановлення психолога на переведення в діяльнісний стан власної особистісної емпатійності стосовно клієнта, його внутрішньо вмотивоване й інтелектуально самоорганізоване співпереживання з приводу хвилювань, почуттів та особистих проблем останнього й одночасно фахова потреба надати йому найбільш дієву психосоціальну допомогу.* На цьому періоді переважають когнітивні процеси емпатування із рефлексивними вкрапленнями психолога відносно особи відвідувача як суб'єктного об'єкта сформованої емпатогенної ситуації, де основними внутрішніми чинниками є розвикове функціонування відповідних когніцій – аналізу і синтезу,

мотиваційних і моральних установок, вторинної оцінки ситуативних обставин і самооцінки своїх дій, особистісної та соціальної рефлексії. Зокрема, когнітивні процеси, будучи зовнішньо мотивовані та ускладнені чи збагачені переживаннями, задають межі комунікативної поведінки клієнта психологічного кабінету, тоді як рефлексивні актуалізують його емоційну регуляцію у ситуації ділового спілкування, виявляючи емоційну стійкість чи нестабільність особистості. Водночас вказані процеси і чинники спричиняють утвердження провідного, здебільшого вельми позитивного, ставлення конкретного клієнта до практичного психолога, яке завжди опосередковане його самісною спрямованістю, характерологічними властивостями, загальними і спеціальними здібностями, здобутками і вадами ціннісно-сислової сфери. Вочевидь на даному модульному відрізку міжособистих стосунків у системі «психолог – клієнт» має місце істотне ускладнення розиткового перебігу емпатійного процесу, який відтепер постає як афективно-когнітивна єдність з обох сторін, як відносне збалансування у суб'єктному плані зреалізування афекту й інтелекту, почуттів, бажань, розуму, волі. У будь-якому разі наснаження психологом-професіоналом безпосередніх взаємин полімотиваційністю розвитку, емпатійними спонуканнями і настановленнями, прихованими біполярністю та амбівалентністю почуттів незримо, проте психоенергетично дієво, навіюються клієнту. Загалом множинне опосередкування (пізнавальними можливостями, ментальним і соціальним досвідом, різними установками, стереотипами і самоспричиненнями тощо) зумовлює зміни і навіть трансформації переживань як від клієнта до психолога, так і від особистості емпата до особи емпатуючого, що здебільшого породжує адекватні хвилювання, а іноді – неадекватні. Отож саме під кінець цього періоду інтенційованого емпатування виникає амбівалентність, біполярність, модальність переживань: вони як відреагування на почуття-хвилювання іншого народжують або позитивний відгук, схвалення, співрадність, співчуття, або заздрість, засмучення, злорадство, злість, гнів (Журавльова, 2007, с. 47–48). Скажімо, здебільшого психологічними чинниками зазначеної полярності є негативне ставлення дитини з інвалідністю до незнайомих дорослих,

егоїзм та жалісливість до себе, внутрішня агресивність до світу і мстивість, негативний соціальний досвід, моральна незрілість, низький емоційний інтелект тощо. Водночас за найкращих умов досягнення професійного успіху має місце чітко смислово оформлена свідомісна інтенційність клієнта стосовно подальшої конструктивної комунікації і корисної співпраці з психологом.

Третій період емпатійного вчинення – діяльне зреалізування психологом як емпатійною особою у діалогічних стосунках з клієнтами стратегії взаємного особистісного прийняття один одного і коректне використання технік експресивного мовлення (себто передавання адресату власних думок і почуттів за допомогою слів, жестів, знаків та символів) й у такій спосіб формування обопільної довіри шляхом інтенсифікації їхніх емоційних та когнітивних децентраційних психічних тенденцій і самоздійснювальних можливостей. Ця визначальна стадія спіралі емпатійної взаємодії двох різностатусних осіб здебільшого розпочинається з повторної, більш системної й потужної, актуалізації широкого горизонту свідомісно спрямованих пізнавальних процесів (сприймання, уяви, пам'яті, мислення, мовлення), які узасаднюють подальшу самоідентифікацію, когнітивну децентрацію та антиципацію (передбачення міжособистих стосунків у ситуаційно найближчому і більш віддаленому майбутньому) клієнта. Причому психолог миследіяльнісно опрацьовує кілька імовірних сценаріїв своєї наступної роботи з конкретним відвідувачем та обирає, передусім від комунікативно-конативних реалій, оптимальний (звісно, з огляду на найкращі перспективи психічного оздоровлення) варіант утілення емпатійної допомоги. Окрім того, він докладає чималі фахові зусилля для зміни чи підкріплення переживань, настановлень або орієнтацій клієнта, водночас усе глибше подумки проникаючи й більш розлого осягаючи його психодуховний світ. У цьому аналітичному розрізі яскравим прикладом тут є робота психолога зі здобувачами вищої освіти, котрі мають фізичні вади (інвалідність) і часто переживають це як певну внутрішню травму. В цій конкретній проблемній ситуації стримане співчуття психолога своїм рівним і довірливим ставленням до юнака чи юнки як до психічно здорових особистостей, віра, емоційне та поведінкове під-

твердження ним позитивних змін у світогляді, самоприйнятті і Я-концепції кожного такого клієнта виводить емпатійність у їх біполярних стосунках на розвиткові висоти психологічно паритетного вчинення, у якому відбувається продуктивне поєднання афекту та інтелекту, мотивів і комунікативних дій, намірів, цілей, засобів і результатів відповідальної поведінки. У цьому разі психолог постає у ролі компетентного наставника, помічника, котрий від заняття до заняття домагається того, щоб між ним та усуб'єктним об'єктом емпатування вибудувалась конструктивна модель, тобто сценаризований прообраз, їхньої ділової і водночас психологічно неформальної взаємодії. Таке внутрішнє сприяння особистісному зростанню особи з фізичними вадами уможливорює співпрацю, котра не шкодить у духовному розвитку обом контактерам; хоча, звісно, існують поодинокі випадки, коли психологу не вдається здолати персональний негатив наступника, що перенесений ним із наявного негативного досвіду контактування з навколишніми і, головню як поведінковий стереотип міжперсональної взаємодії, повністю не подоланий на попередньому етапі емпатійного процесу в його дуєтному виконання. Тоді заняття у психологічному кабінеті продовжуються доти, допоки не мінімізується його особиста асоціальна спрямованість. У будь-якому разі діяльний період учинкової спіралі розвитку емпатійних міжособистісних стосунків – це не тільки складна фахова миследіяльність психолога, а й емпатійно спричинена і поліумовно опосередкована внутрішня робота клієнта над власними негативними емоціями і думками, мовленнєвими дефектами і поведінковими вадами в напрямку своєї соціальної та особистісної самореалізації.

Четвертий період емпатійного вчинення – *післядіяльне підсумкове рефлексування того, наскільки психологу вдалося емпатійно збагатити й особистісно умістовити та окультурити свої стосунки із клієнтом, а головне – надати йому дієву психологічну допомогу і внутрішньо посилити психодуховні ресурси його позитивного самісного зростання.* На цьому завершальному циклі ціннісно-сміслового взаємопроникнення особистісної емпатії обох різностатусних співдіячів відбувається узагальнювальна індивідуальнісна рефлексія за критеріями плідності та ефективності відносно

тривалих ділових стосунків, причому поглиблено з боку психолога-наставника і здебільшого більш-менш згорнуто з боку самобутнього, за віком, досвідом, спрямованістю, характером і здібностями, клієнта. Компетентний професіонал свідомо й аргументовано самозвітує про те, які етапи розвиткового функціонування сценарно заданого емпатійного процесу з конкретно проблемогенною особою вдалося пройти найбільш психодуховно змістовно, а які меншою мірою були плідними, та що в подальших зустрічах усе ж вдалося змінити на краще. Це вказує на переважання в діалогічному перебігу емпатійних стосунків *рефлексивних процесів* як того системотвірного чинника, що характеризує особистісний мікророзвиток обох учасників комунікативної взаємодії. Так, скажімо, наш досвід роботи зі студентами виняткових психосоціальних особливостей і фізично обмеженого способу життя показує, що кожен з них більшою чи меншою мірою спрямовує осмислену розумову активність на себе й на своєму рівні психокультурного розвитку самозвітує про продуктивність співпраці із психологом, про втілені і не втілені у повсякдення свої мрії, наміри, можливості, врешті-решт про власне особистісне зростання та здобуті духовні ресурси самовдосконалення. Крім того, на цьому періоді замикання біполярного емпатійного процесу має місце спрямоване підсумкове взаємодоповнення векторів особистісного і морального рефлексування, критична й одночасно системна оцінка психологом своєї діяльності ще й із позиції еталонного дотримання вимог етичних принципів. Причому це здебільшого стосується і клієнта, котрий оцінково усвідомлює свої переживання під час усіх попередніх повчальних зустрічей із психологом, його ставлення до нього і загальний вплив на своє внутрішнє благополуччя, що закономірно є фундаментом переходу до його емпатійного вчинення у стосунках з іншими людьми.

Отже, створена нами мислесхема емпатійного вчинення методологічно втілює у дослідницьке життя канонічну (кватерну) оргсхему циклічно завершеної модульно-розвивальної взаємодії у системі «психолог – клієнт», деталізує кожен із чотирьох періодів окремим п'ятерним набором тактів або актів динамічного розгортання емпатійно-діалогічного процесу й у такий спосіб концептуально оформляє *реальну*

онтологію емпатійних міжособистісних стосунків. Воднораз для того щоб конкретизувати пропоновану циклічно-вчинкову концептуальну модель сценарно спроектованої емпатійної взаємодії професійного психолога із клієнтами різного віку, досвіду і соціального статусу та наповнити її адекватним емпіричним змістом потрібно, на наш погляд, здійснити ще два дослідницьких кроки: по-перше, висвітлити психомистецькі особливості функціонування природної, особистісно-сислової, трансфінитної і рефлексивної етапних різновидів емпатії у їх логіко-структурних взаємопереходах і цілісності й, по-друге, аргументувати сценарні особливості емпатійних стосунків і циклічно завершеного розвитку емпатійності у здобувачів вищої освіти й, зокрема, інклюзивної форми навчання.

У ранньому онтогенезі, як відомо, органічно виникає канал забезпечення Я – Ти-зв'язку поки що соціально незрілої особи зі світом (перш за все з матір'ю й дещо пізніше із батьком), що характеризує природну емпатію, себто безпосереднє чуттєве сприймання дитиною емоційного стану близького дорослого шляхом емоційного зараження, наслідування, ідентифікації, поведінкового копіювання. І закономірно, що найчастіше обопільна емпатійна взаємодія присутня в емоціогенних стосунках матері і дитини. Мати відчуває дитину немовби частиною себе й емпатує їй, почуттєво заражаючись її емоційними реакціями, ототожнюючись із цією стороною душевного життя самої себе.

На початковому етапі міжособистісного контактування практичного психолога із проблемним школярем також первинно активізується перебіг природної емпатії, котра центрується на суб'єктних джерельних ресурсах, бодай частково усвідомлюваних, хвилювань і вихованця і дорослого з приводу власного благополуччя, особистої автономності. Таке біологічно вкорінене, органічне переживання є важливим підґрунтям і необхідною умовою подальшого розвитку сценарно заданого з боку дорослого процесу емпатійного вчинення.

Особистісно-сислова емпатія охоплює складне структурно-функціональне плетиво емоційно-ефективних, когнітивних, учинково-діяльних і рефлексивних стадій-складників метасистемного перебігу емпатійного процесу. Вона, маючи біполярний, амбівалентний прояв емоцій і хвилювань та

численні внутрішні опосередкування (ментальними, спонукальними, когнітивними процесами, креативними, соціальними і вольовими спроможностями тощо), все ж характеризується особистою концентрацією, зосередженням на індивідуальному світі Я людини, а не на переживаннях іншого. А це призводить до того, що розвитковий плин може змінювати своє спрямування – від позитиву до співрозмовника (схвалення, співрадість, співчуття) до негативу (заздрість, смуток, злість, злорадство) й відтак від просоціальної поведінки до часто приховуваної асоціальної. У цьому разі інша особа сприймається як об'єкт, а саме як носій певних проблем, думок, хвилювань, поглядів, цінностей, переконань, тоді між ними встановлюються стосунки на кшталт «Я – Він».

Для того, щоб міжсуб'єктний зв'язок двох контактерів перейшов на якісно вищий рівень, тобто на щабель «Я – Ти», потрібно, щоби особистісно-сміслове пережиття було збагачено *трансфінитною*, себто трансцендентною, духовно зорієнтованою, *емпатією*. Саме у діалектичній єдності, здебільшого у зрілому віці особистості, вони уможливають інтегральне постання *соціальної емпатії*, яка «виникає і розвивається на певному рівні зрілості соціальних відносин і проявляється у вищих і найвищих ступенях емпатійних стосунків суб'єкта з об'єктом емпатії» (Журавльова, 2007, с. 60). Звісно, що у нашому випадку трансфінитну емпатійність, як і компетентну соціальну емпатію, здатний виявляти і здебільшого реально демонструє практичний психолог, тоді як дитина початкового чи середнього шкільного віку засвідчує суб'єктне удіяльнення природної та особистісно-сміслової емпатії у їх тому чи тому незначному переважанні, взаємопереходах чи відносній цілісності.

Як підтверджує феноменологія емпатійного вчинення професійних психологів, до прикладу, у роботі з винятковими дітьми, початковий етап розгортання *трансфінитної емпатії*, яка тяжіє до суперпозиційності у співвідношенні із натуральною та особистісно-смісловою, становлять психічно ущільнені чи внутрішньо згорнуті ланки сприймання особою емпатогенної ситуації, спільного хвилювання з приводу певних подій, переживання через почуття і дистрес об'єкта емпатії. І лише на цьому підґрунті задіюються психодуховні механізми

трансфінітного емпатування, котрі зумовлюють надчуттєве сприймання та самісне прийняття іншої особи такою, якою вона є, зокрема її тих актуальних переживань, значущість яких рівна цінності власного індивідуального світу. Саме так нівелюється відчуженість *Я* одного співрозмовника, його хвилювань та негативних експресій від *Я* і переживань та страждань іншого.

За позитивного розгортання емпатійності стосунків між психологом та учнем підліткового віку за періодами емпатійного вчинення здебільшого трансфінітна емпатія збільшує свою присутність і конструктивний вплив на їхню альтруїстичну поведінку й одночасно посилює їх обоєбічне особистісне прийняття як партнерів-індивідуальностей. Тому зазначені психодуховні депланації у проблемного вихованця не тільки підтверджують факт зростання взаємно згармонізованої самісної емпатійності, а й указують на його більшу відкритість як особистості, котра також починає виявляти емпатійність стосовно психолога, його персональних зусиль та зустрічних актів співпраці і співчуття.

Отож, залежно від повноти психічного відображення іншого, й зважаючи на чотири періоди циклічно завершеного розвитку емпатійного мегапроцесу, доречно виокремити такі етапи *г е н е з и е м п а т і й н и х ст о с у н к і в* психолога із учнями загальноосвітнього закладу:

а) ситуаційно елементарні емпатійні стосунки, у підґрунті яких переважає природна або натуральна емпатія, тоді виникає емоціогенне співпереживання, котре характеризує перший етап емпатійного вчинення;

б) когнітивно організовані емпатійні стосунки, у розвитковому функціонуванні яких домінують пізнавальні процеси, котрі центруються довкола особистісно-сислової емпатії, тобто психологічно наповнені співчуттям і співрадістю, внутрішнім або реальним сприянням чи, навпаки, протидією, гнівом, злістю; ці стосунки виконують мотиваційно-інтенційне призначення, визначають психодуховний зміст другого етапу емпатійного вчинення;

в) діяльно-трансцендентні емпатійні стосунки, у фундаменті яких перебуває трансфінітна емпатія та свобода внутрішнього діяння конкретного емпата, себто його зреалізована здатність до надвчування, його душевне і духовне злиття в актах співплекан-

ня із внутрішнім світом особистості контактера; це становить серцевинний зміст третього етапу емпатійного вчинення;

г) рефлексивні емпатійні стосунки як результативний підсумок освітньо зорієнтованої та сценарно організованої міжособистісної взаємодії психолога та учня інклюзивної форми навчання, що характеризує післядіяльний етап обопільного емпатійного вчинення.

У психології різнобічно обґрунтовано, що емпатійні стосунки актуалізуються, проявляються і розвиваються в ігровій, навчальній і трудовій взаємодії, у спілкуванні та спільній діяльності, у соціальних й передусім у моральних учинках. Очевидно, що емпатія та емпатійність є супутніми відповідно процесом і рисою-властивістю багатьох діяльностей, у виконанні яких беруть участь дві, три і більше осіб. Однак для нас важливо підкреслити інше: в окремих випадках суспільного життя (у родинному повсякденні, організованому навчанні, під час амбулаторного лікування тощо) емпатія стає окремою діяльністю і навіть самодостатнім учинком. Метою цієї діяльності є психологічна підтримка іншої людини, предметом – її психодуховний (внутрішній) світ, змістом – переживання і/або співпереживання їй, хвилювання і турбота з приводу її почуттів (співчуття, співрадість, заздрість, гнів), проєктування і втілення в життя моделі поведінки-вчинення, яка допомагає або заважає об'єкту емпатії, реально сприяє або протидіє йому.

Вибудовуючи освітній сценарій тривалої психологічної роботи із винятковим чи проблемним школярем, психолог має знати, що важливою передумовою поступального розвитку емпатії, успішного привласнення моральних норм є його спрямованість на навколишніх, яка спричиняється особливостями ситуаційного спілкування з дорослими, перш за все з батьками і родичами, та іншими школярами різного віку. При цьому відомо, що відсутність зазначеної спрямованості та постійної комунікації з оточуючими зумовлює деприваційні розлади, щонайперше емоційні та соціальні, а також часто призводить до особистісної деструкції, до аномалій у психокультурному розвитку. Зокрема, у педагогічній психології аргументовано доведено, що наслідки психічної депривації в дітей, які перебувають в установах інтернатного типу, відображаються на розвитку не лише їхнього інтелекту, а й на

емоційно-потребовій сфері, актуалізаційних ресурсах самосвідомості, довільної поведінки, на стосунках між іншими вихованцями і дорослими, негативно позначаються на моральному розвитку особистості. У депривованій дитини затримується в розвитку, або взагалі не виникає, почуття співпереживання, співчуття, співрадість іншому.

Окрім того, наші психологічні спостереження, кількісний та якісний аналіз змісту відповідей школярів різних освітніх закладів за відомою методикою «Вибір» виявили відмінності у характеристиках-параметрах емпатійних відносин школярів, з одного боку, з різними об'єктами емпатії – дорослий, тварина, однокласник, з іншого – з різними суб'єктами емпатії – мати, батько, вчителька, психолог та ін. Зокрема, аргументовано, що діти молодшого шкільного віку у взаємодії з різними об'єктами емпатії більше схильні виявляти співпереживання, ніж співчуття. Та й їхня реальна поведінка сприяння іншому суб'єкту феноменологічно зумовлена атракцією, наслідуванням і соціальним контролем з боку дорослих (батьків, педагогів, старших школярів). Усе це вказує на те, що психолог, розробляючи і втілюючи у життя освітньо-психологічний сценарій із конкретним учнем чи студентом, зобов'язаний якомога повніше й детальніше враховувати його індивідуально-психологічні особливості та ресурси психокультурного розвитку. Лише на цьому шляху його чекає справжній професійний успіх.

Висновки

1. Емпатія – сильне переживання, глибоке почуття-хвилювання, котре близьке до страждання й характеризується як емоційгенна форма ідентифікації, ототожнення особою із кимось або чимось та внутрішньо організується як співпереживання чи співстраждання. Емпатія – це особливий психодуховний стан людини, тонкий і водночас глибокий резонанс на хвилювання і збентеження іншої людини чи групи людей.

2. У результаті детального аналізу психологічної літератури доведено, що науковці вивчають емоційну або емотивну, когнітивну або пізнавальну, співпереживальну, співчуттєву, діяльну або вчинково-вольову форми вияву емпатії. Звідси закономірно постають основні тенденції психологічного

пізнання сутності та феноменології цього складного психодуховного явища. Здебільшого структурно-функціональна модель емпатії містить тристадійне розгортання її особистісно-смыслового інваріанту, що охоплює емпатогенну ситуацію (природне співпереживання, емоційне забарвлення контактів, емпатійне ставлення), безпосереднє пережиття емпата з приводу почуттів іншої особи (когнітивна оцінка емпатогенної ситуації, мотиваційна установка, емоційна децентрація, амбівалентність, біполярність хвилювань тощо) і власне конативно-діяльне прожиття почуттів іншого, що актуалізує перебіг різних, часто суперечливих, хвилювань, почуттів, експресій (емпатійна поведінка особи емпата, обопільна емпатійна паритетність між співрозмовниками та ін.).

3. Пропонована нами теоретична модель емпатійної взаємодії практичного психолога з клієнтом, на відміну від існуючих у загальній психології: 1) методологічно ґрунтується на принципах, закономірностях і нормативах авторського циклічно-вчинкового підходу; 2) знайшла сутнісне ієрархічно-параметричне умістовлення у вигляді *мислесхеми емпатійного вчинення*, що фіксує канонічну спіраль чотирьох періодів і двадцяти похідних тактів (актів) модульно-розвивального функціонування емпатійної взаємодії; 3) становить епістемологічне осереддя обстоюваної тут концепції рефлексивно-вчинкового сценарування і психомистецького втілення у життя емпатійних міжособистісних стосунків (див. Фурман А., 2009а, 2009б); 4) є психодидактично та освітологічно зорієнтованою за своїм призначенням, адже являє собою оригінальну, психологічно новаційну і процедурно алгоритмізовану, освітню технологію, якою кожен психолог має можливість компетентно опанувати.

4. У проведеному дослідженні психолого-змістову розгортку отримали чотири періоди сценарно обґрунтованого й миследіяльно зреалізованого *емпатійного вчинення* психолога у процесі регулярних міжособистісних стосунків із клієнтом певного віку, статі, досвіду, соціального статусу та інших психофізичних особливостей, що сутнісно доречно визначити як *п е р і о д и*, стадії чи етапи проходження обома учасниками діалогічних взаємин довершеної вчинкової спіралі:

а) с и т у а ц і я: емпатійне входження контактних осіб у ситуацію міжсуб'єктної взаємодії, виникнення, розвиткове утворення чи цілеспрямоване її формування як емпатогенної, де переважають процеси споглядання, сприймання і співчуття, а також активізуються емоції та афекти, ресурси і механізми дії органічної (природної) емпатії;

б) м о т и в а ц і я: свідоме настановлення психолога на переведення в діяльний стан власної особистісної емпатійності стосовно клієнта, його внутрішньо вмотивоване й інтелектуально самоорганізоване співпереживання з приводу хвилювань, почуттів та особистих проблем останнього й одночасно фахова потреба надати йому найбільш дієву психосоціальної допомоги; тут переважають когнітивні процеси емпатування, позитивне ставлення контактерів один до одного, водночас виникає амбівалентність, біполярність, модальність персональних переживань, домінує власне розвинена особистісно-сміслова емпатійність та ін.;

в) у ч и н к о в а д і я: безпосереднє й урешті-решт успішне зреалізування психологом як емпатійною особою у діалогічних стосунках з клієнтом стратегії взаємного особистісного прийняття один одного і коректне використання технік експресивного мовлення й у такий спосіб формування обопільної довіри шляхом інтенсифікації їхніх емоційних та когнітивних децентрацій, психічних тенденцій і самоздійснювальних можливостей; тут актуально функціонують пізнавальні процеси, антиципація, когнітивна децентрація, персональне прийняття, трансфінітна емпатія, досягається емоційно-почуттєва суголосність міжособистісних контактів, набувають ваги ціннісно-сміслові пріоритети регулярних зустрічей;

г) п і с л я д і я: післядіяльне підсумкове рефлексування психологом поетапної ефективності перебігу природної, особистісно-сміислової, трансфінітної і рефлексивної емпатійних інваріантів учинення за періодами співпраці з клієнтом, добротної надання йому дієвої психологічної допомоги і посилення психодуховних ресурсів його позитивного самісного зростання, а також реальна оцінка якості розробленого і втіленого в життя психомистецького сценарію, зважаючи на повноту реалізації емпатійного потенціалу обох учасників

освітньої взаємодії і на особистісне зростання коефіцієнту соціальної емпатійності кожного.

5. Для деталізації сценарно спроектованої емпатійної взаємодії професійного психолога із вихованцями закладів середньої і вищої освіти, котрі мають життєві чи суто особистісні проблеми, або належать до категорії осіб з інвалідністю (особливими потребами), контурно висвітлено: а) психогенетичні особливості вікових змін у розвитку їхньої природної, особистісно-сислової і трансфінітної різновидів емпатії за етапами розгортання розвивальних стосунків з батьками, педагогами, суб'єктивним довкіллям і б) особливості регулярного професійного спілкування психолога з проблемними наступниками, яким властиві більша чи менша соціальна дистанційованість від навколишніх і деприваційні тенденції та психічні деструкції особистісного розвитку. Пропонована в даній розвідці *вчинково-рефлексивна оргсхема сценарування* періодичного, миследіяльнісного й циклічно довершеного, здійснення емпатійної взаємодії психолога із здобувачами певного рівня освіти пропонує оптимальний спосіб вирішення саме другого завдання. Водночас вона з успіхом може бути використана колегами-психологами у будь-якій індивідуальній роботі з клієнтами.

Список використаних джерел

- Академік В. А. Роменець: творчість і праці : зб. ст. / упоряд. П. А. М'ясоїд; відп. ред. Л. О. Шатирко. Київ : Либідь, 2016. 272 с.
- Бахтін М. До філософії вчинку. *Психологія і суспільство*. 2019. № 1. С. 5–34. DOI: <https://doi.org/102307/431748>
- Вітакультурна методологія. До 25-річчя наукової школи професора А.В. Фурмана : колективна монографія. Тернопіль : ТНЕУ. 2019. 980 с.
- Журавльова Л. П. Психологія емпатії : монографія. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. 328 с.
- Методологія і психологія гуманітарного пізнання : колективна монографія. До 25-річчя наукової школи професора А.В. Фурмана. Тернопіль : ТНЕУ, 2019. 998 с.
- Модульно-розвивальна система як соціокультурна організація / гол. ред. А. В. Фурман. *Психологія і суспільство: спецвипуск*. 2002. № 3/4. 292 с.

- Психологія вчинку: шляхами творчості В. А. Роменця : зб. ст. / упоряд. П.А. М'ясоїд; відп. ред. А. В. Фурман. Київ : Либідь, 2012. 296 с.
- Роменець В. А., Маноха П. І. Історія психології ХХ століття : навч. посіб. 3-є вид. Київ : Либідь. 2017. 1056 с.
- Роменець В. А. Предмет і принципи історико-психологічного дослідження. *Психологія і суспільство*. 2013. № 2. С. 6–27.
- Савчин М. В. Здоров'я людини: духовний, особистісний і тілесний виміри : монографія. Дрогобич : ПРОСВІТ, 2019. 232 с.
- Система сучасних методологій : хрестоматія у 4-х томах / упоряд., відп. ред., перекл. А. В. Фурман. Тернопіль : ТНЕУ, 2015. Т. 1. 314 с. Т. 2. 344 с. Т. 3. 400 с. Т. 4. 400 с.
- Фурман А. В. Архітектоніка теорії діяльності: рефлексивно-вчинковий сценарій метаметодологування. *Психологія і суспільство*. 2022. № 1. С. 7–95. <https://doi.org/10.35774/pis2022.01.007>
- Фурман А. В. Ідея і зміст професійного методологування : монографія. Тернопіль : ТНЕУ, 2016. 378 с.
- Фурман А. В. Методологія парадигмальних досліджень у соціальній психології : монографія. Київ : Інс-тут соц. і політ. психології НАПН України; Тернопіль : ТНЕУ, 2013. 100 с.
- Фурман А. В. Модульно-розвивальний оргпростір методологування: аргументи розширення. *Психологія і суспільство*. 2017. № 1. С. 34-49. <https://doi.org/10.35774/pis2017.034>
- Фурман А. В. Модульно-розвивальне навчання: принципи, умови, заперечення : монографія. Київ : Правда Ярославичів, 1997. 340 с.
- Фурман А. В. Освітні сценарії: сутність, композиція, принципи створення. *Психологія і суспільство*. 2009а. № 3. С. 174–192.
- Фурман А. В. Освітні сценарії у системі модульно-розвивального навчання : наук. вид. Тернопіль : НДІ МЕВО, 2009б. 40 с.
- Фурман А. В. Сучасні тенденції розвитку сфери психології в оптиці вітакультурної методології. *Психологія і суспільство*. 2021. № 2. С. 6–15. <https://doi.org/10.35774/pis2021.02.006>
- Фурман А. В. Теоретична модель гри як учинення. *Наука і освіта. Психологія*. 2014. №5/СХХІІ. С. 95–104.
- Фурман А. В. Теоретична модель особистісного прийняття людиною. *Психологія і суспільство*. 2020. № 1. С. 56–77. <https://doi.org/10.35774/pis2020.01.056>
- Фурман А. В., Фурман О. Є. Методологічне обґрунтування психології як сфери мислєдїяльності. *Психологія і особистість*. 2021. № 2. С. 9–45. <https://doi.org/10.33989/2226-4078.2021.2.239951>

- Фурман А. В., Шандрюк С. К. Сутність гри як учинення : монографія. Тернопіль : ТНЕУ, 2014. 120 с.
- Фурман О. Є., Гірняк А. Н. Сутнісне визначення модульно-розвивальної взаємодії викладача і студентів в освітньому процесі. *Психологія і суспільство*. 2020. № 3. С. 53–81. <https://doi.org/10.35774/pis2020.03.053>
- Фурман (Гуменюк) О. Методологія пізнання освітнього вчинку в контексті інноваційно-психологічного клімату. *Психологія і суспільство*. 2012. № 1. С. 47–81.
- Хайрулін О. М. Професійне вигорання військовослужбовців як предмет психологічного аналізу. *Психологія і суспільство*. 2014. № 2. С. 98–128.
- Furman A. V. Volodymyr Rovenets as the Architect of the methodology of humanitarian cognition. *Психологія і суспільство*. 2016. № 2. С. 10–24.

References

- Bakhtin, M. (2019). Do filosofii vchynku [To the philosophy of action]. *Psykhohohiya i suspilstvo [Psychology and society]*, 1, 5-34 [in Ukrainian].
- Furman (Gumenyuk), O. I. (2012). Metodologiya piznannya osvitnogo vchynku v konteksti innovacijno-psychologichnogo klimatu. [Methology cognition of educational act in the context innovation and psycholohi climate]. *Psychologia i suspilstvo [Psychology and society]*, 1, 47-48 [in Ukrainian].
- Furman, A. V. (1997). *Modulno-rozvyvalne navchannia: pryntsyipy, umovy, zabezpechennia [Modular and developmental education: principles, conditions, provision]*. Kyiv: Pravda Iaroslavychiv [in Ukrainian].
- Furman, A. V. (2009). Osvitni stsenariyi: sutnist', kompozytsiya, pryntsyipy stvorennia [Essence composition principles of creation]. *Psykhohohiya i suspilstvo [Psychology and society]*, 3, 174-192 [in Ukrainian].
- Furman, A. V. (2009). *Osvitni stsenariyi u systemi modulno-rozvyvalnoho navchannia [Essence composition of system modular development teaching]*. Ternopil: NDI MEVO [in Ukrainian].
- Furman, A. V. (2013). *Metodolohiia paradyhmalnykh doslidzhen u sotsialnii psykholohii [Methodology of paradigmatic research in social psychology]*. Kyiv; Ternopil: TNEU [in Ukrainian].

- Furman, A. V. (2014). Teoretychna model' hry yak uchynennya [Theoretical model of the game as an act]. *Nauka i osvita. Psykholohiya. [Science and education. Psychology]*, 5/CXXII, 95104 [in Ukrainian].
- Furman, A. V., Shandruk, S. K. (2014). *Sutnist hry yak uchynennya [The essence of the game committing]*. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].
- Furman, A. V. (Ed.). (2015). *Systema suchasnykh metodolohii: khrestomatiia u 4-kh tomakh [The system of modern methodologies: a textbook in 4 volumes]*. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].
- Furman, A. V. (2016). Volodymyr Romenets as Architect of methodology of humanitarian cognition. *Psychologia i suspilstvo [Psychology and society]*, 2, 11-24.
- Furman, A. V. (2016). *Ideia i zmist profesiinoho metodolohuvannia [The idea and content of professional methodology]*. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].
- Furman, A. V. (2017). Modulno-rozvyvalnyi orhprostir metodolohuvannia: arhumenty rozshyrennia [Modular-developmental organizational space of methodology: arguments of expansion]. *Psykholohiia i suspilstvo [Psychology and society]*, 1, 34-49 [in Ukrainian].
- Furman, A. V. & Furman, O. I. & Shandruk, S.K. & Co (Eds.). (2019). *Vitakulturna metodolohiia: antolohiia. Do 25-richchia naukovoii shkoly profesora A.V. Furmana [Viticulturnal methodology: an anthology. To the 25th anniversary of professor A. V. Furman's Scientific School]*. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].
- Furman, A. V., Furman, O. I., Shandruk, S. K. et al. (2019). *Metodolohiia i psykholohiia humanitarnoho piznannia. Do 25-richchia naukovoii shkoly profesora A.V. Furmana [Methodology and psychology of humanitarian cognition. To the 25th anniversary of professor A.V. Furman's scientific school]*. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].
- Furman, A. V. (2020). Teoretychna model osobystisnogo pryynyattya lyudyny lyudynoyu [Theoretical model of the personal acceptance man man]. *Psykholohiya i suspilstvo [Psychology and society]*, 1, 56-77 [in Ukrainian].
- Furman, A. V. (2021). Suchasni tendentsiyi rozvytku sfery phycolohii v optytsi vitakul'turnoi metogolohiyi [Current trends spnere development of optics and cultural methodology]. *Psykholohiia i suspilstvo [Psychology and society]*, 1, 6-15 [in Ukrainian].
- Furman, A. V., Furman O. Ye. (2021). Metodolohichne obhruntuvannya psyhlohohii yak sfery myslediyal'nosti [Methodologicak justification

- psychology as areas of thought]. *Psykholojiya i osobystosti [Psychology and personality]*, 2, 9-45 [in Ukrainian].
- Furman, A. V. (2022). Arkhitektonika teoriiy diyal'nosti: refleksyvno-vchynkovyy stsenariy metametodolohuvannya [Architectonics of activity theory: reflexivedeed of metamethodologization]. *Psykholojiya i suspilstvo [Psychology and society]*, 1, 7-94 [in Ukrainian].
- Furman (Humeniuk), O. Ye. (2012). Metodolohiia piznannia osvittn'oho vchynku v konteksti innovatsiino-psykholohichnoho klimatu [Methodologi of Cognition of educational Act in the Context of innovative Psychological Climate]. *Psykholojiya i suspilstvo [Psychology and society]*, 1, 47-81 [in Ukrainian].
- Furman, O. Ye., Hirniak, A. N. (2020). Sutnisne vyznachennia modulno-rozvyvalnoi vzayemodiyi vykladacha i studentiv v osvittn'omu protsesi [The essential definitions of modular developmental interaction of teacher and students the educational process]. *Psykholojiya i suspilstvo [Psychology and society]*, 3, 53-81 [in Ukrainian].
- Hairulin, O. M. (2014). Profesiynne vyhorannya viys'kovosluzhbovtiv yak predmet psykholohishnoho piznannia [Professional Burnout of Militaries as Subject of Psychological Analysis]. *Psykholojiya i suspilstvo [Psychology and society]*, 2, 98-128 [in Ukrainian].
- Myasoid, P. A. & Furman, A. V. (Eds.). (2012). *Psykholojiya vchynku: Shliakhamy tvorchosti V. A. Romentsia [Psychology act: the way of creativity, of Romenets V. A.]*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
- Miasoid, P. A. & Shatyрко, L. O. (Eds.). (2016). *Akademik V. A. Romenets: tvorchist i pratsi [Akademic V. A. Romenets: creativity and work]*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
- Romenets, V. A. & Manokha, P. I. (2017). *Istoriia psykholohii XX stolittia [History of psychology of the twentieth century]*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
- Romenets, V. A. (2013). Predmet i pryncypy istoriko-psykholohichnoho doslidzhennya [Subject and principles of historical and psychological research]. *Psykholojiya i suspilstvo [Psychology and society]*, 2, 6-27 [in Ukrainian].
- Savchyn, M. V. (2019). Zdorov'ya ludyny: dukhovnyy, osobystisnyy i tilesnyy vymiry [Human health: is spiritual, personal and Body measurements]. *Drogobych* [in Ukrainian].

A. Furman

A THEORETICAL MODEL OF EMPATHIC INTERACTION BETWEEN A PSYCHOLOGIST AND A CLIENT: A CYCLICAL-ACTION APPROACH

The interdisciplinary study is devoted to the elucidation of the author's concept of the deed integral, developmentally enriched and dialogically directed empathic interaction of a psychologist with clients of different ages, gender, mental experience, social status and mental organization of the individual self. The proposed concept was created, on the one hand, through a reflexive reconstruction of the content of the psychological theory of empathy known in Ukraine and abroad (L.P. Zhuravlyova, 2007), when it is step-by-step achieved, scenario-worked out and practically realized, mutual complementation of the developmental functioning of various types, levels and stages of the empathic process, resources, channels and means of empathic attitudes-relationships and individual psychological features of empathy of each participant in dialogic contact in the "psychologist-client" system, on the other hand - due to the use of the latest methodological optics of post-non-classical rationality, namely the author's cyclical-action approach with its basic principles (cyclicity, synergy, action, metasystem), a number of regularities and norms of cognitive thinking activity. Moreover, the universal tool for implementing research consciousness into life, which establishes the epistemological core of the concept advocated here, is a m e n t a l s c h e m e built according to the principle of quaternity in the context of the broad intellectual possibilities of the innovative sphere of professional methodologization (A.V. Furman, 2005, 2016). The starting idea in this case was the axiomatic statement that the process cycle of the current course of empathy is a separate, original act on the part of the individual. Taking into account the goal, task and subject field of this study, it is proved that: firstly, the most effective technology of collaborative psycho-spiritual filling of interpersonal relationships is modular-developmental interaction, which is first subject to a reflexive-action scripting, and then to a full-fledged existential implementation; secondly, the stages of deployment of personified empathic interaction can not only be justified on the basis of dominant processes (affective, cognitive, conative), but also more methodologically justified on the basis of the logic-canonical structure of the act (situation, motivation, action, afteraction); thirdly, the empathic dialogic cycle is best consciously organized by a practical psychologist while working with a client as a four-periodized and step-by-step (procedural) detailed act of personal empathy, which includes the alternating dominance of natural, affective-cognitive, conative-active and reflective types of empathy; fourthly, the psychologist's practical use of the action-reflective thinking scheme of the scenario confirmed the empirical effectiveness in his individual work with students of secondary and higher education, in particular with those who have special needs or are characterized by problematic behavior.

Key words professional burnout, psychologist, client, empathy, theory of empathy, cyclical-action approach, thinking scheme, modular-developmental interaction, personal empathy, reflexive-action scenario, empathic action, psychological help.

УДК 130.1+159.91

© О. В. Соловійов, О. В. Літвінова, 2022

orcid.org/ orcid.org/0000-0003-0560-3321

orcid.org/ orcid.org/0000-0001-5261-6358

https://doi.org/10.33989/2226-4078.2022.2.265485

СОЛОВІЙОВ Олег Володимирович

доктор психологічних наук, професор кафедри психології, педагогіки та філософії,

Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського

ЛІТВІНОВА Ольга Володимирівна

кандидат психологічних наук, доцент психології, педагогіки та філософії,

Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського

ПСИХІЧНЕ ОРКЕСТРУЄ ІНФОРМАЦІЙНУ АКТИВНІСТЬ МОЗКУ: ВІД ФІЗИЧНОГО ІСНУВАННЯ ДО ПСИХІЧНО ЗДІЙСНЮВАНОГО БУТТЯ¹

Стаття присвячена питанню функціональної специфіки психічного (психіки, суб'єктивного) під час інформаційної активності нейронних мереж мозку. Розуміння такої специфіки психічного ґрунтується на усвідомленні нездатності фізичних законів підтримувати біологічну та/або соціальну доцільність інформаційної активності мозку, яку він реально здійснює. Показано також, що таке уявлення про психічне, враховуючи ті особливості, які виявляються тут завдяки його функціональному, та, звідси, каузальному (причинному) включенню у переробку інформації в мозку, має змінити концептуальні засади психології та зробити більш зрозумілими її практичні застосування.

Виявлено, що ключовим аспектом дії психічного є фактор здатності живих істот оцінювати будь-що суб'єктивно, тобто

¹ Написання цієї статі було спровоковано багаторічними бесідами Соловійова О. з академіком Олегом Кришталем, автором авторитетних у світі науки робіт з нейрофізіології. Одним з його досягнень є відкриття з співавторами двох фундаментально нових рецепторів у нервових мережах мозку. Але, будучи вченим, який досліджує нейрофізіологічні явища у мозку, він майже все своє життя був і залишається зацікавленим тим, навіщо людина є істотою, що самоусвідомлює себе та психічне діє у нашому мозку.

якісно (не кількісно, як комп'ютер). Тому, суб'єктивна оцінка інтерпретується як оператор переробки інформації у мозку, що забезпечує інтеграцію інформації заради створення біологічно/соціально доцільних психічних моделей майбутніх відносин живої істоти з оточуючою реальністю. Ці, психічно діючі моделі майбутнього (цілі, плани, уявлення, психічні образи) «оркеструють» (управляють, детермінують, «диригують») моторні акти живої істоти на основі інтегрованого суб'єктивними оцінками минулого досвіду, аби змінювати «світ на краще»². Виявлено також функціональна специфіка саме людської психіки, для чого вводяться два нових терміна, а саме, моно-ціннісна психіка, та мультиціннісна психіка. Це дає змогу описати «механізм» людської свободи, що розгортається, «всупереч» класичним фізичним уявленням, на тлі фізичних законів та через активність мозку. Введені поняття дозволяють характеризувати психічно активну людину як живу істоту, що найбільш ефективно демонструє причинність-зсередини-себе як фактор протистояння ентропії за допомогою інформації.

Ключові слова: здатність суб'єктивно оцінювати як рушійний фактор інформаційної активності; фізичний закон; біологічна та/або соціальна доцільність; інтеграція інформації; мультиціннісна структура Я-концепту; невизначеність як властивість психічного буття; свобода вибору; причинність-з-середини-себе.

У цьому дослідженні, може дещо і не очікувано для поціновувача психологічного знання, ми дослідимо не суто психологічну проблематику, а, натомість, розглянемо проблему загальнонаукового рівня. Проблему, яка, однаке, має безпосереднє відношення до того, що ми розуміємо і що не розуміємо, коли застосовуємо терміни *психічне, психіка, суб'єктивне, психічні процеси, свідомість*. Словом, усього того, що існує та функціонує саме у суб'єктивний спосіб. Тож, одним з світоглядних питань, яке буде, за замовченням, присутнім майже на кожній сторінці цього тексту, буде питання, що формулюється таким чином: як і навіщо на «тлі тотально»

² Сенс словосполучення «на краще» у цьому контексті є дещо двозначним та трохи іронічним. Адже що є добрим для буття однієї живої істоти не завжди є добрим для іншої. Тож ці іронія та розуміння егоцентризму та упередженості цього «на краще» зустрінеться ще не раз у подальшому тексті.

фізичного світу та через активність саме фізично функціонуючого мозку діє *людський суб'єкт*? Йтиметься про те, як фізично діючий мозок людини, що є органом накопичення, збереження та *інтеграції інформації* (Albantakis, Tononi, 2015) заради елімінації станів *невизначеності*, тобто станів *дефіциту інформації* у взаємодіях людини і тварин з оточуючим їх фізичним середовищем (Friston K., 20), може здійснювати це накопичення, збереження та інтеграцію. І здійснювати саме (!) за допомогою психічних явищ та процесів.

В університетських програмах з психології студентам читають дисципліну із дещо, – якщо розуміти про що йдеться, – суперечливою назвою. Хоча, як на нас, вона зовсім не є зайвою у цих програмах. Йдеться про психофізіологію. А її суперечливість полягає в тому, що ця дисципліна, досліджуючи фізіологію психічних процесів, а конкретніше, відповідаючи на питання «які фізіологічні процеси корелюють з відповідними ним психічними явищами», не дає собі ради з іншим, набагато продуктивним питанням. Питанням, яке можна сформулювати наступним чином: *А навіщо і як ці психічні явища виникають і функціонують в мозку, які функції вони реалізують по відношенню до здійснюваного ним інформаційного процесу?* І от, якщо ми будемо розглядати *психічне* саме у ракурсі питання про те, що таке «робить» воно, *психічне*, у мозку у вигляді емоцій, відчуттів, психічних образів, вольових зусиль, думок, ностальгій та, – що там приховувати, – і психіатричних відхилень, то ми маємо можливість більш глибоко зрозуміти функціональність *психіки* як такої. Ми зможемо побачити психіку в досить не звичному, більш ширшому контексті, який дасть нам можливість зрозуміти її глибше. І дійсно, воно, *психічне*, як показує не тільки проста буттєва практика людини, а й і дані сучасної brain science, має безпосереднє відношення до переробки інформації у нейронних мережах мозку. Ми, зокрема, побачимо, що *психічне*, яке формується у нашому фізично (фізіологічно)³ активному мозку, є еволюційним надбанням, що

³ Тут ми маємо пояснити, чому відповідні процеси, що відбуваються у мозку, ми, не зважаючи на сталу традицію називати їх фізіологічними, тим не менш називаємо фізично здійснюваними. Це тому, що певні фізичні процеси, що відбувались в організмах, були впродовж

дозволяє людині *психічно моделювати* майбутні відносини з оточуючим світом, дозволяє здійснювати у цих *психічних моделях* «спроби та помилки», аби в реальність «виносити» вже перевірені моделі майбутнього через фізичні (м'язові) дії, щоб, в свою чергу, фізично змінювати світ «на краще». У *сфері психічного* можна виокремлювати закони та закономірності зв'язків подій, що були у минулому, бо закони та закономірності є універсальними і діють як в минулому, так і в майбутньому. А якщо так, то через знання виявлених законів та закономірностей можна вдаліше змінювати фізичний світ «на краще». (Тут, зважаючи на значимість цього твердження «змінювати світ «на краще», ми ще раз розтлумачимо його. У ньому йдеться про егоцентричну, упереджену природу людської психіки. Адже, що є «на краще» для однієї людини, як мінімум, не обов'язково має бути «на краще» для іншої. Така двозначність та іронічність цього твердження буде актуальною у будь-якому випадку його застосування в подальшому тексті).

Таке, не зовсім традиційне, відношення до *психіки* підтримується авторитетною на даний момент у англійській науці когнітивною теорією К. Фрістона (Friston, 2010)⁴, який, за допомогою математично представлених теоретичних концептів *марківська ковдра* та *принцип вільної енергії* узагальнено описує інформаційну активність мозку людини. Сутність такого формального опису у контексті нашої проблематики можна сформулювати так: у нейронних мережах мозку формуються такі локальні нейрон-мережеві причинно-наслідкові відносини між нейронними областями, які дозволяють певним таким

еволюції живих істот відібрані через мутації та еволюційний відбір. Тож так вони набули статусу фізіологічних, тобто таких, що відбуваються фізичним чином, але є біологічно доцільними. В подальшому ми ще маємо спиратись на цей фундаментальний факт.

⁴ «Занадтий» формалізм К. Фрістона, який «ігнорує» *психічне* та його каузальну природу у його широкому змістовному діапазоні, що «кинулось в очі» одному з авторів цієї статті під час розмови з ним на конференції (Germany, Osnabruck, 2019), змусила нас задуматись над питанням, у якій мірі наше психічне буття є причетним до реалізації того, що Фрістон називає «принципом вільної енергії». Далі про це ще йтиметься.

областям *бути незалежними* від свого суто фізично активного нейронного оточення *заради переробки інформації*. Виходячи з цього твердження ми, спираючись на факти нейрофізіології (Nicolls and others, 2003) та власні уявлення про інформаційну активність психіки, прийняли до уваги, що такі *«причинно незалежні області нейронних мереж мозку»* можуть бути тими його областями, які приймають участь у формуванні *психічних змістів*. Адже, для того, аби моделювати майбутнє на основі минулого досвіду, потрібно бути змістовно «вивільненим» з тотальної закарбованості у фізичну процесуальність, у фізичну причинність, де немає ані зайвої шпаринки, ані зайвої фізичної енергії, аби вирішувати свої буттєві (чи то біологічні, чи то соціальні) проблеми. Потрібно бути вільним від *фізичного теперішнього*, аби оперувати інформацією про минуле заради моделювання майбутнього. Бо фізичні закони, як відомо, є геть «байдужими» до цих людських прагнень та мрій. Іншими словами, такі області мозку мають займатись саме інформаційними процесами.

Тож, **ціллю** нашого дослідження є з'ясування питання про те, *навіщо і як психічне*, набувши автономності від свого нейронного оточення та, і взагалі, від фізичного світу, через автономність нейронних мереж, які безпосередньо це *психічне* реалізують, супроводжує (забезпечує!) інформаційну активність мозку. Ми також будемо наполягати на тому, що саме через дію в мозку *фактору суб'єктивної оцінки*, який реалізується в управлінських мережах мозку (у першу чергу у *лімбічній області, фронтальній та поясній корі*) наш мозок і є таким, що діє *психічно*. Але це не єдине, що ми маємо тут за мету. Нас, саме як психологів, буде цікавити ще й еволюція *психічного* як того, що функціонально є пов'язаним з еволюцією нейронних мереж мозку, які реалізують це *психічне*. І тут ми будемо намагатись висвітлити той ключовий момент еволюції *психічного* в живих істотах, який дає розуміння того, за рахунок чого вони пройшли еволюційний шлях у своїй організації від суто *не психічно*, тобто суто фізіологічно (фізично), функціонуючих істот, у вигляді *безумовно-рефлекторних живих автоматів*, і аж до *психічно, а тож, вільно (з-середини-себе)* здійснюючих своє буття. Аж до людини, з її *мультиціннісним «Я»* та внутрішньою *ціннісною конфліктністю/діалогічністю*.

Ми спробуємо зрозуміти «логіку» самої еволюційної динаміки та ускладнення *психічного* як еволюційного засобу переробки інформації в мозку. І у цьому контексті відношення до *психічного* як до феєрично ефективного засобу переробки інформації ми, на останок, висунемо одне «парадоксальне» концептуальне твердження про *психічне (суб'єктивно діюче)* як еволюційний засіб досягнення *пізнавальної усвідомлюваної об'єктивності*, що є атрибутом виключно людської психіки.

Тож, чи має *об'єктивне сприйняття* та *об'єктивне відображення світу* цінність для існування живої істоти? Це питання є майже риторичним, адже жива істота, яка, хоч в якийсь мірі, ігнорує у своїй інформаційній складовій, якої б вона не була природи, оточуючу реальність в певних, значимих аспектах її існування, рано чи пізно, має припинити. Але якщо йдеться про людину, у цьому твердженні з'являється парадоксальність, яка полягає в тому, що саме наша людська здатність *суб'єктивно оцінювати* щось, виявляється «психічним інструментом», через який вона, людина, може досягати об'єктивності у своїх стосунках з оточуючою її реальністю. Тож, аби тлумачити цю парадоксальність неможливості бути об'єктивним якщо ти не є суб'єктивно діючою істотою, ми тут спробуємо вказати на найсуттєвішу, на наш погляд, рису людського «Я», яка, тим не менш, не впала в очі анікому ще з часів Зігмунда Фрейда. Тобто з часів, коли взагалі почали інтенсивно говорити про людське «Я» та його структуру. Тож спробуємо розібратись тут у тому, що ми вже можемо назвати «витонченою людською психікою», і що явно відрізняється від «простої» *моноцінної психіки* тварин, аби зрозуміти, чому людина набуває об'єктивного погляду на світ через власну *суб'єктивність*. Тобто, як це не було б парадоксальним, через свою упередженість.

***Суб'єктивна цінність «проти» фізичного закону:
спрямування інформаційних процесів на досягнення «кращого
буття»***

Але нам, аби досягти своєї мети, буде замало віднести до *суб'єктивності* як тільки до «простої» упередженості до об'єктів та явищ світу (у тому числі і до іншої людини, яку, зрозуміло, ми, з «неповна розуму», можемо вважати простим фізичним об'єктом, що має бути маніпульованим «мною»). Нам

тут треба буде врахувати в першу чергу дещо інше: вона, *суб'єктивність*, будучи, безперечно, деяким фундаментальним маркером «моєї власної ідентичності» (!), насправді є такою не стільки тому, що ми є носіями свого власного суверенного досвіду, результатом своєї внутрішньої свободи. Хоча, зрозуміло, і без цього не обходиться. Вона, наша *суб'єктивність*, за великим рахунком, є тим, що реалізує саму нашу людську (і не тільки) *психічність* як таку. Але для того, аби не заплутатись у всіх витонченостях та концептуалізаціях нашої людської *суб'єктивності*, ми тут маємо сказати про неї найголовніше. І це найголовніше полягає в такому: вона, наша *суб'єктивність* є, в першу чергу, нашою здатністю будь-що оцінювати *суб'єктивно*, тобто якісно (не кількісно, як комп'ютер), у термінах «добре для мене-недобре для мене», «задоволення-незадоволення», “*pleasure-displeasure*” і таке ін. Ми, люди (та і інші живі істоти з відповідно розвиненим мозком) є просто «наскрізь просякнутими» нашою здатністю саме таким проявом нашої *суб'єктивності*. Ми майже безперервно хочемо чогось бажаного, змінюючи бажання на інші бажання. Та що це для нас значить?

А це значить, що кожна інформаційна операція (будь то відновлення фрагменту досвіду, чи запам'ятовування, чи мислення, чи ностальгії, чи ще щось такого) у нашому мозку, кожний наш поведінковий акт, кожна наша м'язова дія, управляється нашою здатністю щось оцінювати або позитивно, або негативно. Тож, ця наша здатність *суб'єктивно* оцінювати щось є деяким *оператором переробки інформації в середині нас*. Адже бажане досягається, коли «ти» організуєш свої моторні акти у відповідності з накопиченим досвідом (якщо він є). А тож, і сама *психіка* має бути деякою причинно незалежною від фізики оточуючого світу, сферою переробки інформації, аби наше «вільне Я» за власним бажанням на континуумі інформації, фіксованої в «його власному» мозку, могло маніпулювати власним досвідом заради моделювання ще не існуючого майбутнього, аби воно було якнайкращім «для мене» (Соловйов, 2020). І насправді, ми, якщо ми бажаємо чогось в майбутньому, саме з цієї причини думаємо про це майбутнє. Думаємо саме тому, що нам хочеться досягти цього бажаного. Ми є мотивованими на думки та дії тільки тому, що *ми щось*

здатні суб'єктивно цінувати, тобто чогось хотіти. Ми, подумавшись, як нам досягти бажаного в майбутньому, саме завдяки цьому розумінню, завдяки ефективній думці, є ефективними дієвцями, що розумно змінюють фізичний світ «на краще». Тож, ми запам'ятовуємо, зберігаємо в пам'яті, думаємо та діємо *тільки через наші бажання*, а тож, через те, що *ми можемо щось оцінювати саме суб'єктивно* – чи то у позитиві, чи то у негативі. Тож, успіх у цій чудовій справі «моделювання майбутнього» супроводжує саме тих, хто наполегливо, за власним бажанням, під приємним «тиском» власної зацікавленості, накопичує свій власний досвід, а потім маніпулює ним у сфері власної психіки. Бо вже є чим маніпулювати.

Але сучасна психологія, на нашу думку, все ще не спромоглася скористатись цією загальнонауковою, концептуально фундаментальною думкою, про *суб'єктивну цінність* як рушійний механізм психічного, що діє заради моделювання майбутнього. І це відбувається незважаючи на те, що така ідея висловлювалась вже майже сторіччя тому психологом Францем Brentano та філософом Едмундом Гусерлем, які наполягали на тому, що психічні процеси та явища інтенціуються (спрямовуються, оркеструються, детермінуються) іншими чинниками, аніж фізичні чинники, які можна асоціювати з тим, що в сучасній психології та філософії зветься *сенсами* чи, наприклад, *мотивами*, *мотиваціями*. Іншими словами, *суб'єктивна цінність*, що є імпліцитно присутньою і у архаїчному відчутті (болю, наприклад), і у емоції як психічному явищі, яке найбільш легко ототожнюється з *суб'єктивною оцінкою*, і у переживанні, яке є найбільш еволюційно пізньою формою *психічного оцінювання* (чи то якості шахової партії, чи то естетики чогось, створеного митцем), є тим, що, досить влучно можна назвати *оператором переробки інформації* у нейронних мережах мозку.

Зважаючи на вже сказане, *психіку* можна охарактеризувати як *сферу розгортання інформаційного процесу* на «матриці» нейронних мереж нашого мозку. Процесу, що керується фактором *суб'єктивної цінності*. (А не суто фізичними чинниками функціонування нейронних мереж мозку). Це стає можливим, зокрема і тому, що нейронні мережі, в силу їх

структурної складності та пластичності (Pinaud and others, 2006), є матеріальним динамічно змінюваним субстратом, який являє собою майже безмежну інформаційну ємкість. А це розгортання інформаційних процесів в нашій психіці, як це добре помітно кожній рефлексуючій саму себе людині, відбувається не за законами фізики, а саме за бажанням нашого «Я», яке «порушує» закони фізики у рамках своєї власної епархії, що зветься «моєю власною психікою». Але «порушує» ці закони принципово легітимно, бо діє як каузальний фактор не у самому фізичному світі, а у «світі» інформаційного моделювання майбутньої взаємодії живої істоти з оточуючим її, череватим новизною, фізичним світом. І байдуже, що цей «світ» є «всього лише» індивідуальним психічним світом. Бо сам факт моделювання в ньому майбутньої фізичної реальності робить теоретичну психологію наукою, що стає у сучасному світі однією з самих концептуально та світоглядно важливих наук, сутністю якої є розуміння того, як людина стає каузально здатною перевтілювати свій накопичений досвід (інформацію, фіксовану в її мозку) у фізично (м'язово) здійснювані моторні акти, що змінюють «світ на краще». Та ще одна «гірка» іронія твердження «змінюють світ на краще» полягає в тому, що не кожний людський мозок, – особливо якщо «він» є пацієнтом психіатричної лікарні, – здатен «породжувати» доцільну поведінку.

Тож, наразі настала черга ідентифікувати людське «Я», відокремивши його від усіх інших, менш складних, *суб'єктивно ціннісних операторів переробки інформації у мозках* інших живих істот. Живих істот, які, - чи радіти цьому факту, чи ні, - залишилися «позаду» людини у драматичній еволюційній гонці за право бути найрозумнішими, а тому і найсильнішими істотами на Землі. Але, спочатку про нейронний субстрат, який є безпосередньо причетним до реалізації людського «Я».

Ієрархічність нейронних мереж мозку через дію в них психічних явищ: «диригування» фізичного через інформацію, фіксовану у психічному

Почнемо з даних нейропсихології. Фронтальна кора небезпідставно вважається апогеєм еволюції інформаційних процесів у мозку. І не стільки тому, що вона в останні сотні тисяч років еволюції, завдяки прогресу саме людини,

анатомічно перетворилась у найбільш потужну структуру і кори, і мозку в цілому, скільки тому функціональному (психічному) репертуару, який вона забезпечує під час його інформаційної роботи. І насправді, фронтальна кора мозку людини, як це стало явним у дослідженнях останніх десятиріч, вперше в еволюції узяла на себе функцію інтеграції саме довгостроково збереженого індивідуального досвіду. Тобто функцію, яка полягає в інтеграції (об'єднанні) інформації про розведені у часі минулі події у інформаційні комплекси на кшталт психічних образів, мрій, цілей, планів, заради якнайбільш компетентного управління рухами живої істоти. Тож, тут маємо коротко пояснити, що ми маємо на увазі, коли користуємось, услід за Дж. Тононі (Albantakis, Tononi, 2015), поняттям *інтеграція інформації*. Під *інтеграцією інформації* ми тут будемо розуміти інформаційний процес, що через *процедуру суб'єктивного оцінювання* об'єднує певним чином два або більше фрагменти досвіду у більш структурно складний та функціонально дієвий психічний конструкт, який дозволяє людині одночасно скористуватись інформаційними перевагами усіх інтегрованих фрагментів досвіду. Так, наприклад, як виявлена у послідовності у чомусь схожих та суб'єктивно значимих подій (двох або більше) минулого якась закономірність, дозволяє у майбутньому бути готовим до реалізації відповідної доцільної поведінки.

Інтегрована інформація добре ілюструється в мові людини, в структурі її моторних актів, в яких втілено майже увесь її досвід, і навіть в її мимовільних жестових реакціях. Тож фронтальну кору тут можна охарактеризувати як деякий інформаційний хаб, куди стікаються найбільш суб'єктивно значимі та усвідомлені потоки інформації, що представляють собою сенсорну модальність, але особливо, модальність довгострокової пам'яті. Але потоки вже актуалізованої у вигляді відповідних психічних конструктів (психічних образів, наприклад) інформації. Адже тільки актуалізованою у таких психічних інформаційних комплексах, інформація може бути задіяною у інформаційній операції інтеграції інформації. Тож, *психічне* функціонує в мозку, крім іншого, ще й заради інтеграції (об'єднання) цих потоків у відносно завершені психічні моделі майбутнього – передбачення, гіпотези, плани,

цілі. Бо тільки у *сфері психічного* може відбуватись *суб'єктивне оцінювання* та відбір інформації, що інтегрується, і що дійсно є необхідною для досягнення поставленої людиною мети.

Найбільш простий приклад такої інтеграції інформації може бути наступним: у свій час Генрі Форд створив на основі свого інтегрованого досвіду перший свій конвеєрний автомобіль, який втілював в собі, крім іншого, багато різних суб'єктивно цінних забаганок, серед яких тентовий дах, спеціальне місце для зонта, приємний звук клаксона і таке ін. Іншими словами, у задумці Форда цей автомобіль інтегрував в собі певні *цінні для буття* речі. Інакше кажучи, Форд «напхав» у своє майбутнє та майбутнє свої майбутніх покупців «якнайбільш бажане минуле». Але ми маємо тут розуміти, що цей, «напханий суб'єктивними забаганками» автомобіль «починався» з врахування *суб'єктивних цінностей*, які і змусили Форда сформувати такий психічний конструкт як модель майбутнього. І цей випадок є чудовим прикладом того, як саме через нашу здатність щось суб'єктивно цінити (а тож і бажати), а щось, навпаки, не цінити (а тож і не бажати), обумовлюється наша функціональна здатність усього нашого саме психічного інструментарію конструювати з нашого «не зовсім бажаного минулого» «дуже бажане майбутнє». І насправді, чи не є ми, люди, істотами, які майже тільки тим і переймаються, що «напихають» у своє майбутнє найбільш цінне для них і «забороняють», наскільки це можливо, «вхід» у їх власне майбутнє усьому тому, що оцінюється як негатив (що маркується такими оціночними маркерами як *біль, страх, самота, тривога, безвихідь, смерть* та таке ін.).

У зв'язку з такими своїми функціональними «обов'язками» опікування майбутнім фронтальна кора «мала задіяти» еволюційно нові психічні інструменти, про які далі і піде мова. Але перед цим ми маємо приділити час поясненню того, чому фронтальну кору ми тут будемо інтерпретувати саме як управлінську (наряду з *singular cortex*, чи поясною корою) структуру мозку, яка, у зв'язку з цим своїм «почесним статусом», має формувати і відповідні управлінські психічні феномени, на кшталт *вольового зусилля, суб'єктивного вибору інформації для її інтеграції з іншою інформацією, прийняття рішення*.

Щоб пояснити управлінську функцію фронтальної кори мозку (про що явно свідчать усі три перелічених вище психічних феномена), без чого ми не зможемо зрозуміти сутність функціонування фронтальної кори, нам треба вдатись до короткого аналізу того, як саме фронтальна кора, інтегруючи інформацію з ієрархічно нижчих нейронних структур, набуває інформаційної компетенції заради управління моторними актами. Тут скористаємось метафорою, яка стосується соціальних процесів. Але вона влучно демонструє сам ієрархічний принцип набуття в мозку «компетенції» (формування в ньому нової інформації на основі вже фіксованого в ньому накопиченого досвіду). І насправді, будь-який управлінський орган у будь-якій країні (чи то парламент, чи то уряд, чи то президентський офіс) має, аби формувати компетентні управлінські рішення, збирати інформацію з підконтрольних державних установ та, взагалі, про будь-які значимі події у країні та зовнішньому світі. Цей рух інформації «знизу-уверх» (*«bottom-up informational stream»*) і є тим потоком інформації, що має інтегруватись в управлінських установах в управлінські документи, - накази, закони, розпорядження - аби у якості *«униз спрямованого управлінського потоку інформації»* (*top-down informational stream*) делегувати прийняті рішення на підконтрольні рівні функціонування соціальної системи. Рішення на підтримку цілісності, інтегрованості, сталості та подальшого розвитку даної системи у оточуючому її мінливому світі.

Тут маємо врахувати, що ані збір інформації, ані її накопичення, ані, тим більш, прийняття рішення на її основі, принципово не можуть відбуватись без того, що відбувається в головах людей. Людей, які мають за свою *суб'єктивну цінність* цю свою країну (іноді такого не трапляється, і тоді така держава є нестійкою структурою і може розпасти). Тож, маємо наголосити, що така стійкість або нестійкість соціальної системи корениться передусім у статистично дієвій кількості людей саме з відповідними психічними якостями, а не тільки (чи може, не стільки) у певних фізичних характеристиках цієї соціальної системи. Тут нам і треба згадати той фундаментальний факт, що певні структури мозку (структури лімбічної області та кори) реалізують нашу людську *здатність щось*

суб'єктивно оцінювати. Але, теж саме, що відбувається у соціальних процесах при набутті «інформаційної компетентності» відбувається і у мозку, де фронтальна кора виконує управлінські функції (як у сучасній країні парламент чи уряд). Саме через феномен *суб'єктивної оцінки* інформації, що інтегрується (об'єднується) у фронтальній корі, відбувається *прийняття рішення* через суб'єктивне оцінювання компетентності інтегрованої в ній інформації та її втілення у «розумні» (чи принаймні біологічно доцільні) моторні акти. Але яким чином сформована у фронтальній корі інтегрована інформація, втілена у відповідних психічних «продуктах» її активності, – психічних образах, думках, планах, цілях, – має структурувати, оркеструвати фізичну активність інших структур мозку? Тих, що реалізують передусім сенсорні функції (сприйняття), функцію пам'яті та моторну функцію.

Тут найбільш показовим буде приклад з регулюванням фронтальною корою саме моторної функції, адже кінцевим результатом активності моторних зон кори мозку є біоелектричний управлінський потік, що спрямовується з кори у м'язи – тобто суто фізичне явище, що має санкціонуватись *прийняттям рішення* у фронтальній корі. І тут ми маємо прийняти до уваги те, що *прийняття рішення* має санкціонувати, зокрема, і каузальну дію *пропріоцептивних образів рухів* людини, які є психічною моделлю майбутнього реального руху чи череди рухів, спрямованих на зміну оточуючого світу «на краще». *Пропріоцептивні образи задуманих рухів або їх комбінацій* (якщо ці комбінації є новими для людини, або серед них є нові, ще не рази не здійснювані нею рухи) має *структурувати, оркеструвати моторні акти*, що мають регулюватись усім *інтегрованим досвідом*? Тобто, ми маємо розуміти, яким чином сформовані у фронтальній корі мозку психічні контролюючі та управляючі конструкти (*цілі, думки, прийняті рішення втілені у психічні образи*) оркеструють біоелектричні потоки, спрямовані з моторної кори мозку у м'язи нашого тіла? Як *психічне*, що фіксує інтегрований у фронтальній корі досвід людини, «змушує» суто фізично здійснювану нейронну біоелектричну активність моторної кори мозку, як тої, що має статус підконтрольної фронтальній корі, діяти саме у відповідності цьому інтегрованому за посередництвом фактора

суб'єктивної оцінки досвіду? Адже у нас вже не має бути сумнівів у тому, що, наприклад, думка, на основі якої приймається рішення, має сенс свого створення та існування лише заради відповідної череди моторних дій, які змінюють оточуючий світ «на краще» у відповідності з цією думкою⁵.

Тут обов'язково має бути пояснений той факт, чому фізично діючі нейронні мережі мозку функціонують біологічно чи соціально доцільно, «ігноруючи» інший фундаментальний факт про те, що закони фізики є «байдужими» до біологічних чи соціальних проблем людського буття. Інакше кажучи, ані жоден з фізичних законів не підтримує ні жодну біологічну (чи соціальну) закономірність, але, тим не менш, мозок переробляє інформацію саме біологічно/соціально доцільно. Просте пояснення цього факту полягає в тому, що *феномен суб'єктивної оцінки*, що просякає собою будь-яку психічну моторну довільну дію людини, є мотиватором (причинним фактором) усіх цих психічно здійснюваних дій. Він є таким мотиватором саме тому, що за своєю функціональною змістовністю має «змушувати» нейронні мережі *підконтрольних мереж мозку* діяти біологічно чи соціально доцільно. (І найбільш показовим тут є процес управління фронтальною корою моторної кори, бо саме в моторній корі формуються *біоелектричні потоки* у м'язи як саме фізичні сутності, які обумовлюють біологічно доцільну поведінку людини, що «змінює світ на краще»). Адже він, *фактор суб'єктивної оцінки*, і є еволюційно сформованим психічним засобом, який, забезпечує *інтеграцію інформації* у фронтальній корі мозку людини. Він є тим, що, як мінімум,

⁵ Цей механізм управління *психічним фізичного* у рамках ієрархічних відносин нейронних мереж у мозку ми збираємось докладно описати у книжці, яка зараз готується до друку. У цій книжці, що має публікуватись під назвою «Психофізіологія суб'єктивної причинності: від фізичного існування до психічно здійснюваного буття», ми збираємось описати принципи такого управління *психічним фізичного*. Крім цього більш докладно цей механізм був описаний у нашій англомовній роботі, що була вивішена на Research Gate у *якості препринту* за назвою: «Stochastic activity of neuronal networks of the brain as a physical basis for realization of consciousness». Доступ до тексту в інтернеті можливий через назву статті.

через свою *психічну змістовність*, свідчить про своє власне призначення «змушувати» фізичні процеси у підконтрольних мережах мозку діяти біологічно (а пізніше в еволюції, соціально) доцільно. Якщо Ви спробуєте знайти серед різноманітних прикладів *суб'єктивних оцінок*, починаючи з архаїчного *відчуття болю* як того, що «змушує» нашу руку неусвідомлено, але вже біологічно доцільно, «віджахнутись» від гарячого предмету, і закінчуючи сучасним *переживанням катарсису* від театральної вистави, то напевно чи Ви знайдете у ряді цієї безлічі прикладів щось таке, що було б, одночасно і не біологічно, і не соціально доцільним. Звісно ж, якщо не йдеться про пацієнта психіатричної лікарні.

Але не тільки сам феномен *суб'єктивної оцінки*, який виступає, фактично, тригером (пусковим та спрямовуючим фактором) інформаційних процесів у нейронних мережах мозку, має причинну природу. Він, *феномен суб'єктивності*, – сказати заради справедливості, – є «лише» засобом отримання нової інформації через інтеграцію змістів досвіду живої істоти. І ось саме ця, вже інтегрована інформація (Albantakis, Tononi, 2015), як засіб протистояння «зовнішній» *невизначеності* у інформаційних відносинах живої істоти з своїм фізичним середовищем, і є тим кінцевим інформаційним «продуктом» активності нашого мозку, заради якого і діє в нас те, що ми зовемо *психічним*. Словом усім тим, що причинно діє у *суб'єктивний спосіб*, у тому числі і те що зветься в філософії свідомістю (consciousness), діє «заради» формування «розумних» моторних актів (informational well-endowed motor acts (Soloviov, 2021)).

Інтерпретуючи управлінські та підконтрольні відносини нейронних мереж мозку різних його структур через реалізацію ними відповідних психічних феноменів, які і забезпечують цим структурам їх сумісну функціональність «в обхід» класичної фізичної причинності, ми можемо наразитись тут на одну методологічно значиму неприємність. Якщо не вдаватись у подробиці цього механізму, можна вважати, що саме *психічне*, саме по собі, невідомо звідки узявшись у мозку, керує фізичними процесами заради інтеграції інформації. Але вірна інтерпретація тут має бути такою: *психічне* тут виникає у певних біоелектричних активностях відповідних структур мозку

управлінського та підконтрольного рівнів. Тобто воно є емерджентним «продуктом» взаємодій біоелектрично активних нейронних мереж. Таким чином, з усього цього витікає, що *психічне* є вторинним по відношенню до фізично активних нейронних мереж, що його породжують. І, тож, ми маємо прийняти як вірну, саме матеріалістичну точку зору у «спорі» матеріального та ідеального за «право» бути первинною онтологією реальності. *Психічне* у цій історії виглядає «усього лише» еволюційно сформованим засобом реалізації інформаційних процесів в умовах, коли фізично існуюча та функціонує жива істота має відповідати новим моторним актом на новий зовнішній подразник (Соловійов, 2020).

До речі, тут, і у читача, і у авторів, з'являється не зайвий привід на хвилину замислитись над тим, а чи є їх *власні моторні акти* (які спричиняють вимовлені слова, зроблені справи, написані тексти), як один-єдиний засіб «моєї власної персони» спричиняти навколишній світ, породжувати «своє майбутнє», тим, що відповідає власній глибинній структурі цінностей, можливо прихованій від самого себе у найглибші шари власного неусвідомленого. На тлі цього фундаментального питання *людського буття* геть меркнуть усі надруковані плагіати і зроблені навмання будівлі та міста, усі нещирості політиків, і, навіть, усі боязкі спроби інтелектуалів роздивитись у світи і людських стосунках те, що є зашореним ідеологічними та світоглядними картинами світу. А саме, роздивитись наявність і жагучу доцільність у людському бутті *загальнолюдських цінностей*, про *психічну онтологію* та *каузальну дію* яких можна, якщо мати на увазі саме нейрофізіологічну складову цього феномену людського буття, говорити переважно в контексті активності людської фронтальної кори.

А зараз, закінчуючи цей розділ, спробуємо сформулювати його ключову ідею та її пізнавальні наслідки. Тож, сутність механізму активності фронтальної кори людини найбільш характеризується не простим твердженням про її управлінський статус у мозку, а у тому, що вона інтегрує по можливості увесь досвід людини та реалізує *прийняття рішення* щодо моторних дій, спрямованих на досягнення «бажаного майбутнього». І тож, ця сутність активності фронтальної кори мозку, полягає, радше за усе, у функціональній, операторській специфіці структури

«Я-концепту» людини. Бо на цій стадії дослідження вже стає очевидним, що цей наш людський Я-концепт як *психічно діюча інстанція інтеграції інформації та прийняття рішення*, що звісно ж, є ґрунтованим на феномені суб'єктивної оцінки, тим не менш, є чимсь більшим, чимсь складнішим, чимсь витонченішим, аніж «проста» *моноцінність*, що щось оцінює і тому, інтегруючи інформацію, спричиняє відповідну моторну дію. Тож у наступних розділах буде йтись про *мультиціннісну структуру концепту людського «Я»*, що в силу своєї складної та «конфліктної» ціннісної структури і обумовлює складність та інформаційні переваги людського буття у царині буття усього іншого живого, у тому числі і психічно активного.

Без-психічні «біологічні автомати»: існування «в темряві»

Все пізнається у порівнянні. Тож порівняємо *психічне*, що діє у примітивних без-кіркових істот, на кшталт сучасних аксолотлів, ящірок чи крокодилів, з *психічним*, що діє у нашому людському мозку, а тож, і у нашому психічному бутті. Годі й казати, що ці «речі» є такими, що важко порівнюються як за анатомічним субстратом своєї реалізації, так і за своїм функціоналом. Тим не менш, це є можливим. Тож і у «психічних примітивів», і у людини є одна надзвичайно ефективна еволюційна перевага на відміну від тих інформаційних відносин із своїм середовищем, що демонструють ще більш архаїчні живі істоти – на кшталт нематод, – які ми тут можемо назвати «біологічними автоматами». Гобто без-психічно, або безумовно-рефлекторно діючими, що не мають в якості інструменту свого існування свободу вибору, а тож, не здатними реагувати новизною на новизну. Що супроводжується тим простим фактом, що безумовно-рефлекторна активність, будучи за своєю природою фізіологічною (але здійснюваною фізично), сама по собі є надзвичайно біологічно доцільною в умовах середовищної рутини.

Так у чому полягає ця еволюційна перевага психічно діючих істот над без-психічно діючими істотами? Не вдаючись у тонкощі загальнонаукових з'ясуваннях того, що є причинністю (causality) як такою у живих істотах, ми тут лише вкажемо на деякі, важливі для нас, їх результати. Ми вкажемо лише на те, що такі біологічні «примітиви», у силу примітивності їх S-R-

нейронних мереж, що складаються з не більш як кількох тисяч нейронів, можуть відповідати виключно на фіксовані у генетичній пам'яті зовнішні подразники. Тож вони є істотами, «закритими» до новизни, тобто до нової інформації, хоча б тому, що їх *сенсорний вхід* є обмеженим певною та сталою кількістю сенсорних елементів, і кожний новий подразник або не може помічатися їхнім сенсорним входом, або, будучи надсильним, руйнує їх фізично. Вкажемо тут і на одну з суттєвих причин такої їх «сліпоті» до новизни як одного з критичних факторів еволюційного відбору. Вона полягає в тому, що їх нейронні мережі, будучи геть позбавленими ієрархічної будови, бо S-R принцип не передбачає процесу управління з середини системи, є сформованими через мутації та еволюційний відбір біологічно доцільно відповідати *стимулюючись виключно ззовні*. При чому вони відповідають тільки на ті подразники, які фіксовані у їх генетичній пам'яті. І для такої ефективної регуляції «поведінки» ззовні, що відбувається суто фізіологічним образом (а за великим рахунком фізичним образом, бо така їх «фізіологічна природа» (біологічна доцільність) була сформована *через випадковість*, тобто мутації), геть не потрібні ніякі ієрархічні відносини між нейронними мережами, аніяка психіка. І (!), аніяка свобода вибору. Як мінімум тому, що механізм S-R нейронних мереж, будучи достатньо точним та швидким за рахунок пробігання $K+Na+$ хвилі вздовж нервового волокна від певного *сенсорного входу* і до суто певного *моторного виходу*, має лише одну ступень свободи – певний стимул спричиняє дію тільки одної, відповідної йому мережі та, звідси, тільки одного моторного акту. А це унеможливорює розгортання на такій секуляризованій на S-R-фрагменти та позбавленій ієрархічності нейронній мережі процесів фіксації та інтеграції нової інформації через її відбір за посередництвом *суб'єктивної цінності* (Soloviov and others, 2015, 2019).

Звісно ж, у такого живого «примітива» немає ані яких цінностей, аніяких бажань та мотивацій, аніякі просторові ландшафти не розгортаються через їх очі, ані яке майбутнє не турбує їх, ані які ностальгії не вичавлять з них ані краплі сльози, ані які трагедії чи «скороминуще» щастя не торкнуться їх тотально фізичного існування. Вони живуть у «чалмерсовській

безпросвітній темряві», адже «жива фізика», що набула в еволюції статусу *життєздатності* через мутаційні механізми дарвінівського відбору, назавжди стала їхньою юдоллю. Тож, цю «безпросвітну темряву» нам доречно буде асоціювати з відсутністю у цих, суто фізіологічно (фізично) існуючих істот, того плану існування, який є у інших живих істот, тобто відсутністю в них *психіки* (хоча вони вже, на відміну від одноклітинних, мають нейронні мережі, хоча і не такі складні та функціональні, які реалізують психічні явища). Тож, ця філософська метафора «темряви» може і повинна інтерпретуватись ще і у загальнонауковому контексті. А саме, через поняття *інформація*. Що також додасть нам більшого розуміння функціональності *психічного* у фізичному світі. І насправді, ми можемо інтерпретувати цю «темряву» як відсутність представленості інформації, представленості власного, накопиченого за життя, досвіду, таким живим системам. Накопиченого власного досвіду (інформації), яким би можна було вільно маніпулювати (Соловійов, 2020) задля виживання через передбачення та моделювання майбутнього в умовах невизначеності. Але тут виникає нове питання, яке полягає в тому, а хто є тим, хто «бачить» свій власний досвід та маніпулює ним заради того, аби досягати «кращого майбутнього»? Бо сказати, що це «бачення» належить самій людині чи тварині, значить майже нічого не сказати.

Фронтальна кора: від моноціннісної психіки до мультиціннісної структури людського «Я»

Після виникнення та довгого існування «біологічних автоматів» в еволюції трапились багаторазові анатомічні ускладнення та функціональні диференціації нейронних мереж в живих організмах. Вони отримали статус ієрархічно функціонуючих саме через те, що деякі з них (наприклад, дофамінергічні чи ноцицептивні (больові) нейронні мережі) стали продукувати під час своєї активності *психічні, оцінюючі зовнішні подразники, феномени задоволення чи незадоволення, відчуття комфорту чи дискомфорту*. І ці психічні оцінюючі феномени стали тими маніпулюючими інформацією факторами, – *операторами переробки інформації*, – які стали, одночасно, здатними оркеструвати хід інформаційних маніпулюючих дій у рамках вже неодноразово згадуваних тут біологічної (а пізніше

в еволюції, соціальної) доцільності. Нейронні ж мережі, що стали реалізовувати такі оцінюючі та, звідси, управлінські психічні феномени, в нашому мозку були виявлені нейроанатомією переважно у *лімбічній області* мозку, у деяких інших підкіркових нервових ядрах, у *фронтальній корі* та у *цигулярній (поясній) корі*. Тож, з появою здатності у живих істот щось суб'єктивно оцінювати, ми маємо констатувати і факт появи у їх «бутті» здатності «існувати не в темряві», яка надзвичайно підсилалась пізніше в еволюції, коли, завдяки виникненню людини, в арсеналі психічних інструментів буття появився ще один інструмент – усвідомлення.

Далі ми побачимо, що суб'єктивна цінність як еволюційний інструмент переробки інформації, набула найбільшої складності та функціональної витонченості у останні десятки тисячоліть вже соціально-історичних часів, набувши такої структурності, яку ми тепер будемо називати *мульти-ціннісною структурою людського «Я»*. Структурою «Я» людини, на відміну від моно-ціннісних регуляторів інформаційних психічних процесів, що діють у мозках інших живих істот. Тож, представлена в якості функціонального ядра і в моно-ціннісній психіці без-кіркових істот і в психіці людини, суб'єктивна цінність є тим фактором, який, все більше і більше, в ході еволюції «вириває» феномен життя з прокрустова ложа суто фізичного існування. І насправді, моно-психіка, на відміну від психіки людини з її мультиціннісним багатфункціональним «Я», дозволяє живій істоті оперувати тільки невеличким об'ємом інформації, жорстко функціонально пов'язаної з самою цією одною-єдиною цінністю, що діє в психіці в безпосередній момент обробки інформації. Тож спробуємо, випустивши, на жаль, з уваги деякі цікаві подробиці, дослідити цю функціональну різницю та її еволюційні наслідки.

Дійсно, моно-ціннісна психіка передбачає, що жива істота у будь-який момент свого існування може діяти за посередництвом лише однієї суб'єктивної цінності, що є у її інформаційному арсеналі. Якщо жива істота відчуває *страх*, вона, одночасно, не може діяти за посередництвом, наприклад, ще і *голоду* чи *сексуального потягу*. І це обумовлено тим, що суб'єктивна цінність є оператором переробки інформації, який спрямовує інформаційну активність на досягнення бажаного.

Вона, визначаючи напрям інформаційного процесу досягнення цілі, встановлює саму цю біологічно виправдану ціль. Тож для таких живих істот є біологічно недоцільним спрямовувати інформаційну або фізичну активність організму одночасно у двох напрямках, адже це суперечить ефективності фізичної взаємодії живої істоти з її середовищем і загрожує втратою життя. У цьому випадку, жива істота, зазвичай, користується послугами саме тої *цінності*, яка має більшу біологічну ціну (вона, ця ціна, виявляється в організмі через дію вторинної *суб'єктивної оцінки*, що порівнює біологічну (чи соціальну) ціну конкуруючих *суб'єктивних оцінок*). Переживання болю, наприклад, у більшості випадків, є більш біологічно значущим психічним інструментом буття, аніж переживання сексуального збудження. Тож, з цієї причини психіка живих істот, виключаючи людину, є переважно моно-ціннісною.

І ось, натепер ми вже маємо можливість говорити про *мульти-ціннісну психіку людини*, що реалізується фронтальної та поясною (цигулярною) корою, тобто управлінськими кірковими структурами, що найбільш інтенсивно формувались останніми тисячоліттями еволюції і набули управлінського статусу саме тому, що вони реалізовували відповідні психічні феномени. Так чому вона, людська *мультиціннісна психіка*, є такою, якою вона є, тобто мультиціннісною? Чому в *«психічному полі»* людини можуть діяти, одночасно, дві та більше конкуруючі за *«право»* здійснювати *«свій»* інформаційний процес та детермінувати *«свої»* моторні акти, *суб'єктивні цінності*? Байдуже, чи то у вигляді архаїчного відчуття болю як спрямовуючого тіло точно *«від подразника»* (Soloviov and others, 2019), чи то більш еволюційно продвинутої емоції, на кшталт *страху*, чи то витонченого сучасного *переживання естетики видатної шахматної партії*, чи то у вигляді не менш витонченого усвідомлення *свого власного відчуття болю*?

Тут вже прозвучала думка про те, що нейронні мережі мозку, будучі фізичними сутностями, самі по собі не можуть інтегрувати (об'єднувати) інформацію, що фіксована в них, у більш потужні інформаційні комплекси. Адже фізичні закони аніж не підтримують біологічної (чи соціальної) доцільності фізичних за своєю суттю нейрохімічних, нейроелектричних,

нейромолекулярних та таке ін., процесів у мозку. Але вони, нейронні мережі, будучі динамічними «носіями» інформації та, ще й спонтанно (незалежно від оточуючих фізичних процесів) активними, можуть реалізовувати психічні явища (Soloviov and others, 2020). І ось саме у сфері *людського психічного* і відбуваються ті складні мультиоціночні і інші інформаційні процеси інтеграції великих масивів довготривалої інформації, які забезпечуються активністю фронтальної (лобової), поясної (цигулярної) кори мозку людини, і які принципово не можуть реалізовуватись самими по собі нейронними мережами, без реалізації ними відповідних психічних явищ (Soloviov, 2015). Насправді, ані *суб'єктивна оцінка*, ані *суб'єктивне порівняння*, ані *суб'єктивний вибір*, ані *прийняття рішення* (бо і воно потребує *суб'єктивного оцінювання*), не можуть відбуватись завдяки суто фізичним процесам. Бо фізичні процеси, тотально існуючи у теперішньому, не можуть, самі по собі, відображати минуле чи майбутнє. А ось *феномен інформації* (якщо йдеться про досвід живих істот) – це феномен, який первинно апелює до минулого досвіду, що і дає змогу моделювати бажане (тобто те, що оцінено як позитивне) чи передбачати та позбуватись небажаного (тобто того, що оцінено негативно) майбутнього. Тож, *це не існуюче майбутнє може предстати перед нами тільки у формі інформації*, і тільки за допомогою відповідних психічних конструктів – відчуттів, образів, думок, мрій, планів. Та, звісно ж, *суб'єктивної цінності*. Адже без неї у живих істот (а у людини якнайпоказовіше) взагалі не буде вмотивованості апелювати до майбутнього та його зміни «на краще». Без нашої здатності щось *суб'єктивно оцінювати*, ми геть не будемо здатні щось оцінювати як *бажане*, як те, що може «мене» мотивувати до свого досягнення.

Але якими чином ряд суто суб'єктивно здійснюваних та таких, що послідовно ускладнюються, інформаційних операцій, – *суб'єктивної оцінки, суб'єктивного співставлення, суб'єктивного вибору, суб'єктивно здійснюваного прийняття рішення* – є причетним до переробки інформації у мозку? Відповідь має бути такою. Ця послідовність суб'єктивних інформаційних операцій, оскільки вони є похідними від першої у цьому ряді, тобто від *суб'єктивної оцінки*, то вони мають, «не підкоряючись» фізичній процесуальності у нейронних мережах

мозку, послідовно, кожна виконувати свої необхідні інформаційні функції. Тобто вже не просто спрямовувати фізичні процеси на вирішення біологічно/соціально доцільних інформаційних операцій, а уточнювати, диференціювати ці процеси в залежності від того, який етап переробки інформації є досягнутим, а який має відбуватись зараз. І тут, аби зрозуміти функціональну сутність *вільного вибору* через *суб'єктивну оцінку*, ми маємо врахувати наступне. Кожна діюча у психіці *суб'єктивна цінність*, маючі свою власну інформаційну змістовність, бо кожний раз вона, вирішуючи саме «свою проблематику», відбирає з континууму фіксованої в мозку інформації саме «свою» інформацію, втілену у «свої» образи, «свої» думки, *є змістовно конкуруючою з іншими цінностями*. Тож ефективна активність таких суб'єктивних цінностей у випадку їх одночасного перебування у одному «психічному полі» не є, як мінімум, біологічно доцільною. І такі цінності мають бути *приреченими на конфлікт* за володіння доступом до реалізації саме «своїх» інформаційних змістів і «своїх» моторних актів.

Але, якщо йдеться вже не про тварину, а про людину, парадоксальність цієї ситуації полягає у тому, що такий *ціннісний конфлікт* і є у *психічному полі людини* тим позитивним фактором її внутрішньо-психічного буття, який і обумовлює інформаційні переваги людини над іншими живими істотами. Якщо уважніше проаналізувати функціональні можливості фактору *суб'єктивної цінності*, то ми маємо побачити, що він, фактор *суб'єктивної цінності*, є, за своїм функціональним призначенням, не тільки тим, що «змушує» фізичну активність підконтрольних нейронних мереж діяти біологічно/соціально доцільно. Він, фактор нашої здатності щось *оцінювати суб'єктивно*, за великим рахунком, *є фактором відбору інформації*, на континуумі усєї фіксованої в мозку інформації. Адже така, відібрана конкретною *суб'єктивною цінністю* інформація, має відповідати саме тій проблемі, яка виникає у живої істоти у певні моменти її взаємовідносин з оточуючим її середовищем, і яка «є опікуваною» саме цією *суб'єктивною цінністю*. Тобто, фактор *суб'єктивної цінності*, дещо «не очікувано» для нас, виявляється фактором, що забезпечує безпосереднє здійснення *вільного вибору* фрагментів інформації,

що зменшують невизначеність стосунків живої істоти із своїм середовищем. Тобто, коли йдеться про *свободу* людини, то вона, свобода людини, первинно є одним із психічно здійснюваних засобів інформаційних операцій. Вона є, до того ж, первинною по відношенню до усіх соціальних форм свободи, адже всі вони є похідними від нашої первинної здатності «на теренах» своєї власної психіки вибирати бажане за посередництвом нашої суб'єктивної оцінки. І насправді, навіть наші побутові уявлення про *свободу вибору* не усвідомлено мають на увазі, що будь-який вільний акт вибору (хоч у побуті, хоч у політиці, хоч і тоді, коли Ви «риєтесь» у власній пам'яті) передбачає наявність у нас суб'єктивної оцінки чогось, яка, в свою чергу, забезпечує нас бажанням володіння, бажанням наявності цього «чогось». І байдуже, чи є ця *свобода вибору* усвідомлюваною чи не усвідомлюваною. Тут важливим є те, що жива істота на континуумі інформації, фіксованої у власному мозку, за своєю волею вибирає те, що має елімінувати дефіцит інформації, що виникає у її стосунках з оточуючим її фізичним світом.

Ось так *свобода вибору* «раптом» опиняється у полі уваги не тільки філософів, теологів та соціологів, а й, нарешті, і психологів та нейрофізіологів. Мається на увазі розуміння *свободи вибору* у контексті інформаційної активності мозку людини. І така *свобода вибору* постає перед нами ще і тим, через що реалізується ціннісний конфлікт у структурі нашого «людського Я». Дійсно, вибираючи, наприклад, щось на континуумі інформації, фіксованої у нашому мозку, ми маємо мати ще і каузальні (причинні) можливості скористатись вибраним. Тож, ми маємо можливість користатись лише тою інформацією у якості своїх власних ступенів свободи, яку ми «дістали» у будь-якому випадку саме з свого мозку (навіть і якщо ми отримали цю інформацію ось-зараз, вона вже є надбанням нашого мозку). Ми, наприклад, рівно настільки володіємо просторовими ступенями свободи у певний момент нашої орієнтації у просторі, наскільки просторовий психічний образ, що розгортає перед нашим «Я» як оператором переробки інформації наші просторові можливості, містить в собі цих ступенів свободи для нас. Тож наша *свобода вибору* є, за великим рахунком, «психічним інструментом», через який ціннісний конфлікт між різними іпостасями нашого «Я» може

фізично відбуватись. Адже вибрана інформація має бути застосованою у «конфлікті» будь-якого суб'єктивно-ціннісного прояву нашого «людського Я» за можливістю бути фізично реалізованою у фізично здійснюваних моторних актах людини, що змінюють оточуючий світ «на краще». Виявивши причетність феномену *свободи вибору* до причинних спроможностей будь-якого *бажання* нашого «Я» у його конкурентних відносинах з іншими нашими бажаннями, перейдемо тепер до аналізу того, які такі інформаційні переваги має «мультиціннісне Я» перед одномірною *ціннісною структурою* істот, що не мають високорозвиненою фронтальної кори. А у зв'язку з цим вкажемо на одного з суттєвих «винуватців» такої переваги людини – *вербальний знак*.

Натепер у нас з'являється можливість говорити про *внутрішньо-психічний конфлікт* у структурі «мультиціннісного людського Я», який і є найбільш показовою інтелектуальною перевагою людини на тлі усього іншого живого. Перевагою, яка пов'язана переважно з *вербальним знаком* як інструментом буття людини. Тож, задамо собі чергове питання: яким чином людське «Я» є мультиціннісним, – тобто, в першу чергу таким, що може у одномоментному своєму функціонуванні втримувати у своїй структурі два, або навіть і більше, ціннісних прояви? Втримувати і використовувати цей ціннісноінформаційний конфлікт як засіб переробки інформації. Яким чином людина може знаходити себе у стані внутрішнього конфлікту, який, частіше за всього, є конфліктом, що переважно і найбільш гостро відбувається між біологічними та соціальними цінностями – про що свідчать майже усі історичні свідчення, починаючи з раних міфологічних текстів і закінчуючи психоаналітикою З. Фройда?

Відповідь на це питання, за нашою думкою, не можна знайти виключно в царині психології. Тут ми маємо врахувати фундаментальний нейрофізіологічний факт *спонтанності нейронних мереж*, а тож, і факт спонтанності *психічного* (Костюк, 1988), що первинно породжується спонтанною активністю тих нейронних мереж, які забезпечують формування у мозку саме цього *психічного*. Йдеться про фізичний факт здатності нейронних мереж, як носіїв певних фрагментів інформації (фрагментів «мого власного» досвіду), як фізичних

сутностей, що біологічно доцільно накопичують фізичну енергію, та як реалізаторів іншого функціоналу, пов'язаного з психічною активністю, спонтанно, незалежно від безпосередніх фізичних впливів на мозок, проявляти свою біоелектричну, а тож і психічну, активність. Тож, моно-ціннісна психіка архаїчної без-кіркової істоти розгортається на фізично, інформаційно та ціннісно обмеженій нейронній матриці, яка була сформована суто біологічно-ціннісною проблематикою буття таких живих істот. Саме з цієї причини вона може спонтанно актуалізувати заради інтеграції інформації, очевидно, лише один суто біологічно доцільний *оператор переробки інформації* (на кшталт, чи то *відчуття голоду*, чи то *переживання страху*, чи то *переживання задоволення від тілесного комфорту* та таке ін.). І у цьому випадку конкуренція між цими *цінностями* «за право» регулювати моторні акти принципово не може виникати. Бо така жива істота явно не має таких нейромережових потенцій, які забезпечували б вирішення цього конфлікту у рамках саме *психічної процесуальності*.

А ось у випадку спонтанно активних мереж людському мозку, тобто нейронних мереж, які вже включають у свою структуру управлінські мережі *фронтальної* та *поясної кори*, відбуваються інформаційні процеси принципово іншого рівня. Що мається тут на увазі? Перш за все мається на увазі те, що *спонтанність* таких структурно, інформаційно та функціонально збагачених мереж, можливо і тому, що вони реалізують психічний феномен *мультиціннісності*, може бути, на нашу думку, такою, що у них формуються одночасно декілька центрів *спонтанної активності*, у тому числі і у нейронних мережах, що реалізують різні прояви людських цінностей. Адже такі структурно більш диференційовані та фізично більші та здатні накопичувати біологічно доцільну інформацію нейронні мережі можуть суто фізично формувати більшу кількість спонтанних центрів своєї стохастичної активності (Soloviov and others, 2020). А тож, у породжуваній їх спонтанною фізичною активністю *мультиціннісній психічній процесуальності* формуються умови для можливостей суто

психічно здійснюваного, «лоб у лоб», конфлікту цінностей⁶. Тож, така спонтанна біоелектрична активність може актуалізувати (адже *біоелектричні імпульси* і є у мозку фізичним засобом актуалізації довгострокової інформації у вигляді психічних феноменів), одразу декілька *ціннісних операторів переробки інформації*, а разом з ними й відповідні ним інформаційні змісти, які за своєю змістовністю мають безпосередньо конфліктувати між собою.

Уважна до свого внутрішньо-психічного буття людина через саморефлексію може засвідчити, що *нові цінності* та відповідні ним образи та думки первинно з'являються аж ніяк не довільно, за власним бажанням та вольовим зусиллям. Вони з'являються саме спонтанно, не очікувано, вони «випадають» до нас у нашу свідомість з надр нашого мозку через наше несвідоме (хоча і не без допомоги попередніх роздумів). Тож, інформаційна активність нашої психіки формується, зокрема, фактором *фізичної спонтанності* нейронних мереж, які приймають участь у інтеграції інформації та породженні *нових цінностей* на тлі вже існуючих. Але, враховуючи те, що самі такі нейронні мережі є за життя сформованими через фактор

⁶ Така *психічна процесуальність*, звісно ж, має забезпечуватись відповідною нейронною активністю управлінських нейронних структур, яка має формувати через феномен *нейронної «надмірності» та пластичності* (див. наприклад, (Pinaud, Tremere, De Weerd, 2006)) емерджентний, психічно функціонуючий, *інформаційний «додаток» як інтеграл минулого досвіду*, що і здійснює за посередництвом результатів *ціннісного конфлікту* «диригування» (управління) фізичної активності нейронних мереж у підконтрольних структурах мозку. Таке «прирощування» інформації через інтеграцію інформації, може бути проілюстроване прикладом «виокремлення» законів та закономірностей з якихсь, у чомусь схожих та значимих, подій минулого, які дозволяють елімінувати невизначеність у певних ситуаціях майбутнього. Якщо не прийняти до уваги цю здатність *психічних змістів* емерджентно перевищувати «об'єм» інформації, що фіксована у нейронних мережах, які формують ці психічні змісти, то уявлення про інформаційну активність мозку за допомогою психічних явищ, яке постулюється у цьому дослідженні, геть потрапляє у «сміттєву корзину».

психічно здійснюваних самоорганізуючих взаємовпливів нейронних мереж, що змушують увесь мозок діяти системно у рамках біологічної чи соціальної доцільності, то такий фактор фізичної активності цих нейронних мереж є вже біологічно чи соціально доцільним. А у таких управлінсько-підконтрольних взаємовідносинах нейронних мереж реалізуються оркеструючі впливи *психічного*, що фіксує в собі суб'єктивні цінності як *оператори інтеграції інформації*, та самої цієї інтегрованої інформації, на *фізичну активність підконтрольних нейронних мереж*. А, звідси, і впливи на події реалізації фізичною нейронною активністю (у тому числі спонтанною) нових *психічних явищ*. Але тут, ми, уточнивши онтологічні (на рівні функціональних відносин *психічного* та *фізичного*) підвалини інформаційних процесів, далі повинні вже остаточно розставити крапки у інтригуючому нас питанні про те, які інформаційні, – а тож, одночасно, і буттєві, – переваги має жива істота, яку ми звемо людиною, перед істотами, які ми тут називаємо моноцінними.

Скористаємось одною влучною метафорою. Свою книжку, відомий в минулому соціолог Герберт Маркузе, на диво влучно назвав «Одномірна людина». Ця назва натякає на сучасну людину, що живе у своєму маленькому «психічному світі» з свої обмеженим і занадто сталим набором цінностей, яка не може, не хоче, «виходити» за межі свого «затишного» існування, яка не «бачить» мінливість змінюваного навкруги. Тож еволюція знову повторюється. Але вже на іншому своєму рівні. Бо і ригідна сталість, і «не бачення змін навкруги», і *обмежений інструментарій психічного буття*, і, особливо, обмеженість *ціннісного арсеналу цього буття*, є найбільш характерними саме моноцінним живим істотам. Принаймні яскравіше вираженим, аніж у маркузеанській «одномірній людині». Тож, нас тут, в першу чергу, і має цікавити ця інформаційна перевага «мультицінності як такої» над «моноцінністю як такою». Адже, як постулюється у нашому дослідженні, саме *суб'єктивна цінність* (байдуже, чи то у формі примітивного відчуття болю, чи у формі *емоції*, чи у формі витонченого *переживання*) є *оператором переробки інформації*. А це значить, що той продуктивний *ціннісний конфлікт*, про який тут йдеться, є психічно здійснюваним ціннісним конфліктом. Адже ані жоден

фізичний процес «не може зробити вибір» на користь біологічно чи соціально доцільного існування. Тож *конфліктуючі цінності* мають сперечатись в-середині-нас, у надрах нашого *психічного*, і «надавати нам гарантії», що вони є ціннішими за своїх опонентів. Але що це за гарантії? Яким чином вони можуть бути переконливими, поставши перед нами? Якої складності *психічне* має реалізовувати такий *внутрішньо-психічний ціннісний конфлікт*? І до чого тут *самоусвідомлення*? Це і будуть на тепер ті останні питання, які ми маємо розтлумачити, аби досягти нашої мети у цьому та наступному розділах. А саме, зрозуміти, як наша *мульти-цінність* робить нас спрямованими (або як сказав би філософ Едмунд Гусерль, інтенційованими) до об'єктивності через інформаційну активність нашої *суб'єктивності* як еволюційного інструменту переробки інформації у нашому мозку.

Власне, кажучи, *суб'єктом* ми маємо в *найбільшій мірі* називати людину, що має в *середині-себе* як найбільш *мульти-ціннісне «Я»*. І у цьому твердженні немає ані жодної краплини неповаги, – на кшталт расистських потуг зневажати Іншого. Тут є лише констатація факту, що будь-яка людина, будучи, у будь-якому випадку, індивідуальністю та розгорнутою потенціальністю, з різних, причин, може у даний момент бути обмеженою у розумінні свого власного буття та того, що відбувається та трапляється навкруги. Тим не менш, маємо наполягати на тому, що саме мультицінність «людського Я» є тою структурною основою, яка забезпечує людині розгортання перед нею саме людського буття. І тут ми вже маємо говорити про *вербальний знак* саме як психічний інструмент формування геть інших, вже не генетично забезпечуваних, а саме психічно діючих *цінностей людини*, які ми зараз називаємо *етичними* чи *моральними*. Маємо говорити про інформаційну продуктивність *внутрішньо-психічного конфлікту* і психічного акту *усвідомлення самого себе*.

І насправді, чи не *вербальний знак* дозволив пралюдині, може ще «у печері», вперше в еволюції повідомити іншу пралюдину про те, що в середині-неї діють такі ж «гарячі» бажання, які є і у ній самій? Чи не *вербальний знак* розширив, через виявлену Л.Виготським *інтеріоризацію*, ці бажання до таких, раніше не відомих у царині живого, усвідомлень того, що

«мої бажання» можуть знаходитись у протиріччі не тільки з бажаннями іншої людини, а й навіть з бажаннями іншої іпостасі «мого власного Я»?

Взагалі-то, крім іншого, у цій роботі йдеться про онтологічний фундамент інформаційної *переваги* людини над істотами, які не мають такої еволюційно розвинутої кори мозку, яка є у людини і яка забезпечує усі ці психічні еволюційні надбання, за якими ми ідентифікуємо людину. Сама *мульти-цінність* «людського Я», в силу того, що кожна ціннісна іпостась нашого «Я» має свій, відносно аутентичний континуум інформації, свій «погляд на світ», дозволяє одній такій цінній іпостасі критично «розглядати» іншу чи інші такі іпостасі, та «дивлячись їй прямо в очі» вказувати про свою незгодність з точкою зору «опонента». Сама *мульти-цінність* нашого «Я» «прирікає» його на розширення його інформаційних можливостей. Адже «Я», яке «уважно придивляється» до цінностей, які потрапили в його власну структуру ззовні через *вербальний знак*, як деякі інтеріорізовані «інородці», іноді, а іноді доволі часто, стають, нашими розпачами та сумнівами, за якими може відбуватись перегляд життєвих позицій та картин світу, за якими проглядає нова, ще не знайома самій цій людині, її власна цінність. Цінність, що стає деяким третейським суддею для *інших власних цінностей*. Це і є *мета-Я* (Соловьев, 2005). Воно, частіше за все проявляє свої каузальні здібності у *сенсі буття* даної людини, неусвідомлено розставляючи по ранжиру конкуруючі у даний, гострий момент буття, інші власні цінності, що зіштовхуються у цей момент на арені власного *внутрішнього-психічного*. Таке «Я» *народжується у ціннісному конфлікті*, який і є тим психічним процесом, що забезпечує виникнення у конкретній психіці нової, емерджентної якості цього «Я». Прикладів тут може бути безліч. Від елементарного компромісу, на кшталт «кожному по п'ять штук», і до складних вирішень *ціннісних конфліктів*. Сутність же останніх полягає у формуванні нової *ціннісної якості* цього «Я», що проявляє себе у інтегралі певної кількості *цінностей*, які є включеними у структуру даного «Я». І аж до випадку, де людина є принципово

готовою до «великих доз істини»⁷ в умовах, коли цю готовність важче за всього втілити у життя. І ця готовність до «великих доз істини» і є, за великим рахунком, метафоричним уособленням того, що ми тут звемо *майже граничною об'єктивністю, досягнутою через інформаційну дію внутрішніх ціннісних протистоянь*.

І тут нас наздоганяє ще одне, неминуче у даному контексті, питання. Це питання про те, чим таким є, це наше людське *мета-Я*? Відповідь має бути такою: якщо *мультиціннісне людське Я* є, «всього-на-всього», констатацією факту наявності у нашій психіці багатьох *ціннісно-різноспрямованих операторів переробки інформації*, багатьох оціночних векторів, то *мета-Я* є вже інтегралом цих цінностей. Інтегралом, який досягається, надійніше за всього, через *внутрішньо-психічні ціннісні конфлікти*, що можуть вирішуватись, зрозуміло, через м'які *компроміси між цінностями* у ситуаціях, які не загрожують людині постати перед питанням *«а чи відповідаєш реальний ти бажаному самому собі»*. Тож, нас, на цьому етапі дослідження, мабуть більш цікавити випадки глибокого самопереструктурування власного *Я*, коли, наприклад, одна з ціннісних іпостасей *власного Я* геть «відмовляє» іншій такій іпостасі у «праві» доступу не тільки до керування моторними актами «нашого, даного «нам» природою, сумісного тіла», що змінюють навколишній світ «на краще». А і «відмовляє» навіть у доступі до власної *свідомості* як «інформаційного поля», де розгортаються *усвідомлювані психічні події*. Тобто «відмовляє» у здатності існувати у якості потенційної *каузальної спроможності*. Каузальної спроможності *з-середини-мене*. Навіть потенційної.

⁷ Сенс цього ємного, та такого, що характеризує інформаційну активність саме фронтальної кори мозку людини, словосполучення *я* (Соловйов О.) усвідомив під час доповіді відомого психоаналітика Решетнікова М. на міжнародному психоаналітичному конгресі на початку 20-го сторіччя. І цей сенс коротко можна інтерпретувати як готовність найбільш ефективно справлятися з *зовнішньою невизначеністю* за рахунок якнайбільшої інтеграції інформації у мозку людини через інтегративну дію її *мультиціннісного Я*.

Останнє узагальнення можна охарактеризувати дуже симпатичним християнській традиції випадком, коли *мета-Я* досягає у своїй цілісності вражаючих буттєвих висот. Висот, де всі *еґоцентричні потяги* (а ми тут маємо постійно тримати на увазі, що йдеться про конкуренцію за «право» детермінувати моторні акти та, через них, змінювати світ «на краще») вже є «безболісно» витісненими у підсвідоме, бо заважали ставати *психічним ціннісним монолітом*. Тут є зайвим вказувати на те, що таке *мета-Я* зовсім не характеризує «Я» релігійного фанатика, а радше характеризує самого Ісуса Христа. Байдуже, чи був він реальним прототипом самого себе, чи суто прагматично-семантичним створінням. Тут важливим є те, що він, з такою мультиціннісною структурою свого «Я», що знає чаяння кожного з людей, інтеріорізує у психіку статистично значимого людства, змінює їх фізично здійснювану поведінку у відповідності з канонами Біблії. Канонами, які були, на час їх створення, велетенським кроком у бік *загальнолюдських цінностей*.

І, нарешті, останнє питання: а навіщо еволюція, рано чи пізно, таки сформувала в нашому мозку через активність фронтальної та поясної кори це динамізуюче «уперед» мультиціннісне *мета-Я*? Це відбулося, за нашою думкою, тому, що таке *мета-Я* стає потенційно здатним, фундуєчись на своїй *мультиціннісній інтегрованості*, бути таким *оператором переробки інформації* у «своєму» мозку, який оперує найширшим континуумом інформації, фіксованої у ньому, і який може приймати найвідповідальніші рішення у царині найвідповідальніших людських справ. Дарма, що не кожному це дано і не кожному це буде дано. Але кожній людині (принаймні дотичній до психологічного знання) може бути цікавим те, як працює і до чого потенційно налаштований наш людський еволюціонуючий «уперед» мозок, з його психічною функціональністю та здатністю породжувати нові *суб'єктивні цінності*. Годі й казати про те, що таке «Я» є постійно *самоусвідомлюючим* (але не таким, що тотально «копається» в собі, забувши про призначення «мого» *психічного* «виходити за межі себе»). Якщо *самоусвідомлення* розуміти як психічно здійснювану інформаційну операцію, яка дозволяє людині усвідомлювати («бачити» та оцінювати) саму себе, з «усім»

своїм, передусім ціннісним, розмаїттям, що з часом «має» втілитись у особистісну монолітність. Втілитись чи то через раціоналізації, чи то компроміси (які не мають стати простими витісненнями, що ведуть до регресу психічного буття), чи, – і це буде найбільш радикально і ефективно, – через заперечення свого старого буття, хай може, поки що, тільки і в обмеженій області його проявів. Тож *мета-Я*, крім всього того, що про нього вже було сказано, є ще і емерджентною іпостассю нашого «Я», «постійним» результатом його динамізуючої здатності нарощувати саме себе у бік *більшої людяності*, яка фундує себе на власній здатності цінувати Іншого як суверенну цінність, а не як засіб існування «мене самого». А це свідчить, що *мета-Я*, одночасно, є і тим психічним динамічним утворенням, яке є засобом «виходу» людського *суб'єкту* за свої ціннісні межі. Межі, які обмежують його причинову здатність.

Тож, підсумуємо сказане про мультиціннісність людського «Я». Інформаційні переваги живої істоти, що зветься *людиною*, над *моно-ціннісними* живими істотами, на нашу думку, полягає в тому, що перша з них має *мульти-ціннісну структуру свого «Я»*, як *оператора переробки інформації*, що маніпулюючи інформацією про минуле формує моделі майбутніх взаємодій з оточуючим людиною середовищем. І ця перевага полягає, поперше, у тому, що мультиціннісність людського «Я», вже в силу того, що кожна його ціннісна складова має свій відносно постійний пул притаманної їй інформації, є умовою, що людина, яка формує свої майбутні відносини з оточуючим середовищем, використовує у моделюванні майбутнього принципово більші масиви *суб'єктивно заангажованої інформації*. Більші, аніж це притаманно людям з не зовсім розмаїтою структурою цінностей і, тим більш, моноціннісним живим істотам. По-друге, тут йдеться не тільки про просту кількість задіяної інформації, а радше про більш складний *оператор її переробки* – людське «мультиціннісне-Я», – що включає в структуру своєї функціональності момент продуктивної *ціннісної конфліктності*. А *ціннісна конфліктність* як раз і є тим психічним процесом, який дозволяє ускладнювати операторські можливості психіки, як сфери переробки інформації. І дійсно, людина, що успішно пройшла «ініціацію» *ціннісними конфліктами* (одним з прикладів якої може бути феномен *посттравматичних*

зростань), є відносно психічно цільною людиною. Ця цільність полягає в тому, що *концепція-Я* такої людини діє на власному широкому інформаційному базисі різно-векторних ціннісних уявлень. Але діє вже інтегрованою успішним проходженням конфліктів через стадії мета-Я. І все це завдячуючи, в першу чергу вербальному знаку та *внутрішньо-психічній продуктивній конфліктності людини*, яка формується через вербальний знак. Тут ми маємо сказати ще і таке: *внутрішньо-психічний конфлікт* має потенції ставати засобом протистояння зовнішнім, реальним міжлюдським конфліктам, «загоняючи» саму конфліктність як таку, у віртуальну сферу психічного як такого.

Суб'єктивність як інформаційний засіб досягнення об'єктивності знання

Щоб полегшити розуміння «парадоксального» твердження про те, що саме *суб'єктивність* (тобто упередженість) є засобом досягнення об'єктивного знання (не дуже поки опікуючись філософською проблематикою відносності феномену *об'єктивності*), скористаємось відомою притчею про сліпців та слона. Тож, декількох сліпців попросили вказати, чим є те, що їм зараз по одинці дадуть помацати? Після цього їх підвели до слона, кожного з різних сторін. Відповіді були різні, але жоден з них не дав правильної відповіді. Але у нашій проблемі функціональності в людській психіці *мульти-ціннісного «Я»* ми можемо так само стверджувати, що якщо ми «розглядаємо» певний об'єкт чи явище з різних суб'єктивних точок зору, ми маємо більше шансів бачити в них те, чим вони є «насправді». Іншим таким прикладом *колективної суб'єктивності*, що наближає нас до об'єктивного погляду на речі, є всім відомий *brainstorm*, де в пошуку відносної істини приймають участь різні спеціалісти в певній галузі пізнання. Останнім, явно не зайвим тут, прикладом може бути таке: як це і робиться у цій статті, аби зрозуміти інформаційну сутність функціонування нашого мозку, ми маємо, як мінімум, задіяти дві гілки людського знання – психологію та нейрофізіологію.

І все ж таки, у чому полягає цей парадокс об'єктивності знання, що досягається через нашу здатність бути суб'єктивно упередженими істотами? Якщо коротко, він полягає в тому, що тільки за посередництвом *суб'єктивності* та континууму інформації, що розгортається у нашому мозку перед нашим «Я»,

ми усі, і моноціннісні, і мультиціннісні, маємо можливість, «перебуваючи не в темряві», хоч щось «бачити» та оцінювати. Але коли наше «Я», завдяки еволюційному ускладненню таких структур мозку як фронтальна (лобова) та цингулярна (поясна) кора, стає *мультиціннісним*, а тож, *ціннісно-конфліктним*, а ще й тим, що через усвідомлюючи дії та самокритичні механізми проходить фази *мета-Я*, то воно, наше «Я», стає таким, яке «бачить» об'єкт «очами» *власної нової суб'єктивності*. *Суб'єктивності*, вже не заангажованої власним егоцентризмом, власною біологічною чи соціальною упередженістю. Воно стає тим, що ми можемо натепер назвати *суб'єктивністю*, яка робить нас володарями більш об'єктивного знання.

Закінчення: психологія набуває більшої концептуальної строгості, brain science набуває розуміння, як мозок оперує інформацією

Якщо робити концептуальне узагальнення із сказаного у цій статті, то думаємо, що твердження про *суб'єктивну оцінку як оператор переробки інформації у нейронних мережах мозку* явно не буде мати тут конкурентів. Адже виходячи саме з нього стають зрозумілими функціональна і причинна присутність *психічного* у мозку. Тож ця присутність дозволяє побудувати нову концепцію функціонування *психіки* як еволюційного засобу пристосування живих істот до середовищної новизни через формування та елімінацію у сфері психіки феномену *невизначеності*. Це твердження фундує собою інше концептуальне твердження. Твердження про те, що *здатність живих істот оцінювати щось суб'єктивно* є тою ключовою властивістю *психічного*, яка є функціональним та каузальним мостиком між *фізичним* як таким та *психічним* як таким у нашому розумінні реальності. А якщо так, то концептуальні, каузальні та категоріальні бар'єри між гуманітарною та природничою наукою мають зникати. Бо людський суб'єкт стає повноправним дієвцем у «тотально» фізичному світі, в якому, за канонами класичної фізики, не може бути аніякої *свободи вибору*, аніякої *причинності-з-середини-себе* (Соловійов, 2020, 2021).

Іншим know how цього дослідження є, на думку її авторів, те, що відштовхуючись від базисного терміну психології *суб'єктивна цінність* (якщо цей термін буде признаний таким),

у психологів з'являється можливість сформувати більш концептуально досконалу модель функціонування *психічного* як еволюційно сформованого інструменту пристосування живих істот до середовищної новизни. В свою чергу, відштовхуючись від цієї концепції, ми вводимо декілька нових для теоретичної психології термінів та тверджень, на кшталт «моно-ціннісна психіка», «багато-ціннісне людське Я», чи «моделювання майбутніх відносин людини із своїм середовищем у сфері психіки». Ми, також, вважаємо, що певні зиски з сказаного тут може мати і практична психологія. Не вдаючись в подробиці, можна взяти до уваги те, що той же самий термін «моделювання майбутнього», що не може розглядатись у рамках цієї концепції без поняття *свободи вибору*, яка первинно є неодмінним атрибутом переробки інформації в мозку людини (Сол., Од.), має розглядатись в якості суттєвого елемента світоглядної картини сучасної людини.

Крім іншого, ми, виходячи з одного із основних тверджень нашого дослідження про те, що емерджентне формування нової інформації у мозку на основі минулого досвіду може формуватись тільки у рамках управлінсько-підконтрольних відносин між нейронними мережами функціонально різних структур мозку, наважуємося дати обережні рекомендації нейрофізіологам і нейропсихологам (та в цілому, BrainScience). Вони можуть вміститись у всього лише одному реченні: спираючись на вже існуючі засоби сучасних західних brain-лабораторій, що вже навчились фіксувати синаптичну активність нейронів або точно виявляти активність певних нейронних мереж, є сенс шукати *колективні синаптичні ефекти у нейронних мережах* відповідних структур мозку, які можуть формуватися (оркеструватись) саме психічними змістами, що формуються у нейронних мережах інших структур мозку. І тут ми маємо спиратись, по-перше, на уявлення про те, що *хімічні синаптичні контакти* між нейронами у нейронній мережі мозку є найвірогіднішими кандидатами на те, що саме через них можна змінювати структуру біоелектричної активності у системі ієрархічно взаємодіючих нейронних мереж (Nicolls and others, 2003). Без такого розуміння особливостей активності мозкових мереж представлена тут концепція втратить свою цілісність і завершеність. І, по-друге, *синапси*, як і самі нейронні мережі, і

увесь мозок, є фізичними сутностями. Але вони, у реальному мозку виконують *біологічно доцільні функції*. А тож, виходячи з представленого тут уявлення, їх інформаційна активність має детермінуватись (оркеструватись) фактором *суб'єктивної оцінки* та фактором інтегрованої за її посередництва інформації.

На сам кінець, ми маємо перевірити презентовану тут концепцію розуміння *психічного «zasobу»* переробки інформації у нейронних мережах мозку на тлі найбільш авторитетних загальнонаукових уявленнях про інформаційну активність мозку. І такими стовпами західної сучасної науки вважаються згадувані тут американський дослідник італійського походження Дж. Тононі та британець К. Фрістон. Перший з них є автором так званої *Integrated Information Theory* основне поняття якої широко використовується, і не може не використовуватись, у нашому тексті. Адже це поняття є поняттям, що вперше в науці натякає на інтегративну (тобто об'єднувальну), по відношенню до інформації, функцію (Albantakis, Tononi, 2015). І це коштує багато чого в рамках також і наших у явлень про функціональність *психічного*. І хоча ми могли б дорікнути Д. Тононі у не зовсім коректному, – дещо фізікалістському, – розумінні того, що є *психічним* як таким, однак саме поняття *Integrated information* є конче потрібним для розуміння інтегративної функції *психіки* саме в нашому розумінні *психічного*. Адже, виходячи з наших уявлень про *психічне*, будь-який процес інтеграції інформації (процес об'єднання фрагментів минулого досвіду, моменти фіксації яких у мозку були роз'єднані у минулому значними проміжками часу) може відбуватись лише у «сфері» *психічного*, породжуваного фізичною активністю мозку, але аж ніяк у самих нейронних мережах. Саме тому психічні процеси і є деякими інформаційними причинними посередниками між активністю ієрархічно різнорівневих нейронних мереж у мозку, які, за нашою думкою, не можуть «за посередництвом «своїх» фізичної причинності «спілкуватись» між собою на «мові «біологічної чи соціальної доцільності»». Тож, цей процес інтеграції інформації через психічні явища у ієрархічно функціонуючих нейронних мережах мозку аж ніяк не може бути зведений до якихсь фізичних пояснень. (Що десятками років намагаються робити фізікалістські орієнтовані філософи.) Бо *психічна процесуаль-*

ність, формуючись завдяки активності нейронних мереж, все ж таки має свою власну специфіку, пов'язану з *оціночним фактором суб'єктивності*.

Тепер дуже стисло щодо теоретичних уявлень К. Фрістона про інформаційну активність мозку, які зазвичай частіше асоціюються із словосполученнями «Free energy principle» («принцип вільної енергії»), «Markov's blanket» («марківська ковдра») та «active inference» (активний висновок) (Friston, 2010). Йтиметься і про те, яким чином ці уявлення можуть інтерпретуватись у рамках наших тверджень про інформаційну активність мозку через дію у ньому психічних явищ. У своїх математичних дослідженнях К. Фрістон навіть вводить психологічне поняття *believe* (віра). Але, як щодо наших уявлень, не дуже влучно. Бо більш доречним би було застосовувати поняття *суб'єктивна оцінка*, бо феномен віри є лише похідним від здатності *суб'єктивно оцінювати*. Тож, нас більше зацікавило в дослідженнях К. Фрістона його загальне уявлення про активність мозку (яке дозволило деяким вченим трохи зарано називати його творцем загальної теорії мозку). Тут він стверджує, що мозок постійно тим і займається, що прогнозує майбутнє, у тому числі і після формування «власних» моторних актів, аби, співвідносячи прогноз з реальною поведінкою живих систем, корегувати її. Але, на наш подив, Фрістон не бачить того, що *прогнозування* є лише вторинним, суто психічно функціонуючим феноменом, який створюється у психіці людини на основі того, яку модель бажаного майбутнього створює ця людина (чи тварина). І все ж, з чим безперечно можна погодитись у теорії Карла Фрістона, так це з тим, що мозок (якщо «він» не є постійним пацієнтом психіатричної лікарні) точно майже безперервно займається елімінацією *невизначеності* у стосунках живих істот із своїм зовнішнім середовищем. Тут ми маємо додати, що сама *невизначеність* існує зовсім не у фізичному світі. Вона існує як саме психічний феномен. І дійсно, у нашій психіці *суб'єктивна оцінка*, створюючи прецедент бажаного, одночасно створює *градієнт психічної напруги* в середині живої системи між *бажаним майбутнім* та *небажаним теперішнім*. Цей градієнт може проявлятися у психіці, наприклад, у вигляді *невротичного стану*, чи *депресії*. Але, – і це нас цікавить найбільш, – у формі

усвідомлення проблеми. *Психічно діючий градієнт невизначеності*, тобто відсутності необхідної інформації щодо досягнення *бажаного майбутнього*, і змушує мозок (у тому числі і через посередництво активності «мульти-ціннісного людського Я» як оператора переробки інформації в ньому), елімінувати цю *невизначеність* за допомогою *процесу інтеграції інформації* та отримання нової інформації у відповідь на середовищну новизну.

Може кому здасться, що у цьому дослідженні ми трохи перевищили терпимість наукового тексту до застосування термінів, які геть не часто застосовуються разом у двох «непримиренних» гілках науки, якими є *гуманітарне* та *природниче знання*. Найбільш «дивно» бачити у єдиному концептуальному просторі наукового тексту такі поняття як *суб'єктивність*, *вільний вибір*, *суб'єкт* (гуманітарна наука) та, наприклад, *фізичний закон*, *інформація*, *невизначеність* (природнича наука). Крім цього в роботі велике концептуальне навантаження мають і інші, незвичні у царині психології, але ключові терміни, на кшталт *біологічної* чи *соціальної доцільності*. Тут маємо пояснити, пославшись на накопичений наукою досвід про те, що найбільш продуктивні ідеї у науці трапляються саме на стику наук. І чим ці науки є більш концептуально та категоріально «непримиренними», тим, у випадку вдалої концепції, ми отримуємо більший пізнавальний ефект.

Але не єдиною теорією живе наука. Це стосується і психології. Тож виходячи з тої концептуальності, що була представлена тут, маємо зараз озвучити можливий, досить оптимістичний, зважаючи на історично досягнутий стан світової ментальності, світоглядний, а тож, такий, що має практичне значення, висновок. Дійсно, озвучена тут концепція *мультиціннісної природи «людського Я»*, виходячи з його природи, передбачає досить оптимістичну історичну перспективу. Вона полягає в тому, що досягнутий зараз історично-еволюційний рівень мультиціннісності оператора переробки інформації у людських мозках, який ми тут називаємо «людським Я», має, раніше чи пізніше, забезпечити стійкий статистичний ефект для власного переструктурування. А це переструктурування полягає в тому, що цінність іншої людини,

як носія своїх власних цінностей «на континуумі моїх власних цінностей» статистично має ставати критично більш значимою в бутті сучасної людини. І справа залишається лише за тим, чи зможе гарантувати вже досягнутий рівень «толерантності до Іншого» прийняття відповідних політичних рішень в спільноті світових еліт.

У цій статті постулюється і те, що *людський суб'єкт*, із своїм надскладним, фронтально еволюціонуючим мозком, а тож, із своєю свободою, із своєю здатністю бути причиною виникнення нових фізичних каузальних ланцюжків, тобто із своєю здатністю бути *причиною-з-середини-себе*, є одним із найбільш незрозумілих, але і найбільш цікавих об'єктів для самого себе. Це є деякий акт глобального самоусвідомлення. Тут, без натяків, – бо у самому тексті це робиться напрому, – маємо спиратись на те, що якщо ми вказуємо на феномен *суб'єктивної цінності* як на психічний фактор, тобто фактор не фізичної природи, через який відбирається, накопичується та інтегрується інформація у мозку людини, то ми маємо признати здатність *психічного*, «не підкорюючись» фізичним законам обумовлювати інформаційні процеси в мозку біологічно чи соціально доцільно. А, тим самим, ми маємо признати, що *психічне* є невід'ємним атрибутом адаптованості фізично існуючої людини до фізичного світу через здатність «творити все що заманеться». Тож, на щастя, психологія є не тільки природничою, а ще й гуманітарною наукою. Вона є наукою, що вже має наважитись говорити про те, як людський вільний *суб'єкт* є функціонально та причинно включеним у фізичний світ у якості ще невідомого фізиці каузального фактора. Що, аж ніяк не є вірним за старими канонами ньютонівського класичного детермінізму, за яким у будь-якім фізичнім середовищі, будь-які фізичні процеси (і у людському мозку теж), мають мати лише одну ступінь свободи. Але психологія, що в якості свого концептуального ядра вже наважується вважати *суб'єктивну цінність* рушійним та організуючим фактором інформаційного процесу в мозку, є наукою, яка стає наукою, що претендує тепер на роль одного з «локомотивів», що рухають сучасне пізнання у етично вірному напрямі. До того ж, «психічно діючий мозок» може бути вписаний у ще один сучасний пізнавальний контекст: *психічне* можна розглядати

еволюційно сформованим інформаційним засобом нарощування системних властивостей фізичних структур (живих та соціальних) в умовах зростаючої ентропії (невизначеності) фізичного середовища (Мюллер, 2019). У цьому випадку ми маємо усвідомлювати себе як таких, які таки відповідають за своє буття і буття інших. Якщо гранично узагальнювати, то ця стаття саме про це.

Список використаних джерел

- Костюк Г. С. Избранные психологические труды. Москва : Педагогика, 1988. 304 с.
- Мюллер Р. Фізика часу. Усе відбувається зараз. Київ : Наш формат, 2019. 341 с.
- Николлс Дж., Мартин А. П., Валлас Б. Дж., Фуке П. А. От нейрона к мозгу. Москва : URSS, 2003. 671с.
- Роменець В. А. Вчинок і постання канонічної психології. *Людина. Суб'єкт. Вчинок* / заг. ред. В. Татенко. Київ : Либідь, 2006. С. 11–37.
- Соловійов О. В. Один світ – дві форми каузальності: мозок, суб'єктивність, свобода вибору та причинність-з-середини-себе. *Філософські аспекти дослідження каузальності в соціальній та гуманітарній сфері*. Одеса : Гельветика, 2021. С. 10–89. URL: <https://oldiplus.ua/rus/filosofski-aspekti-doslidzhennya-kauzalnosti-v-socialno-gumanitarnij-sferi/>
- Соловьев О. В. От человеческого Я к человеческому МЕТА-Я (о возможности разрешения «неразрешимого» противоречия между биологическим и социальным в структуре человеческого Я). *Мир психологии*. 2005. № 4 (44). С. 75–87.
- Соловійов О. В. Чи вже існує загальна теорія мозку, або Яким чином феномен інформації пояснює Mind-Body Problem, свободу вибору та причинність-з-середини-себе. *Філософська думка*. 2020. № 6. С. 58–77. URL: <https://doi.org/10.15407/fd2020.06.058>
- Albantakis A., Tononi G. The Intrinsic Cause-Effect Power of Discrete Dynamical Systems – From Elementary Cellular Automata to Adapting Animats. *Entropy*. 2015. Vol. 17(8). P. 5472. DOI: 10.3390/e17085472
- Friston K. The free-energy principle: a unified brain theory? *Nature Reviews Neuroscience*. 2010. Vol. 11. P. 27–38.

- Pinaud R, Tremere L. A., De Weerd P., eds. Plasticity in the visual system: from genes to circuits. New York : Springer, 2006. 364 p. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC8134081/>
- Soloviov O. Neuronal Networks Responsible for Genetic and Acquired (Ontogenetic) Memory: Probable Fundamental Differences. *Neurophysiology*. 2015. № 5. P. 419–431. URL: <https://doi:10.1007/s11062-016-9550-5>
- Soloviov O., Dyachenko Iu., Vasylchenko A., Bilous R., Litvinova O., Foshchii V. Stochastic activity of neuronal networks of the brain as physical basis for realization of consciousness: towards mathematical approach in the problem of causal nature of subjective value. *ResearchGate*. 2021. DOI: 10.13140/RG.2.2.29913.65128
- Soloviov, O., Dyachenko, Yu., Kozak, R. Precise Behavioral Motor Response to an External Pain Stimulus Is Not Possible without Subjective Experience of Pain. *Neurophysiology*. 2019. № 51. P. 462–474. URL: <https://doi.org/10.1007/s11062-020-09843-8>

References

- Albantakis, A., & Tononi, G. (2015). The Intrinsic Cause-Effect Power of Discrete Dynamical Systems – From Elementary Cellular Automata to Adapting Animats. *Entropy*, 17(8), 54-72. DOI: 10.3390/e17085472
- Friston, K. (2010). The free-energy principle: a unified brain theory? *Nature Reviews Neuroscience*, 11, 27-38.
- Kostjuk, G. S. (1998). *Izbrannye psihologicheskie trudy [Selected psychological works]*. Moskva: Pedagogika [in Russian].
- Miuller, R. (2019). *Fizyka chasu. Use vidbuvaietsia zaraz [Physics of time. All is happening now]*. Kyiv: Nash format [in Ukrainian].
- Nikolls, Dzh., Martin, A. P., Vallas, B. Dzh., & Fuks, P. A. (2006). *Ot nejrona k mozgu [From neuron to the brain]*. Moskva: URSS [in Russian].
- Pinaud, R., Tremere, L.A., & De Weerd, P. (Eds.). (2006). *Plasticity in the visual system: from genes to circuits*. New York: Springer. Retrieved from <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC8134081/>
- Romenets, V. A. (2006). Vchynok i postannia kanonichnoi psykholohii [Act and rising of canonic psychology]. In V. Tatenko (Ed.), *Liudyna. Sub'iekt. Vchynok*. (p. 11-37). Kyiv: Lybid [in Ukrainian].

- Soloviov, O. V. (2021). Odyn svit – dvi formy kauzalnosti: mozok, cub'iektyvnist, svoboda vyboru ta prychnnist-z-seredyny-sebe [One world – two forms of causality: the brain, subjectivity, freedom of choice and causality-from-within-themselves]. In *Filosofski aspekty doslidzhennia kauzalnosti v sotsialnii ta humanitarnii sferi*. (p. 10-89). Odesa: Helvetyka. Retrieved from <https://oldiplus.ua/rus/filosofski-aspekti-doslidzhennya-kauzalnosti-v-socialno-gumanitarnij-sferi/>[in Ukrainian].
- Solov'ev, O. V. (2005). Ot chelovecheskogo Ja k chelovecheskomu META-Ja (o vozmozhnosti razreshenija "nerazreshimogo" protivorechija mezhdru biologicheskim i social'nym v strukture chelovecheskogo Ja) [From the human I to the human META-I (about the possibility of resolving the "irresolvable" contradiction between the biological and the social in the structure of the human I)]. *Mir psihologii*, 4 (44), 75-87 [in Russian].
- Soloviov, O. (2015). Neuronal Networks Responsible for Genetic and Acquired (Ontogenetic) Memory: Probable Fundamental Differences. *Neurophysiology*, 5, 419-431. Retrieved from <https://doi:10.1007/s11062-016-9550-5>
- Soloviov, O. V. (2020). Chy vzhe isnuie zahalna teoriia mozku, abo Yakym chynom fenomen informatsii poiasniuie Mind-Body Problem, svobodu vyboru ta prychnnist-z-seredyny-sebe [Does General Theory of the Brain Already Exist, or How the Phenomenon of Information Explains the Mind-Body-Problem, Freedom of Choice, and Causality-from-Within-Self]. *Filosofska dumka*, 6, 58-77. Retrieved from <https://doi.org/10.15407/fd2020.06.058> [in Ukrainian].
- Soloviov, O., Dyachenko, Iu., Vasylichenko, A., Bilous, R., Litvinova, O., & Foshchii V. (2021). Stochastic activity of neuronal networks of the brain as physical basis for realization of consciousness: towards mathematical approach in the problem of causal nature of subjective value. *ResearchGate*. DOI: 10.13140/RG.2.2.29913.65128
- Soloviov, O., Dyachenko, Yu. & Kozak, R. (2019). Precise Behavioral Motor Response to an External Pain Stimulus Is Not Possible without a Subjective Experience of Pain. *Neurophysiology*, 51, 462-474. Retrieved from <https://doi.org/10.1007/s11062-020-09843-8>

O. Soloviov, O. Litvinova

**THE MENTAL ORCHESTRATES THE INFORMATION ACTIVITY
OF THE BRAIN: FROM PHYSICAL EXISTENCE TO MENTALLY
REALIZED BEING**

The article is devoted to the question of the functional specificity of the mental (psyche, subjective) during the informational activity of neural networks of the brain, which have a physiological (by and large, physical) nature. The understanding of such specificity of the mental is based on the awareness of the inability of physical laws to support the biological and/or social expediency of the brain's informational activity, which it actually carries out. It is also shown that such an idea of the mental, taking into account the features that are revealed here due to its functional and, hence, causal inclusion in the processing of information in the brain, should change the conceptual foundations of psychology and make its practical applications more understandable.

It was found that the key aspect of psychic activity is the ability of living beings to evaluate anything subjectively, that is, qualitatively (not quantitatively, like a computer). Therefore, subjective assessment is interpreted as an information processing operator in the brain, which ensures the integration of information for the purpose of creating biologically/socially appropriate mental models of the future relations of a living being with the surrounding reality. These mentally active models of the future (goals, plans, ideas) "orchestrate" (determine) the motor acts of a living being based on past experience integrated with subjective assessments in order to change the "world for the better". The functional specificity of the human psyche is also revealed, for which two new terms are introduced, namely, mono-valued psyche and multi-valued psyche. This makes it possible to describe the "mechanism" of human freedom, which unfolds, "contrary" to classical physical ideas, on the background of physical laws and through the activity of the brain. The introduced concepts make it possible to characterize a mentally active person as a living being that most effectively demonstrates causality-from-within as a factor of informational resistance to physical entropy.

Keywords: *the ability to subjectively evaluate as a control factor of information activity; physical law; biological and/or social feasibility; integration of information; multi-value structure of self-concept; value conflict; uncertainty as a property of mental existence; freedom of choice; causality-from-within.*

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНІ ТА ПРИКЛАДНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК: 159.9 + 159.9.072.43

© С. Б. Кузікова, Т. І. Щербак, 2022

orcid.org/0000-0003-2574-9985

orcid.org/0000-0002-7701-9450

<https://doi.org/10.33989/2226-4078.2022.2.265487>

КУЗІКОВА Світлана Борисівна

доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка

ЩЕРБАК Тетяна Іванівна

кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка

КОПІНГ-СТРАТЕГІЇ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ ПРОДУКТИВНОСТІ У СТРЕСОВИХ СИТУАЦІЯХ

Стаття присвячена аналізу результатів теоретичного та емпіричного дослідження копінг-стратегій студентів та зв'язку копінгів зі збереженням продуктивності праці і високої функціональності в умовах стресової ситуації (у співвіднесенні з результатами діагностики прокрастинації студентів). Представлено теоретичний аналіз специфіки ефективності копінг-стратегій. В емпіричному дослідженні брали участь 66 студентів 2-4 курсів. Діагностика напруженості копінгів здійснювалася за допомогою «Копінг-тесту Лазаруса», діагностика рівня прокрастинації – за «Шкалою загальної прокрастинації Тисктан (адаптації Т. Л. Крюкової)». Проаналізовано результати емпіричного дослідження копінгів студентів. Виявлено, що найбільш вираженими стратегіями поведінки, до яких звертаються студенти, є планування (57,5%) та позитивна переоцінка (56,6%); однаково вираженими є пошук соціальної підтримки, прийняття відповідальності та самоконтроль (31,8%); рідше зустрічаються дистанціювання, уникнення та конфронтаційний копінг. Проаналізовано вираженість та домінування копінг-стратегій у групах респондентів із різним рівнем прокрастинації. За результатами, найбільш розвиненими стратегіями поведінки у студентів із низьким рівнем прокрастинації є позитивна переоцінка та планування (останнє частіше представле-

не домінуючою стратегією). Серед групи із середнім рівнем прокрастинації ці два копінги також яскраво виражені, рівною мірою. Проте, спостерігається недостатня напруженість інших, активних стратегій поведінки. Серед осіб із високим рівнем прокрастинації статистичного переважання того чи іншого копінгу не зафіксовано, широко спостерігаємо вираженість лише однієї чи двох стратегій, або слабку напруженість усіх представлених копінгів. Проаналізувавши домінуючі копінги у осіб із низьким рівнем прокрастинації, було сформульовано гіпотезу про можливу обернену кореляцію вираженості копінгу позитивної переоцінки та рівня прокрастинації, перевірка здійснювалася методами математичної обробки даних (кореляційний аналіз за критерієм Спірмена). Значимих кореляційних зв'язків виявлено не було, відтак гіпотеза не підтвердилася. Результати емпіричних досліджень можуть бути використаними як для розробки рекомендацій, розвивально-корекційної та просвітницької діяльності, спрямованої на профілактику зниження продуктивності та ефективної діяльності, так і для висвітлення недостатньо дослідженої теми зв'язків копінг-стратегій із явищем прокрастинації.

Ключові слова: копінг-стратегії, адаптивність, студенти, стратегії поведінки, прокрастинація.

Постановка проблеми. На сьогоднішній день проблема зіткнення із тривожними факторами, що є значними і часом перевищують наші ресурсні можливості, та проблема відбудови своєї діяльності у нових турбулентних, стресових умовах торкається чи не кожної людини. Потрапивши у складні умови, у нас активізуються особливі поведінкові та когнітивні стратегії подолання труднощів – копінг-стратегії. Стресові ситуації є різноманітними та повсякчас нашаровуються – гострий стрес, сильний, слабкий та довготривалий, для різних умов та характеристик ефективними будуть різні стратегії поведінки. Володіння широким арсеналом розвинених копінгів дозволяє в необхідний момент звернутися саме до того, який виявиться найбільш доцільним для досягнення мети у заданих умовах, а отже, і підвищує адаптивність особистості. В реальності ж, не звертаючись до свідомого напрацювання різних стратегій поведінки, людина обмежується кількома домінуючими копінгами, що склалися стихійно – виходячи із отриманого раніше досвіду подолання подібних стресових ситуацій та наявних ресурсів. У теперішніх умовах особливо добре

відчувається їх обмеженість – звичні для людини стратегії співвладання зі стресом, що ефективно спрацювали при гострих короткочасних небезпеках, при хронічному впливі стресогенних факторів починають призводити до дезорганізації. Розвиток та свідоме формування нової стратегії поведінки потребує уваги, ресурсів та часу. На сьогоднішній день актуальним постає завдання дослідити вираженість яких копінг-стратегій буде сприяти збереженню суб'єктної активності, працездатності та функціональності. Аналізуючи емпіричні результати прокрастинації студентів в умовах передекзаменаційного стресу, ми дослідили особливості стратегій поведінки тих студентів, що змогли зберегти продуктивність та врегулювати діяльність у тяжких умовах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій засвідчує, що не існує однозначної думки щодо ефективності тих чи інших копінг-стратегій. На відміну від психологічного захисту, який вмикається автоматично та є несвідомим, особистість як істота соціальна, самостійна та свідомо, здатна вирішувати свої внутрішні та зовнішні конфлікти, боротися з тривогою та напругою, керуючись свідомо сформованою програмою. Для позначення свідомих зусиль щодо зниження стресу і подолання ситуації загрози, використовується поняття копінгу (coping), копінг-поведінки та копінг-стратегій (Субботіна, 2013). Класичні погляди на копінг-стратегії передбачають їх поділ на активні та пасивні, адаптивні та дезадаптивні. Копінги є поняттям ширшим за психологічні захисні механізми, вони можуть усвідомлюватися та обиратися, піддаються регуляції і свідомій зміні. У складі однієї копінг-стратегії зазвичай запускаються декілька механізмів інтрапсихічної адаптації. У структурі особистості вони характеризуються суперечливими властивостями, що одночасно як сприяють стабілізації, так і можуть призводити до дезорганізації (Чумакова, 1998). За розширеною класифікацією копінгів Е. Фрайденберга, та Е. Льюїса вважається, що найчастіше адаптивними виступають стратегії, орієнтовані на активну поведінку та вирішення проблеми. Активні копінги також узагальнено відображають інші стратегії, спрямовані на пошук виходу і зміну ситуації. Окрім подолання однією із найбільш адаптивних активних стратегій вважається пошук соціальної підтримки, що допомагає заручитися підтримкою зовнішніх сил, знизити тривогу від впливу стресорів

та поповнити захисні ресурси. Зворотною стороною соціальної підтримки може виявитися опікування і надмірний контроль, позбавлення здатності самостійно діяти, брати відповідальність.

Прикладом потужної стратегії, спрямованої на зміну ставлення до ситуації, є позитивна переоцінка – переосмислення ситуації допомагає емоційній саморегуляції та зменшує тривожність. Її зворотною стороною може стати дезадаптація внаслідок покладання зусиль лише на зміну ставлення до проблеми і пошук позитивного при відмові від вирішення завдань.

Пасивні копінги орієнтовані на уникнення як взаємодії із ситуацією, так і пов'язаних з нею тривожних думок. Проте, маючи на меті зниження тривоги, у довгостроковій перспективі вони найчастіше призводять до наростання стресу, депресивності та дезадаптації, оскільки не передбачають конкретних дій щодо зміни ситуації. Також необхідність відволіктися, позбутися неприємних переживань шляхом уникнення може призводити до зниження емоційної напруги через редукцію – саме ця копінг-стратегія найчастіше зустрічається при відході у переїдання, алкоголь, розваги, та формуванні адиктивної поведінки (Максимова, 1996). У разі неможливості діяти та впливати на ситуацію, за турбулентних умов із неконтрольованими змінами, стратегії, спрямовані на зміну ставлення до проблеми, показують високу ефективність. За умов, коли стресова ситуація є неконтрольованою чи короткочасною, пасивні стратегії уникнення допомагають знизити тривожність та зберегти емоційний баланс. Якщо стресова ситуація пролонгована, то пасивні копінги стають дезадаптивними, і планування та подолання ситуації стають навіть більш ефективними, ніж стратегії, направлені на зміну ставлення до неї (Семічов, 1972). Без сумніву, продуктивними виступають стратегії, що спрямовані на покращення фізичного благополуччя – відновлення режиму сну, харчування, релаксації, фізичної активності; здоровому організму значно легше впоратися за стресом (Рассказова, Гордеева, Осін, 2013).

Різноманітність умов та особливостей дії стресових факторів ставить питання про достатній арсенал розвинених копінгів. Широкий діапазон вибору поведінки сприяє високій психологічній стійкості та знижує дистрес. «Люди з великою

різноманітністю копінг-стратегій відчувають той самий рівень стресу, що й випробувані з низьким різноманіттям копінгів, але їх психологічне благополуччя та стійкість значно вищі» (Купрене, 2011).

Таким чином, емпіричні дослідження ефективності копінг-стратегій тісно пов'язують отримані результати із конкретними умовами, стресовими ситуаціями та поставленими задачами, за яких копінги виявили себе як адаптивні. Ми задалися питанням дослідити ефективність тих чи інших копінгів задля збереження високої функціональності та продуктивності в умовах стресової ситуації на прикладі студентської групи напередодні екзаменів. У якості такого явища, що при виконанні діяльності характеризується втратою продуктивності, негативними психологічними ефектами, надмірним вичерпанням ресурсів і призводить до дезорганізації та дистресу, було досліджено прокрастинацію. На сьогоднішній день визначення та теорії феномену прокрастинації різняться. У рамках психоаналітичного підходу для пояснення механізму дії прокрастинації і вивчаються психологічні захисти та копінг-стратегії. Прокрастинація призводить до стрімкого зниження продуктивності, порушується режим сну, знижується самооцінка, виникають тривожні почуття, виникає дистрес. Енергія вичерпується надмірно та тривожність збільшується, оскільки умови ускладнюються, а наявні ресурси вичерпуються. Так, П. Стіл виділив основні критерії, що визначають стратегію поведінки як прокрастинацію: відстрочка, марність та контрпродуктивність (Стіл, 2012). Щодо дослідження зв'язків прокрастинації з конкретними копінг-стратегіями, при досить великому накопиченні емпіричних даних у науковій базі, напрацювання теоретичного багажу недостатні та єдиної цілісної теорії щодо феномену прокрастинації на сьогоднішній день не виділяють. За дослідженнями В. Цуркіна, існує негативна кореляційна залежність між копінг-стратегією «позитивна переоцінка» та показниками прокрастинації.

Мета статті – визначити, володіння якими копінг-стратегіями сприяє збереженню продуктивності під впливом стресових ситуацій (на прикладі аналізу емпіричного дослідження копінг-стратегій студентів із різним рівнем прокрастинації в екзаменаційний період).

Виклад основного матеріалу дослідження. Діагностика рівня прокрастинації та виявлення домінуючих копінг-стратегій проводилися серед студентів 2-4 курсів СумДПУ імені А. С. Макаренка. Загальна кількість респондентів становила 66 осіб, з них 40 жінок та 26 чоловіків, середній вік 20,8 років. Діагностичний інструментарій склали «Шкала загальної прокрастинації Tuckman (адаптація Т. Л. Крюкової)» (Tuckman, B. W., 1991) та «Копінг-тест Лазаруса» (розроблений Р. Лазарусом та С. Фолкманом у 1988 р. (Folkman, S., Lazarus, R. S. (1988), адаптований Т. Л. Крюковою, Є. В. Куфтяк, М. С. Замишляєвим у 2004 р.). За результатами емпіричного дослідження було зроблено висновки про зв'язки рівня прокрастинації та копінг-стратегій, що переважають у поведінці респондентів.

У ході проведеної діагностики та аналізу шкали загальної прокрастинації респондентів, були отримані такі результати: високий рівень прокрастинації виявлено у 33,3% осіб, середній у 18,2% опитаних, та низький у 51,5% осіб. Отримані дані відображені на рис. 1, де рівень 35-47 є низьким, 48-54 середнім, а 54-64 свідчить про високий рівень прокрастинації.

Загальна характеристика рівня вираженості прокрастинації серед досліджуваних є наступною: 30,3% мають високий ступінь вираженості загальної прокрастинації; ми робимо припущення про менш розвинені механізми саморегуляції, такі як планування, цілепокладання, та недостатність необхідних навичок для своєчасного виконання завдання. Надалі ми прослідкуємо, чи правильним є це припущення, виходячи з їх основних копінг-стратегій. Середній рівень прокрастинації виявлено у 18,2% студентів; вірогідно, вони мають достатньо розвинені активні копінги, що компенсують потяг до уникання тривожних ситуацій. Низький рівень вираженості прокрастинації виявлено у 51,5% опитаних; цим студентам властива висока організованість, відповідальність та результативність.

За результатами дослідження копінг-стратегій студентів, виявили рівень напруженості різних копінгів. Загальна характеристика копінг-стратегій досліджуваних є наступною.

Рис. 1. Результати діагностики рівня прокрастинації

Конфронтаційний копінг – виражений у 7 осіб, тобто 10%. Передбачає агресивні зусилля щодо зміни ситуації, певний ступінь ворожості та готовності до ризику.

Дистанціювання – виражений у 13,6%. Відображає когнітивні зусилля щодо відокремлення від ситуації та зменшення її значущості.

Самоконтроль – характерний для 31,8% досліджуваних. Відображає зусилля щодо регулювання своїх почуттів та дій.

Пошук соціальної підтримки – виражений у 31,8% опитаних. Відображає зусилля у пошуку інформаційної, дієвої та емоційної підтримки.

Прийняття відповідальності – переважає у 31,8% діагностованих. Передбачає визнання своєї ролі у проблемі із спробами її вирішення.

Втеча-уникнення – виражений у 10% респондентів. Відображає явне прагнення та поведінкові зусилля, спрямовані на втечу або уникнення проблеми.

Планування розв'язання проблеми – копінг, що виражений у 57,5% студентів. Відображає довільні проблемно-фокусовані зусилля зміни ситуації, що включають аналітичний підхід до проблеми.

Позитивна переоцінка – виражений у 56,6%. Відображає зусилля створення позитивного значення з фокусуванням на зростанні власної особистості. Включає також релігійний вимір.

У ході емпіричного дослідження копінг-стратегій студентів виявлено домінуючі копінги та співвіднесено їх із рівнем прокрастинації (рис. 2). За результатами, у осіб із низьким рівнем прокрастинації домінуючим копінгом з частотою 38,8% зустрічається планування, 29,4% – позитивна переоцінка, 5,8% прийшлося на втечу-уникнення, 5,8% на дистанціювання, на самоконтроль та на пошук соціальної підтримки; на другому місці за силою напруженості копінгу найбільш розповсюдженими є позитивна переоцінка (32,3%) та планування (26,4%); третій за напруженістю копінгу є самоконтроль (26,4%). Загалом, найбільш розповсюджена виражена копінг-стратегія серед осіб із низьким рівнем прокрастинації це позитивна переоцінка (яскраво виражена у 73,5% респондентів) та планування (у 64,7%). Зустрічається також недостатня напруженість усіх представлених копінг-стратегій.

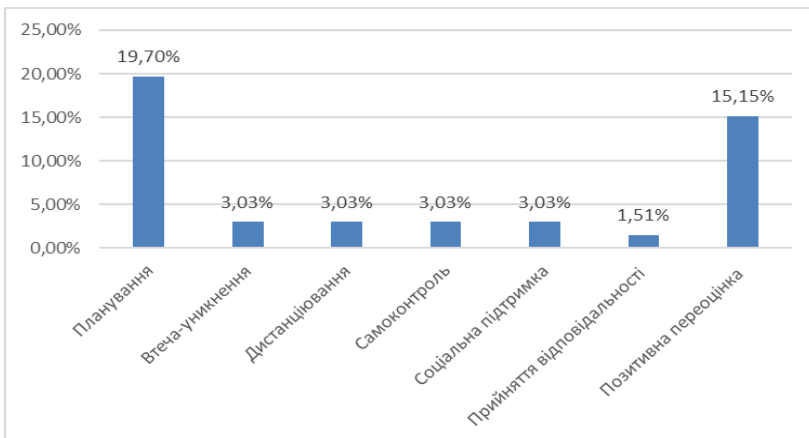

Рис. 2. Домінуючі копінги осіб із низьким рівнем прокрастинації

Серед групи респондентів із середнім рівнем прокрастинації (рис. 3) теж найчастіше зустрічаються копінг-стратегії позитивної переоцінки (58,3%) та планування (58,3%).

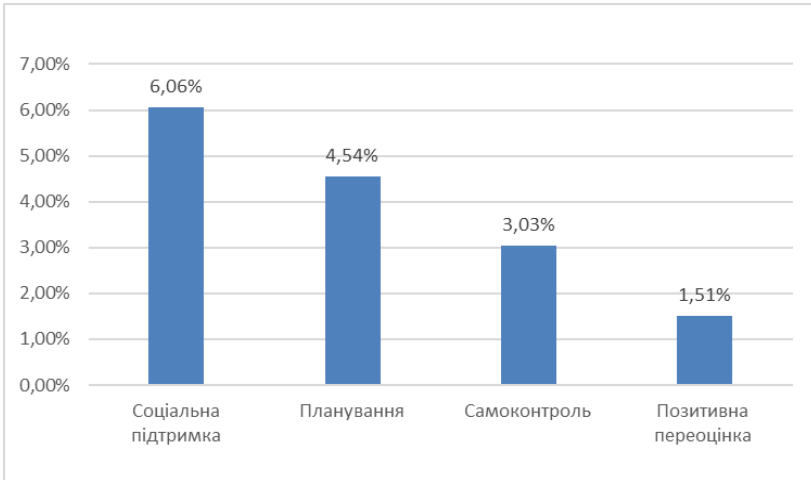

Рис. 3. Домінуючі копінги осіб із середнім рівнем прокрастинації

Серед осіб з високим рівнем прокрастинації найбільш розповсюдженим копінгом є прийняття відповідальності (у 55% респондентів) та планування (35%); при цьому, слід зазначити, що досить часто ми зустрічаємо лише один домінуючий чи один-два достатньо виражених копінги, тоді як інші є не досить розвиненими; також, частіше зустрічається слабка напруженість усіх представлених копінгів (рис. 4).

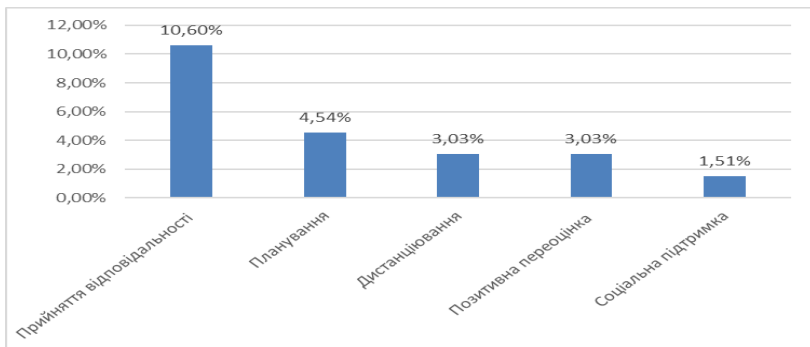

Рис. 4. Домінуючі копінги осіб із високим рівнем прокрастинації

Аналізуючи отримані результати та факт розповсюдженості стратегії позитивної переоцінки у якості домінуючої серед осіб

із низьким рівнем прокрастинації, ми вирішили перевірити гіпотезу, чи існує зворотній кореляційний зв'язок між вираженістю даного копінгу та рівнем прокрастинації.

Так, за дослідженнями А. Н. Амеліної, особистісна схильність до позитивної інтерпретації подій та оптимістичних очікувань сприяє вищій адаптивності та стресостійкості особистості, зменшує вірогідність негативних ефектів та деструктивних стратегій поведінки (Амеліна, А. Н., 2008).

Для перевірки гіпотези було використано кореляційний аналіз (знаходження коефіцієнтів рангової кореляції r_s Спірмена). Було сформульовано дві гіпотези: H_0 – рівень прокрастинації та рівень вираженості копінгу позитивної переоцінки не взаємозв'язані, та H_1 – зв'язок існує. За результатами розрахунків, коефіцієнт кореляції r_s Спірмена становить (-0,51), що є меншим за $r_{\text{крит}}$, таким чином, гіпотеза H_0 приймається. Розмір стандартизованого ефекту згідно класифікації Дж. Коена – малий. На основі отриманих результатів ми можемо зробити висновок, що значимої кореляції між даними показниками немає.

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок. На підставі отриманих даних про особливості копінг-стратегій студентів із низьким, середнім та високим рівнем прокрастинації, можна зробити наступні висновки: стратегії позитивної переоцінки та планування допомогли студентам знизити рівень тривожності й впоратися із негативними психологічними ефектами. Позитивна переоцінка впливає на характер інтерпретації людиною подій та умов об'єктивної реальності, знаходження нових кутів зору та можливостей, а також на характер очікувань, що є впливовим фактором на рівень прокрастинації і звертання до пасивних-уникаючих копінгів, на переважання активних стратегій поведінки та збереження продуктивної діяльності і ефективного вирішення задач. Так, переважання зазначених копінгів помітне серед групи осіб із низьким та середнім рівнем прокрастинації. Загалом можна стверджувати, що недостатня різноманітність та активність стратегій поведінки може слугувати фактором зниження адаптивних можливостей при зіткненні зі стресогенною ситуацією та підвищення прокрастинації у даних умовах.

Припускаємо, що корекційно-розвивальні програма, яка включала б розвиток навичок планування та позитивної переоцінки (прийняття навколишнього світу та активної трансформації негативного на позитивне), а також розвитку активних стратегій-поведінки, допомогла б знизити рівень прокрастинації та запобігти зниженню продуктивності під дією стресових умов.

Отримані в результаті дослідження висновки не претендують на вичерпне рішення цієї проблематики. Подальша перспектива, на нашу думку, полягає у дослідженні ефективності окремих копінгів для збереження продуктивності, за розрізнених стресових умов для контрольних груп: ситуації гострого стресу, сильного, тривалого, слабкого, змішаного.

Список використаних джерел

- Амелина А. Н. Стресс и защита от стресса. Москва : Сمارт, 2008. 190 с.
- Купрене Е. В. Современное состояние и методы копинг-стратегий в психологии. *Среднее профессиональное образование*. 2011. № 5. С. 69–71.
- Максимова Н. Ю. О склонности подростков к аддиктивному поведению. *Психологический журнал*. 1996. Т. 17 (3). С. 149–152.
- Расказова Е. И., Гордеева Т. О., Осин Е. Н. Копинг-стратегии в структуре деятельности и саморегуляции: психометрические характеристики и возможности применения методики СОРЕ. *Психология. Журнал Высшей школы экономики*. 2013. № 1. С. 82–118.
- Семичов С. Б. Теория кризисов и психопрофилактика. *Труды Ленинградского научно-исследовательского психоневрологического ин-та имени В. М. Бехтерева. Неврозы и пограничные состояния* / под ред. В. Н. Мясищева и др. Ленинград, 1972. Т. 63. С. 96–99.
- Субботина Ю. Л. Психология защитных механизмов личности. Ярославль : ЯрГУ, 2013. 164 с.
- Чумакова Е. В. Психологическая защита личности в системе детско-родительского взаимодействия. Санкт-Петербург : СПбГУ, 1998. 200 с.
- Steel P. The procrastination equation: How to stop putting things off and start getting stuff done. New York : HarperCollins, 2012. 306 p.

Tuckman B. W. The development and concurrent validity of the Procrastination Scale. *Educational and Psychological Measurement*. 1991. Vol. 51. P. 473–480.

Folkman S., Lazarus R. S. Coping as a mediator of emotion. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1988. Vol. 54 (3). P. 466–475.

References

Amelina, A. N. (2008). *Stress i zashhita ot stressa [Stress and protection against stress]*. Moskva: Smart [in Russian].

Chumakova, E. V. (1998). *Psichologicheskaja zashhita lichnosti v sisteme detsko-roditel'skogo vzaimodejstviya [Psychological protection of the individual in the system of child-parent interaction]*. Sankt-Peterburg: SPGU [in Russian].

Folkman, S., & Lazarus, R. S. (1988). Coping as a mediator of emotion. *Journal of Personality and Social Psychology*, 54(3), 466-475.

Kuprene, E. V. (2011). Sovremennoe sostojanie i metody koping-strategij v psihologii [Current state and methods of coping strategies in psychology]. *Srednee professional'noe obrazovanie*, 5, 69-71 [in Russian].

Maksimova, N. Ju. (1996). O sklonnosti podrostkov k addiktivnomu povedeniju [On the tendency of adolescents to addictive behavior]. *Psychological Journal*, 17 (3), 149-152 [in Russian].

Rasskazova, E. I., Gordeeva, T. O., & Osin, E. N. (2013). Koping-strategii v strukture dejatel'nosti i samoreguljacji: psihometricheskie harakteristiki i vozmozhnosti primenenija metodiki COPE [Coping strategies in the structure of activity and self-regulation: psychometric characteristics and possibilities of application of the COPE method]. *Psychology. Journal of the Higher School of Economic*, 1, 82-118 [in Russian].

Semichov, S. B. (1972). Teorija krizisov i psihoprofilaktika [Crisis theory and psychoprophylaxis]. In V. N. Mjasishheva (Ed.), *Trudy Leningradskogo nauchno-issledovatel'skogo psihonevrologicheskogo in-ta imeni V. M. Behtereva. Nevrozy i pogranichnye sostojanija* (T. 63, pp. 96-99). Leningrad [in Russian].

Steel, P. (2012). *The procrastination equation: How to stop putting things off and start getting stuff done*. New York: HarperCollins.

Subbotina, Ju. L. (2013). *Psihologija zashhitnyh mehanizmov lichnosti [Psychology of personality defense mechanisms]*. Jaroslavl: JarGU

Tuckman, B. W. (1991). The development and concurrent validity of the Procrastination Scale. *Educational and Psychological Measurement*, 51, 473-480.

Kuzikova S., Shcherbak T.

COPING STRATEGIES AND MAINTAINING PRODUCTIVITY IN STRESSFUL SITUATIONS

The article is devoted to the analysis of the results of theoretical and empirical research of students' coping strategies and the connection of coping with the preservation of productivity and high functionality in stressful situations (in relation to the results of diagnosis of students' procrastination). Theoretical analysis of the specifics of the effectiveness of coping strategies is presented. The empirical study involved 66 students of 2-4 courses. Diagnosis of coping tension was performed using the Ways of Coping Questionnaire, WCQ (R. Lazarus) and "Tuckman General Procrastination Scale (adapted by T. L. Kryukova)". The results of an empirical study of students' coping have been analyzed. It has been found that the most often behavioral strategies to which students apply are: planning (57.5%) and positive reassessment (56.6%); the search for social support, acceptance of responsibility and self-control are equally pronounced (31.8%); distancing, avoidance, and confrontational coping are less common. The severity and dominance of coping strategies in groups of respondents with different levels of procrastination have been analyzed. According to the results, the most developed behavioral strategies for students with low procrastination are positive reassessment and planning (the latter is more often represented by the dominant strategy). Among the group with a medium level of procrastination, these two copings are also equally pronounced. However, there is a lack of tension in other, active behavioral strategies. Among people with a high level of procrastination, the statistical predominance of one or another coping is not recorded, we widely observe the severity of only one or two strategies, or low tension of all presented copings. After analyzing the dominant copings of people with low procrastination, a hypothesis was formulated about the possible inverse correlation between the severity of positive reevaluation and procrastination, the test was performed by mathematical data processing (Spearman's correlation analysis). No significant correlations were found, so the hypothesis was not confirmed. The results of empirical research can be used both to develop recommendations, developmental and educational activities aimed at preventing the decline in productivity and efficiency, and to highlight the understudied topic of the links between coping strategies and the phenomenon of procrastination.

Key words: coping strategies, adaptability, students, behavioral strategies, procrastination.

УДК: 159.923

© К. В. Седих, В. А. Лавріненко, 2022

orcid.org/ 0000-0003-3528-7569

orcid.org/ 0000-0003-4531-7127

<https://doi.org/10.33989/2226-4078.2022.2.265488>

СЕДИХ Кіра Валеріївна

*доктор психологічних наук, професор кафедри психології
Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка*

ЛАВРІНЕНКО Віталій Анатолійович

*кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології
Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка*

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОТЕРАПЕВТИЧНОЇ РОБОТИ ІЗ СІМ'ЯМИ ХІМІЧНО УЗАЛЕЖНЕНИХ ПАЦІЄНТІВ

У статті схарактеризовано типи конфігурацій стосунків в сім'ях хімічно uzалежнених; описані внутрішні конфлікти особистості залежного; виділена роль сорому у формуванні uzалежнення. Представлено теоретичні засади розуміння сутності конфігурацій сімейних стосунків, та їх специфіки в сім'ях із наркозалежними.

Представлено, що найбільш типовими для сімей із наркозалежними є симбіотично-конфліктний та конфліктний типи конфігурацій сімейних стосунків, що дають учасникам інтерації реалізувати залежний тип прив'язаності.

Висвітлені деякі практичні психотерапевтичні прийоми у роботі із залежними пацієнтами. Зокрема, наведені відмінності в здійсненні психотерапії сімей наркозалежних при переважанні симбіотично-конфліктного (зменшення емоційної залежності) чи конфліктного (пошук інших шляхів комунікації) типів конфігурацій.

Описано роль сорому в роботі з наркозалежними, диференційовано конструктивний та не конструктивний варіанти впливу сорому на процес подолання надмірного вживання.

На основі опису переважаючих типів внутрішньоособистісних конфліктів у наркозалежних представлено відповідні стратегії психотерапевтичної роботи з ними.

Ключові слова: *хімічно uzалежені пацієнти, конфігурації сімейних стосунків, симбіотично-конфліктний і конфліктний тип конфігурації, почуття сорому в психотерапії хімічно залежних.*

Постановка проблеми. Проблема організації психотерапевтичної роботи з сім'ями хімічно залежних осіб є надмірно актуальною в умовах сьогодення. Це пояснюється постійним зростанням різноманітних форм залежності в сучасному українському суспільстві, яке знаходиться в скрутних соціально-економічних, морально-етичних та культурологічних контекстах. Стрімкий розвиток різноманітних форм адикцій виступає наслідком неспроможності сучасної особистості впоратися із життєвими труднощами, віднайти свою нішу в соціальному існуванні, сформувати необхідні адаптивні механізми соціальної взаємодії.

Особливої ваги набувають проблеми пошуку чинників формування адиктивної поведінки сучасної особистості та розробки найбільш оптимальних шляхів психотерапії залежності. В такому контексті типово важливими постають питання впливу досвіду сімейної комунікації на формування схильності особистості до узалежнення, способів вирішення внутрішньо особистісних конфліктів людиною, що підкорюються засвоєним неї патернам поведінки в суспільстві.

Досліджуючи стосунки в сім'ях хімічно залежних, ми спиралися на ідеологію та методи системної сімейної психотерапії (ССТ). Відомо, що одним із домінантних механізмів сімейних взаємодій є «досягнення оптимальної близькості/віддаленості в діаді», отже комунікація між двома людьми розглядається в біполярному континуумі. Полюсами цього континууму є «автономність»/ «зв'язки». Так, якщо в будь-якій парі існують занадто інтенсивні відносини один із партнерів може відволікатися наприклад, на роботу, стосунки з третьою особою, хобі і, тим самим, віддаляючись від свого партнера він регулює необхідну для себе дистанцію, ступінь емоційної близькості.

Позицію дитини в сім'ї аналізують, послуговуючись поняттям «трикутник», маючи на увазі, що стосунки двох його учасників залежать від третього. Взаємозв'язки в трикутнику не є трьома розрізненими діадами. Будь-яка діада в ньому виявляється функцією двох інших. Так, наприклад, що більша дистанція між подружжям, то ближче один із них до третього учасника трикутника – дитини (або когось із своїх батьків).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Типологія сімейних конфігурацій вперше описана нами у 2012 р. (Седих, 2012). Під «Конфігурацією сімейних стосунків» ми розуміємо розгорнутий і складний патерн відносин, який є базовим і відображає взаємини в сімейній системі. Цей патерн записаний в «конфігурації стосунків». Тобто, «конфігурація стосунків» – це специфічний стійкий феномен, він фіксує розташування осіб у соціальній системі і відображає емоційні взаємини між ними. Це психічне новоутворення з'являється в період раннього дитинства. Конфігурації і є моделлю – «Конструктом сімейних відносин».

Формулювання цілей статті. Стаття присвячена розкриттю особливостей психотерапевтичної роботи з сім'ями хімічно залежних пацієнтів на основі виявлених конфігурацій сімейної взаємодії.

Виклад основного матеріалу дослідження. Нами досліджено типи конфігурацій стосунків в сім'ях наркозалежних (Михайлів, 2020). Результати дослідження подано на рис. 1.

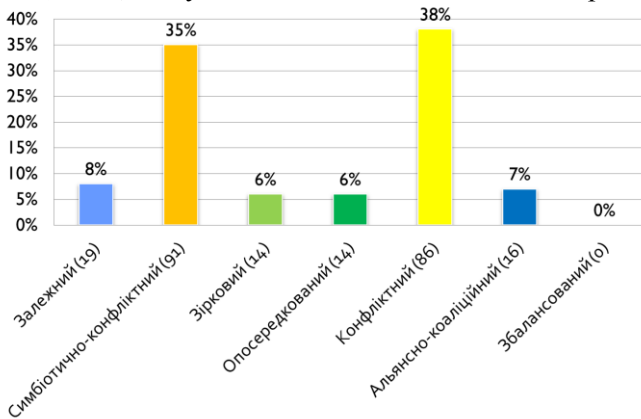

Рис. 1. Типи конфігурацій сімейних стосунків наркозалежних (% , n=240)

Отже, як видно із рис. 1, найбільш вираженими типами конфігурацій сімейних стосунків серед представників вибірки є **симбіотично-конфліктний та конфліктний**, що виражені у більшій частині досліджуваних. Зокрема, 35% досліджуваних мають виражену симбіотично-конфліктну конфігурацію

стосунків у сім'ї. Це означає таку взаємодію де зв'язки між членами сім'ї характеризуються суперечністю – вони одночасно і надсильно тісні, і конфліктні. Емоційна дистанція між членами сім'ї близька при закритих та чітких межах сімейної системи. Даний тип стосунків у батьківській сім'ї і відповідна конфігурація призводять до закріплення ролі «дитини-бунтаря» у особистості, що може в подальшому виражатися у вигляді схильності до адиктивної поведінки.

Специфіка таких сімейних стосунків полягає у тому, що дитина в контактах із батьками перебуває в неоднозначному та парадоксальному мікросоціальному середовищі. Парадоксальність такого середовища реалізується через одночасну надмірну прив'язаність між батьками і дитиною при вираженій конфліктності. Тобто, батьки реалізують таку стратегію поведінки, за якої дитина одночасно і надмірно залежна від батьків (виражається в її обмеженнях, відсутності можливості приймати самостійні рішення, повній обумовленості поведінки дитини діями і словами батьків, контролі, тощо), і надмірно конфліктна з ними (грає роль «бунтаря», намагається відстояти своє право на свободу і самостійність).

На рис. 2 зображено «Симбіотично-конфліктний тип стосунків» наркозалежного пацієнта Антона в його батьківській сім'ї.

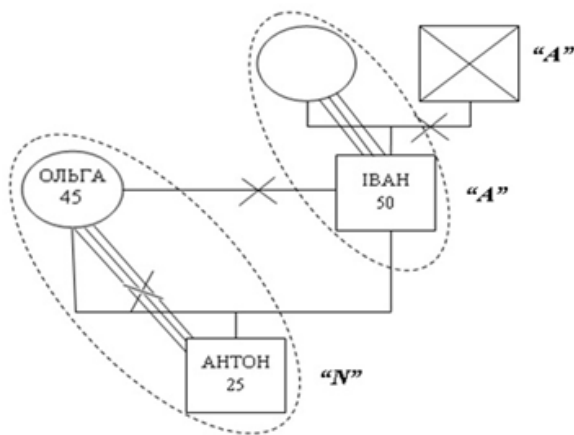

Рис. 2. Симбіотично-конфліктний тип стосунків

В цьому фрагменті «Генограми» в символічній формі досліджується історія сім'ї. «Генограма» – один із методів діагностики сімейних стосунків, який використовується у Системній сімейній психотерапії.

Символи малюнка: квадрат – чоловік; круг – жінка; лінія – емоційний зв'язок між двома людьми; кількість ліній – показник сили емоційного зв'язку; хрестиком позначається конфлікт.

Ми бачимо, що стосунки в діаді «мати–син» є надсильними, таким чином мати заручається підтримкою сина і створює з ним коаліцію проти батька. Стосунки між матір'ю і батьком є слабо емоційними і конфліктними.

(Якщо в діаді «мати – донька» створюється коаліція проти батька – це формує в майбутньому співзалежний тип поведінки у доньки).

Надмірна прив'язаність матері до дитини виражається у тому, що дитина отримує надмірно багато її любові, уваги і контролю.

На рис. 3 зображено фрагмент генограми алкозалежного пацієнта.

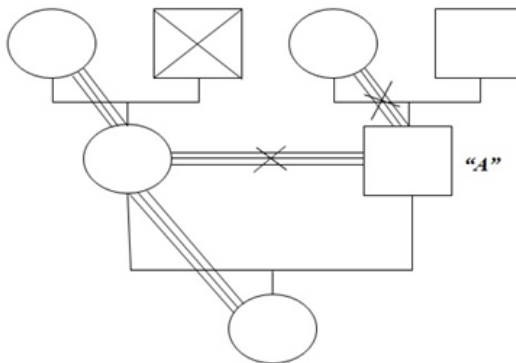

Рис. 3. Симбіотично-конфліктний тип стосунків в батьківській та нуклеарній сім'ї алкозалежного пацієнта

На рис. 3 ми бачимо, повторюваність конфігурації стосунків в різних поколіннях однієї сім'ї. У пацієнта-алкоголіка в його батьківській сім'ї відмічається **Симбіотично-конфліктний**

тип стосунків з матір'ю і практично відсутній емоційний зв'язок із батьком. В його нуклеарній (створеній ним сім'ї) ми спостерігаємо Симбіотично-конфліктний тип його стосунків з дружиною та практичну відсутність емоційного зв'язку з його донькою. Для його дружини характерний симбіотичний зв'язок з її матір'ю і відтворення тотожного типу зв'язку з її донькою. Що сигналізує про співзалежний тип її поведінки, спів залежний тип поведінки її матері і формування спів залежної поведінки у її доньки.

Отже відбувається так звана «трансгенераційна» передача конфігурації стосунків та патернів поведінки від одного сімейного покоління до іншого. Тільки під час психотерапії можливо перервати ці патологічні патерни як для самих пацієнтів і членів їх сімей, так і для подальших поколінь.

Оскільки в цій діаді існує занадто інтенсивний стосунок, то засобом «побути наодинці» (побути в автономності) стає конфлікт, так відбувається тимчасове віддалення одне від одного і регулюється надмірна (симбіотична) ступінь близькості. Це підкреслено на рис. 4.

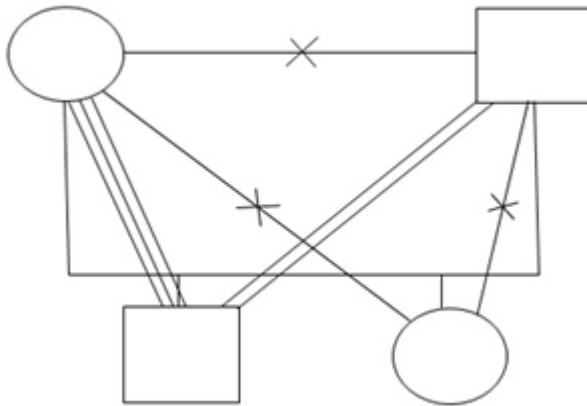

Рис. 4. Конфлікт як механізм регуляції стосунку

І саме ставлення батьків набуває ознак конфліктності, коли батьки надмірно піклуються дитиною, перекладаючи на неї часто провину за невиконання певних дій чи обов'язків. У свою чергу, конфліктна поведінка, поєднуючись із почуттям

вираженої прихильності (іноді, патологічної) провокує прагнення партнерів взаємодії до подальшого включення до стосунків і провокує надмірно тісні емоційні зв'язки. Тобто, перебуваючи в такій системі стосунків дитина засвоює поведінковий патерн любити і залежати, але при цьому звинувачувати і конфліктувати. Тобто, виходить так, що типовий алгоритм формування залежності від психоактивної речовини «накладається» на засвоєний ще в дитинстві патерн залежати і любити, але конфліктувати і звинувачувати. Таким чином, тип сімейної взаємодії вмонтовується до емоційно-когнітивної амальгами образу життя залежної особистості, забезпечуючи готові і стійкі форми адиктивної поведінки.

Перебуваючи з дитинства у конфліктному, але, одночасно, надмірно емоційно зв'язаному середовищі, особистість стає схильною до використання такого поведінкового патерну, що повною мірою реалізується в адиктивній поведінці, де відбувається заміщення надмірного емоційного і конфліктного зв'язку з фігури батьків на фігуру наркотичної речовини, що викликає як і батьки в дитинстві одночасно амбівалентну прихильність і конфліктність.

Інший тип зафіксований у стосунках 38% досліджуваних, яким властива конфліктна взаємодія в батьківських сім'ях. У даній групі досліджуваних має місце, як і в попередній, конфліктне поводження один із одним, яке, однак, в даному випадку не передбачає надмірно тісних емоційних зв'язків. У такої групи респондентів емоційні контакти з батьками були середні чи далекі, і, відповідно, надмірна емоційна прив'язаність не спостерігалася. Вони у дитинстві не отримували достатнього емоційного контакту, підтримки та не здійснювали емоційного обміну з батьками. Їх стосунки з батьками характеризувалися відчуженням та протистоянням, що провокувало у них пошук джерела емоційного насичення поза межами сімейної системи – в колі друзів, знайомих, хімічних джерелах позитивних емоцій, тощо. Тобто, наявність конфліктного стосунку з батьками та емоційне відчуження, властиве таким особистостям провокує у них схильність до заміщення джерела емоційного життя у даному випадку в наркотичній речовині, що надає їм позитивні емоції, почуття «потрібності» та емоційної захищеності.

Таким чином, можемо констатувати, що переважання симбіотично-конфліктного та конфліктного патернів сімейної взаємодії виступає детермінантою формування схильності до адиктивної поведінки особистості в дитинстві через формування поведінкових патернів. Їх вплив відбувається за рахунок «накладання» готових патернів поведінки форми соціальної активності і поведінки особистості за умови заміщення стосунків із батьками на стосунки із наркотичною речовиною.

Отже, нами визначено, що особистості, схильні до адиктивної поведінки, переважно, мають конфліктні чи симбіотично-конфліктні конфігурації сімейної взаємодії, які свідчать про порушення емоційних контактів з батьками у дитинстві як чинника, що провокує схильність до узалежнення за різними сценаріями.

Під час психотерапії залежних необхідно урахувати тип конфігурації взаємодії в сім'ї з метою побудови різних стратегій інтервенцій. Так, за наявності симбіотично-конфліктного типу терапія спрямована **на зменшення емоційної залежності як пацієнта так і співзалежних з ним осіб одне від одного**, наприклад, через пошук «Потокових» переживань (термін Чиксентміхайї), коли під час певних видів активності (спортивні ігри; навчання; читання, кулінарія, тощо) відбувається максимальна зосередженість на цій діяльності і людина отримує багато різноманітних емоцій та природних біохімічних речовин (допамін, ендорфіни, опіати, адреналін, серотонін), які пов'язані з цими емоціями.

За наявності конфліктного типу взаємодії, в першу чергу терапія буде спрямована на спільний пошук інших варіантів відреагування в комунікації, ніж конфлікти. Наприклад, навчання методам дискусії та конфронтації; підвищення рівня нарцисичної регуляції, підвищення емпатії.

Таким чином, як ми бачимо, спільним для цих типів конфігурацій є конфліктна частина діадних і тріадних взаємодій. При цьому, конфлікт в цих деструктивних сім'ях тригерується в першу чергу **почуттям сорому**. Отже розглянемо деякі важливі для нас аспекти сорому.

Сором – це «болісний стан усвідомлення своєї базової дефективності як людської істоти». Сором і провину часто плутають як клієнти, так і терапевти. Найпростіший спосіб

розрізнити їх, це пам'ятати, що сором зачіпає центральну ідентичність людини, її цілісну Самість (Поттер-Ефрон, 2012).

Сором як почуття може мати як деструктивний, так і конструктивний (просоціальний) характер. Для регуляції поведінки дитини у бік просоціальності в більшості сімей європейської та проєвропейської культур батьки (та інші родичі) традиційно використовують меседжі, які викликають почуття сорому в дитини.

В дисфункціональних сім'ях сором має деструктивний характер, його деструкція полягає в зниженні самооцінки дитини і у формуванні в неї позиції ізоляції від інших.

Основний страх дитини, що розвивається – це страх залишення, «смерті від емоційного голоду» (Piers, Singer, 1953).

Залишення стає безсумнівним для людини, що глибоко соромиться. Так чи інакше, вона, можливо, продовжуватиме добиватися кохання. Це може призвести до гонитви за емоційно невідповідним партнером, чия любов і прийняття залишаються недосяжними (Nogwood, 1985) або раптово припиняються.

Серед сімейних послань, які викликають сором, особливо важливими є **послання про неповноцінність**. Виділяють 4 груп таких послань: 1) «Ти поганий»; 2) «Ти недостатньо хороший»; 3) «Ти не наш»; 4) «Тебе неможливо любити».

Наведемо ще послання або типи поведінки в батьківській сім'ї, які призводять до сорому.

2. Перевага іміджу сім'ї на шкоду реальності
3. Прихованість та конспірація
4. Батьківська зневага або відсутність інтересу
5. Переважання тем залишення та зради
6. Контроль за допомогою загрози позбавлення кохання
7. Фізичний та сексуальний аб'юз: порушення автономії
8. Примушення бути досконалим
9. Контроль за допомогою сорому
10. Глибокий сором батьків.

Сором заразливий. Діти або дорослі, яких помітно зачіпають стосунки з алкоголіком, часто переймають його сором. Іноді здається, що вони соромляться більше, ніж алкоголік. Одужуючим клієнтам потрібно досліджувати цю спадщину, яка може продовжувати завдавати шкоди індивідам через роки після того, як вони залишили будинок алкоголіка.

Запозичений сором є проблемою людей, які нині живуть з активними алкоголіками. Вони регулярно відчують збентеження або піддаються глузуванням через безвідповідальність останнього. Вони ніколи не можуть знати, коли образ респектабельності буде зірваний з них недбалим зауваженням сусідів або надто ввічливими питаннями друзів. У результаті члени сім'ї з великою ймовірністю стають настороженими та ізольованими від суспільства. Це тільки підтверджує для них та їхніх сусідів, що у них, мабуть, є чого соромитися, і так розкручується спіраль сорому, що зростає, подальшої ізоляції і подальшого ще більшого сорому.

Запозичений сором є характеристикою багатьох дорослих алкоголіків. Через роки після виходу з дому алкоголіка ці люди все ще несуть на собі його сором. На той час стає важко відокремити його від серцевини особистості. Доросла дитина повинна спочатку зрозуміти, що сором у борг існує. Потім, з деякою допомогою і керівництвом, він може поступово зрозуміти і згадувати, як багато разів відчував сором тільки тому, що йому довелося жити з алкоголіком. І навіть тоді клієнт не зможе просто відокремити від себе запозичений сором. Він повинен спершу прийняти його. Доросла дитина врешті-решт стане більш здатною відновити своє почуття власної гідності, коли зрозуміє, що «поганіють», яку він вважав невід'ємною частиною себе, є реакцією на сімейний дистрес.

Клієнти можуть повертати «запозичений» сором у процесі індивідуальної та групової терапії. В нормі клієнт символічно говорить батькові-алкоголіку, що не хоче більше відчувати сором замість нього. Може бути корисним обговорити головні причини, через які сором був взятий у позику, наприклад, щоб захистити алкоголіка. Клієнти можуть обговорювати ці питання з консультантом або вони можуть розіграти цю ситуацію з іншими членами групи. Мета, звичайно, полягає в тому, щоб позбавити дорослу дитину алкоголіка від марної та болючої ноші.

На рис. 5. наведені «Схеми деструктивного і конструктивного сорому».

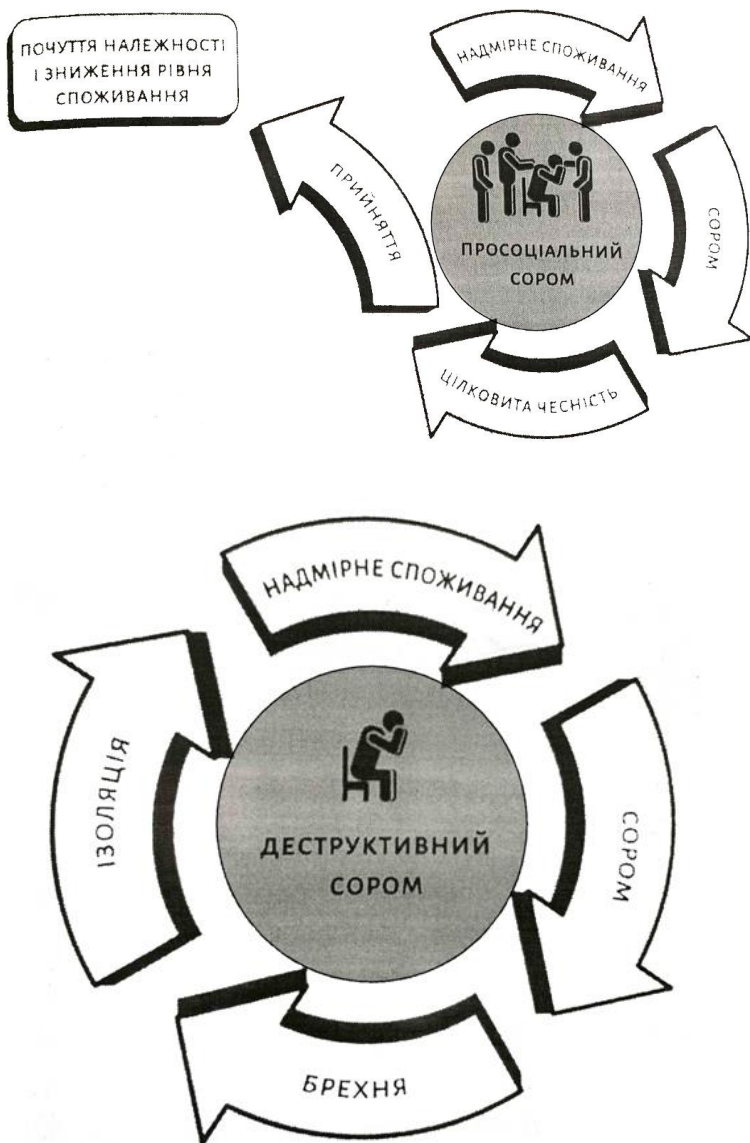

Рис. 5. «Схеми деструктивного і конструктивного сорому»

«Просоціальний сором ґрунтується на ідеї про те, що сором є корисним і важливим для процвітання громади, відчувати сором за незалежну поведінку – доречно і правильно» (Lembke, 2021).

Під час реабілітації ХЗ сором стає конструктивним (просоціальним), він дозволяє прийняти свою неідеальність і розуміння, що помилки можна виправляти. Під час терапії створено місце – психологічний простір для того, щоби пробачити себе і щось змінити, щоб рухатися далі у своєму житті. В індивідуальній і, особливо, у груповій роботі ми можемо використовувати сором, не соромлячи людину. Головне правило – поєднувати відповідальність зі співчуттям.

Внутрішньоособистісні конфлікти. У ранньому віці в батьківській сім'ї закладається ще один достатньо важливий вектор функціонування особистості, який спричиняє схильність до наркотичної залежності за умови порушення онтогенетичного розвитку. Мова йде про внутрішньоособистісні конфлікти, які, згідно психоаналітичної традиції інтеріоризуються із системи міжособистісних стосунків дорослих і дітей та відображають намагання «Его» побороти несвідомі потяги. Дослідження внутрішніх конфліктів наркозалежних особистостей за методикою ОПД-2 було проведене Світланою Михайлів.

У однієї особи можуть бути виявлені декілька конфліктів. Так, вираженість дисфункціональних конфліктів серед наркозалежних подана на рис. 6.

Як свідчать дані, подані на рис. 6., серед досліджуваних наркозалежних переважають 1 та 3 типи дисфункціонального конфлікту, що, імовірно, відображає типові детермінанти формування узалежнення. Зокрема, найбільш вираженим є конфлікт «індивідуація-залежність», що зафіксовано у 57% представників вибірки. Такі досліджувані характеризуються не вирішеним конфліктом базової тенденції особистості у житті і стосунках – досягти самодостатності та реалізувати власну індивідуацію, чи перебувати у залежних стосунках і не мати достатнього рівня самодостатності. Зокрема у досліджуваних нами зафіксоване переважання тенденції до залежності, не самостійності, включеності у соціальні процеси та стосунки із наростанням патологічних механізмів узалежнення. Такі

особистості, внаслідок не вирішення даного конфлікту, з одного боку, не спроможні до повноцінного самостійного функціонування внаслідок недосягнення індивідуації; з іншого боку – у них сформований стійкий поведінковий патерн до утворення залежності, потрапляння у залежність від чогось, що стає детермінантою існування та життя, обумовлюючи повністю якість життя людини.

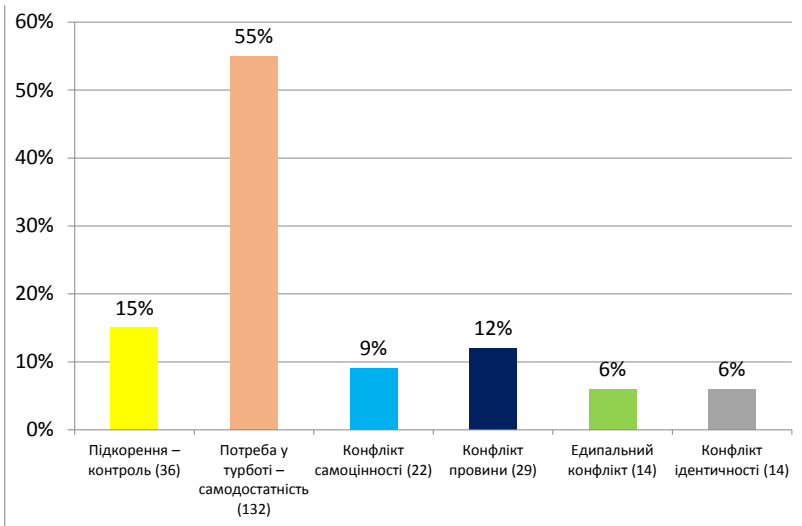

Рис. 6. Вираженість дисфункціональних конфліктів наркозалежних (% , n=240)

Даний конфлікт не просто наявний у наркозалежних. Він не вирішений тривалий час і реалізується у різних формах – як пасивній, так і активній. При цьому, сам факт формування залежності є проявом такого конфлікту при його переході з пасивної форми до активної, коли особистість не пригнічує конфліктно обумовлені потяги, а реалізує їх у всезагальній вираженості.

Також, серед досліджуваних достатньою мірою виражений конфлікт третього типу – «потреба у турботі – самодостатність», що характерно для 55% представників вибірки. Даний конфлікт онтогенетично пов'язаний із першим різновидом конфліктів, описаним вище. Зокрема, у досліджуваних виявлено

переважання тенденції до потреби в турботі, що граничить із психологічною незрілістю, визначеною орієнтацією до залежності, схильності до формування адиктивної поведінки. Вони проявляють психологічну незрілість, прагнучи до отримання турботи. Оточуючі люди часто розглядаються ними як «засоби» для реалізації своїх цілей. При цьому, протилежний полюс даного конфлікту – самодостатність – не розвинений у досліджуваних. Вони не спроможні до самодостатнього функціонування, потребують не просто залежності від оточуючих, а завжди, реалізуючи такий патерн поведінки, відшукують собі людину, що буди ними опікуватися.

Переважання патерну залежності свідчить про перенесення фокусу психічної активності особистості у зовнішній світ, де знаходиться джерело їх психічного стимулювання. Зокрема, такий механізм стає основополагаючим в утворенні адиктивного процесу. Перенесений фокус психічної активності до зовнішнього середовища свідчить про центрування особистості на зовнішньому світі, де наркотична речовина стає детермінантою не лише психічної активності, але і детермінантою життєвого функціонування людини.

Отже, в програму психотерапії необхідно вносити вправи, які формують (або закріплюють) у залежних риси(вектори): «індивідуалізації» та «самодостатності» і суттєвого зменшення поведінкових патернів «залежність» і «потреба у турботі».

Результати, отримані за допомогою ОПД 2 корелюють із типами сімейних конфігурацій у хімічно залежних. Так, підвищена потреба у залежності і турботі підтримує симбіотичний характер емоційних зв'язків не тільки від матері до дитини, але і від дитини до матері, що породжує циркулярний (взаємообумовлений) емоційно-поведінковий патерн.

І цей патерн створює тип прив'язаності, який можна назвати «**залежний тип прив'язаності**».

Висновки та перспективи подальших досліджень.

1. Отже, у наркозалежних найбільш вираженими типами конфігурацій сімейних стосунків є **симбіотично-конфліктний та конфліктний**. Ці конфігурації створюють особливий тип прив'язаності, який можна назвати «**залежний тип прив'язаності**». Простежується повторюваність конфігурацій

стосунків в різних поколіннях однієї сім'ї. *Таким чином, відбувається так звана трансгенераційна передача конфігурації стосунків та патернів поведінки від одного сімейного покоління до іншого. Тільки під час психотерапії можливо перервати ці патологічні патерни як для самих пацієнтів і членів їх сімей, так і для подальших поколінь цих сімей.*

2. У наркозалежних найбільше виражені такі типи внутрішнього дисфункціонального конфлікту: «індивідуалізація-залежність», «потреба у турботі – самодостатність».

3. Сором є частиною механізму регуляції поведінки. Сором може бути деструктивним (ізолюючим) та конструктивним. Конструктивний його варіант передбачає відхід від надмірного споживання через переживання почуття сорому, прояви цілковитої чесності і прийняття до появи почуття соціальної належності й зменшення вживання. Натомість, деструктивний сором відображає функціонування замкненого кола із брехні, надмірного вживання, сорому та соціальної ізоляції. Принципи і прийоми роботи із соромом є загальними.

4. Під час психотерапії залежних необхідно діагностувати у кожного пацієнта його (її) типи конфігурації стосунків, тип внутрішнього конфлікту з метою побудови індивідуальної стратегії терапії з пацієнтом і його (її) сім'єю. Зокрема, наявні відмінності в здійсненні психотерапії сімей наркозалежних при переважанні симбіотично-конфліктного (зменшення емоційної залежності) чи конфліктного (пошук інших шляхів комунікації) типів конфігурацій.

У якості **перспектив подальших досліджень** постає проблематика організації комплексної психотерапевтичної роботи з сім'ями наркозалежних у відповідності до параметрів їх раннього дитячого досвіду, засвоєння патернів поведінки у ранній взаємодії з батьками.

Список використаних джерел

- Михайлів С. В. Психологічне дослідження чинників формування хімічної залежності особистості. *Психологія і особистість*. 2020. № 1. С. 94–108.
- Поттер-Эфрон Р. Стыд, вина и алкоголизм: клиническая практика. Институт общегуманитарных исследований, 2012. 416 с.

- Седих К. В. Психологія взаємодії систем: «сім'я і освітні інституції»: монографія. Полтава: Довкілля, 2012. 260 с.
- Lembke A. Dopamine nation. Headline publishing Group, 2021. 208 p.
- Norwood R. Women Who Love Too Much: When You Keep Wishing and Hoping He'll Change. *TACD Journal*. 1985. Vol. 15(1). P. 85–86.
- Piers G., Singer M. B. Shame and guilt; a psychoanalytic and a cultural study. Springfield: Charles C. Thomas, 1953. 86 p.

References

- Lembke, A. (2021). *Dopamine nation*. Headline publishing Group.
- Mihajliv, S.V. (2020). Psihologichne doslidzhennja chinnikiv formuvannja himichnoi zalezhnosti osobistosti [Psychological study of the chemical dependence of the individual formation factors]. *Psihologija i osobistist' [Psychology and personality]*, 1, 94-108 [in Ukrainian].
- Norwood, R. (1985). Women Who Love Too Much: When You Keep Wishing and Hoping He'll Change. *TACD Journal*, 15(1), 85-86.
- Piers, G., Singer, M. B. (1953). *Shame and guilt; a psychoanalytic and a cultural study*. Springfield: Charles C. Thomas.
- Potter-Jefron, R. (2012). *Styd, vina i alkogolizm: klinicheskaja praktika [Shame, Guilt and Alcoholism: Clinical Practice]*. Institut obshhegumanitarnyh issledovanij [in Russian].
- Sedykh, K. V. (2012). *Psyhholohiia vzaemodii system: "sim'ia i osviti instytutsii": monohrafiia [Psychology of interaction of the systems: "family and rducational institutions": monography]*. Poltava: Dovkillia [in Ukrainian].

K. Sedykh, V. Lavrinenko

FEATURES OF PSYCHOTHERAPEUTIC WORK WITH FAMILIES OF DRUG DEPENDENT PATIENTS

The article characterizes the types of relationship configurations in chemically dependent families; the internal conflicts of the addict's personality are described; the role of shame in the addiction formation is highlighted. The theoretical principles of understanding the family relationships configurations essence and its specificities in families with drug addicts are presented.

It is presented that the most typical for families with drug addicts are symbiotic-conflict and conflict types of family relationships configurations, which allow the interaction participants to realize a dependent type of attachment. The phenomenon of family configurations repetition in different generations of the same family is revealed and described.

Some practical psychotherapeutic techniques in dealing with addicted patients are highlighted. In particular, the differences in the implementation of

psychotherapy of families of drug addicts with a predominance of symbiotic-conflict (reduction of emotional dependence) or conflict (search for other ways of communication) types of configurations are shown.

The role of shame in working with drug addicts is described, constructive and non-constructive variants of the influence of shame on the process of overcoming excessive use are differentiated.

Based on the description of the prevailing types of intrapersonal conflicts in drug addicts, appropriate strategies for psychotherapeutic work with them are presented.

Key words: *drug dependent patients, family relationship configurations, symbiotic-conflict and conflict type of configuration, feelings of shame in the psychotherapy of drug dependent patients.*

УДК: 159.923-057.87(038)

© Н. М. Мишко, Т. Є. Тітова, М. М. Тесленко, Н. О. Юдіна, 2022

orcid.org/0000-0002-6354-051X

orcid.org/0000-0002-0276-4050

orcid.org/0000-0003-4676-7736

orcid.org/0000-0002-1545-8730

<https://doi.org/10.33989/2226-4078.2022.2.265489>

МИШКО Надія Мирославівна

кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології

Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

ТИТОВА Тетяна Євгенівна

кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології

Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

ТЕСЛЕНКО Марина Миколаївна

кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології

Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

ЮДИНА Наталія Олександрівна

кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології

Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

ОСОБЛИВОСТІ КОПІНГ-СТРАТЕГІЙ У ЧОЛОВІКІВ І ЖІНОК ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ

У статті розкривається питання копінг-поведінки як форми поведінки, що відображає готовність індивіда вирішувати життєві проблеми. Що особливо актуально в часи випробувань від військових загроз в країні. Це поведінка, спрямована на пристосування до обставин і передбачає сформоване уміння використовувати певні засоби для подолання емоційного стресу. При виборі активних дій підвищується вірогідність усунення дії стресорів на особу. Обґрунтовано вибір методичного арсеналу дослідження. Для дослідження особливостей копінг-стратегій у чоловіків і жінок з різною мотивацією до успіху ми використовували комплексну методiku, яка включала наступні опитувальники, а саме: «Методика діагностики копінг-поведінки в стресових ситуаціях», «Мотивація до успіху» (за Т. Елерс), копінг-тест Р. Лазаруса. З'ясовано, що мотиваційна спрямованість особистості визначає особливості копінг-стратегій в кризових ситуаціях. Разом із тим, було виявлено, що статеві відмінності не мають значного прояву в особливостях копінг-стратегій досліджуваних з різною мотиваційною спрямованістю.

Ключові слова: *копінг-стратегії, мотивація досягнення, воєнний стан.*

Постановка проблеми. В даний час досить соціально-політичних надломів важливою проблемою є вивчення психологічної адаптації людини до умов навколишнього середовища. Зміни соціально-економічної і політичної ситуації в країні і світі призвели до зміни звичних стереотипів, до надзвичайної гостроти соціальних конфліктів, сформували відчуття безвиході, невпевненості в завтрашньому дні, зниження почуття безпеки і захищеності громадян. Сучасні умови життя висувають підвищені вимоги до адаптивних можливостей українців. Одним з психологічних механізмів адаптації людини до умов, що змінилися є психологічне подолання виниклих важких життєвих ситуацій. Для психологічного подолання стресових ситуацій людина протягом свого життя виробляє так звані копінг-стратегії, тобто систему цілеспрямованої поведінки для свідомого оволодіння ситуацією з метою зменшення шкідливого впливу стресу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Мотивації та мотивам присвячена велика кількість монографій як вітчизняних (В. Г. Асеев, В. К. Вілюнас, О. М. Леонтєв, В. С. Мерлін, Д. М. Узнадзе, П. М. Якобсон, Є. П. Ільїн), так і зарубіжних авторів (Дж. Аткінсон, Г. Холл, А. Маслоу, Х. Хекхаузен). Психологічні теорії і моделі стресу пов'язані з іменами Р. Лазаруса (когнітивна теорія стресу), С. Фобаролла (ресурсна модель), Б. Доренвенда (соціально-психологічна теорія стресу). Дослідження копінг-стратегій (Лазарус К. Г.), психологія мотивації досягнення (Хекхаузен Х.).

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття – недостатньо розглянутим сьогодні є питання специфіки копінг-стратегій особистості з різною мотивацією до успіху з урахуванням статевої відмінностей під час воєнного стану.

Мета статті – визначити копінг-стратегій у чоловіків і жінок з різною мотивацією до успіху.

Виклад основного матеріалу дослідження. Війна є великою травматичною подією, що розгортається наразі на теренах України. В залежності від свого фізичного місцезнаходження, українці отримали різний досвід: поранення,

бачили смерть інших, розстріли; бачили мертві тіла або частини тіл; були в полоні, фільтраційних таборях, зазнавали тортур, знущання; втрачали близьких людей. Але точно усі отримали досвід страху про небезпеку для життя та здоров'я себе та своїх близьких. Сучасні події призводять до розуміння, що життя вже більше не таке, яким було раніше. Для того, аби відновитись після пережитих травмуючих подій та повернутись до мирного життя, люди мають впоратися з емоційними переживаннями і, разом з тим, подолати тривожне сприйняття світу, почати йому довіряти і не очікувати на небезпеку в майбутньому.

Протягом усього життя практично кожна людина стикається з ситуаціями, суб'єктивно пережитими нею як важкі, що порушують звичний хід життя. Для опанування стресових ситуацій людина виробляє так звану копінг-поведінку або копінг-стратегії – систему цілеспрямованої поведінки, свідомого оволодіння ситуацією для зменшення шкідливого впливу стресу.

Вивчення поведінки, спрямованої на подолання труднощів, в зарубіжній психології проводиться в рамках досліджень, присвячених аналізу «coping»-механізмів або «coping behavior». «Копінг» – це індивідуальний спосіб взаємодії із ситуацією відповідно до її власної логіки, значущості в житті людини і її психологічними можливостями» (Park, Bryson, Clery, Curtice, & Phillips, 2013).

Людині властивий інстинкт подолання, однією з форм прояву якого є пошукова активність, що забезпечує участь еволюційно-програмних стратегій у взаємодії суб'єкта з різними ситуаціями. На перевагу способів подолання впливають індивідуально-психологічні особливості: темперамент, рівень тривожності, тип мислення, особливості локуса контролю, спрямованість характеру. Вираженість тих або інших способів реагування на складні життєві ситуації ставиться в залежність від ступеня самоактуалізації особистості – чим вище рівень розвитку особистості людини, тим успішніше вона справляється з труднощами. Як захисні, так і долаючі стилі реагування пов'язані з установками і переживаннями, відношенням до себе і інших, із структурою життєвого досвіду, тобто з когнітивними, емоційними і поведінковими рівнями ієрархічної структури психіки (Hobfoll et al., 2012). Копінг-стратегії необхідні, коли

людина потрапляє в кризову ситуацію. Будь-яка кризова ситуація передбачає наявність якихось об'єктивних обставин і певного ставлення до них людини в залежності від ступеня їх значущості, яке супроводжується емоційно-поведінковими реакціями різного характеру і ступеня інтенсивності. Провідними характеристиками кризової ситуації є психічна напруженість, значущі переживання як особлива внутрішня робота з подолання життєвих подій або травм, зміна самооцінки і мотивації, а також виражена потреба в їх корекції і в психологічній підтримці ззовні (Folkman, & Lazarus, 1980; Frydenberg 2004).

Результати численних досліджень показали, що стан, який розвивається під дією травматичного стресу, не потрапляє ні в одну з наявних в клінічній практиці класифікацій. Наслідки травми можуть виявитися раптово, через тривалий час, на тлі загального благополуччя людини, і з часом погіршення стану стає все більш вираженим. Було описано безліч різноманітних симптомів подібної зміни стану, проте довгий час не було чітких критеріїв його діагностики. Також не існувало єдиного терміну для його позначення.

Копінг-поведінка – форма поведінки, що відображає готовність індивіда вирішувати життєві проблеми. Це поведінка, направлена на пристосування до обставин і передбачає сформоване вміння використовувати певні засоби для подолання емоційного стресу. При виборі активних дій підвищується вірогідність усунення дії стресорів на особу.

В процесі дії стресора на особу відбувається первинна оцінка, на підставі якої визначають тип ситуації, що утворилася – загрозна або сприятлива. Саме з цієї миті формуються механізми особистісного захисту. Р.Лазарус (Folkman, & Lazarus, 1980) розглядав цей захист як здатність особи здійснювати контроль над загрозовими ситуаціями.

Захисні процеси прагнуть позбавити індивіда від неузгодженості спонукань і амбівалентності відчуттів, вберегти його від усвідомлення небажаних або хворобливих емоцій, а головне – усунути тривогу і напруженість. Результативний максимум захисту одночасно є мінімумом того, на що здатне успішне подолання. «Вдала» долаюча поведінка описується як адаптивні можливості суб'єкта, що підвищують, реалістичний,

гнучкий, переважно усвідомлюваний, активний довільний вибір.

Дослідники, які перші використали поняття копінга в психології, запропонували і першу класифікацію копінг-стратегій. Р.Лазарус і Фолкман (Folkman, & Lazarus, 1980) запропонували дихотомічну класифікацію копінг-стратегій, виділивши їх наступну спрямованість: проблемно-сфокусовані стратегії (11 копінгових дій); емоційно-сфокусовані стратегії (62 копінгових дій). За Р.Лазарусом в копінговому процесі представлений як проблемно-сфокусований, так і емоційно-сфокусований аспект (Folkman, & Lazarus, 1980).

Багато з класифікацій копінг-стратегій, що виникали услід за класифікацією Р. Лазаруса і С. Фолкмана, склалися в тій же традиції, пропонуючи дихотомічний поділ копінг-стратегій за принципом «робота з проблемою» / «робота зі ставленням до проблеми». Таким чином, багато класифікацій копінг-стратегій, в основному, зводяться до розрізнення між активними, які фокусуються на проблемі, зусиллями впоратися із зовнішніми запитами проблеми проти більш інтроспективних зусиль переформулювати або когнітивно переоцінити проблему так, щоб вона краще відповідала зовнішнім вимогам (Folkman, & Lazarus, 1980).

У той же час, деякі дослідники прийшли до того, що стратегії найкраще згрупувати в копінгові стилі, що представляють собою функціональні та дисфункціональні аспекти копінга. Функціональні стилі являють собою прямі спроби впоратися з проблемою, за допомогою інших або без них, в той час як дисфункціональні стилі пов'язані з використанням непродуктивних стратегій. У літературі прийнято називати дисфункціональні копінг-стилі «уникаючі копінги». Так наприклад, Е.Фрайденбер пропонує класифікацію, в якій 18 стратегій згруповані в три категорії: звернення до інших (звернення до інших за підтримкою, будь це однолітки, батьки або хтось ще), непродуктивний копінг (стратегії уникнення, які пов'язані з нездатністю впоратися з ситуацією) і продуктивний копінг (працювати над проблемою, зберігаючи оптимізм, соціальний зв'язок з іншими і тонус). Як видно, копінг-стратегія в категорії «звернення до інших» стоїть окремо від категорій «ефективного» і «неефективного» копінга. Таким

чином, незважаючи на те, що дана класифікація заснована на вимірюванні «ефективності / неефективності», дослідниками тут все ж зроблена спроба виділити ще один вимір – «соціальна активність», яка з точки зору дослідників не може однозначно оцінюватися як продуктивна або непродуктивна (Frydenberg, 2004).

У психологічній літературі також представлені інші класифікації, які розглядають копінг-стратегії як специфічні поведінкові конкретизації процесів довільного контролю над дією, а саме, як плановані поведінкові стратегії, які служать для того, щоб підтримувати або відновлювати контроль в ситуаціях, коли вона піддається загрозі. Так, наприклад, у запропонованій цими авторами класифікації BISC (Behavioral Inventory on Strategic Control, «Керівництво зі стратегічного контролю поведінки») передбачається, що копінг-стратегії дітей варіюються по чотирьом вимірам стратегічного поведінкового контролю: активна діяльність, непряма діяльність, просоціальна поведінка і антисоціальна поведінка. Схожа класифікація пропонується С.Хобфолл. У своїй COR-теорії він пропонує розглядати в копінг-поведінці шість осей: просоціальна або антисоціальна спрямованість, пряма / непряма поведінка і пасивна / активна поведінка (Hobfoll et al., 2012).

Для визначення особливостей копінг-стратегій у чоловіків і жінок нами було проведено емпіричне дослідження за допомогою методик «Мотивація до успіху» (Т. Елерс), «Мотивація до уникнення невдач» (Т. Елерс) та копінг-тестом Р. Лазаруса. В дослідженні прийняло участь 60 осіб, серед яких 30 чоловіків та 30 жінок віком 25-40 років. Дослідження було проведене у серпні 2022 року.

Результати дослідження, які характеризують вираженість копінг-стратегій у чоловіків з різною мотивацією до успіху представлені далі (рис. 1).

Як свідчать дані, представлені на рис. 1, чоловікам зорієнтованим на успіх переважно властива копінг-стратегія спрямована на вирішення проблеми та адекватне реагування на стресову ситуацію, що зафіксовано у 76% досліджуваних.

Вони прагнуть використовувати особисті ресурси для пошуку можливих способів контролю проблеми та невиходу її

за певні межі, їм властиво ділитися своїми переживаннями, що допомагає швидше адаптуватися і знайти вихід із ситуації.

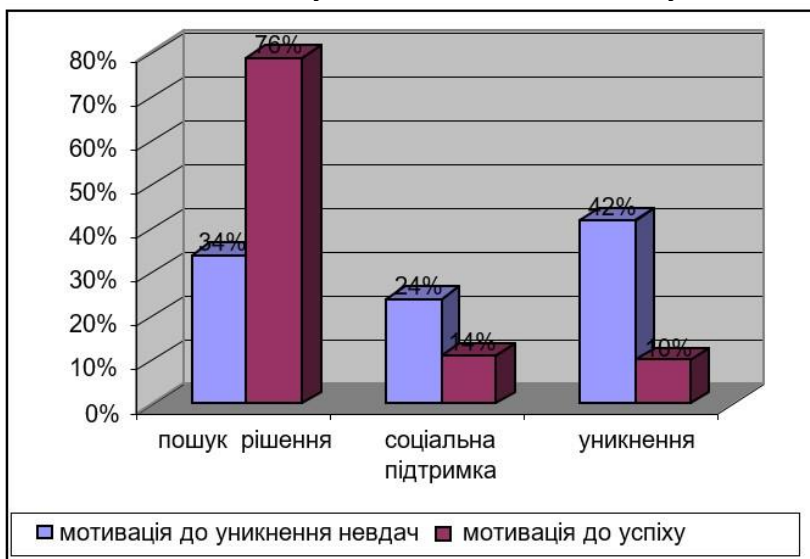

Рис. 1. Показники домінуючих копінг-стратегій чоловіків з різним рівнем розвитку мотиваційної спрямованості (n=30, у%)

Натомість, для 42% чоловіків з вираженою мотивацією до уникнення невдач властиве також уникнення проблемної ситуації та ігнорування вирішення питання. Стратегія пошуку рішення зафіксована у 34% чоловіків із досліджуваної вибірки, які мають найвищий рівень розвитку копінг-механізмів.

Для доведення статистичної значимості зафіксованих відмінностей у проявах копінг-механізмів досліджуваних чоловіків використаний критерій χ^2 - Пірсона, емпіричне значення якого = 12,356, при – критичному, 5,991 ($p \leq 0,05$); 9,210 ($p \leq 0,01$) і $k=2$. Оскільки емпіричне значення більше критичного, то можна говорити про виражену статистичну відмінність між проявами копінг-стратегій досліджуваної вибірки. Тобто, чоловіки, які прагнуть успіху, дійсно, обирають більш адаптивні варіанти копінг-поведінки, ніж чоловіки зорієнтовані на уникнення невдачі.

Порівняємо результати емпіричного дослідження, отримані за методиками «Мотивація до успіху» (за Т. Елерс), «Мотивація до уникнення невдач» (за Т. Елерс) та копінг-тесту Р. Лазаруса у жінок. Зокрема, результати діагностики, які характеризують вираженість копінг-стратегій у жінок з різною мотивацією до успіху представлені далі (Рис. 2).

Як свідчать дані, представлені на рис. 2., жінкам зорієнтованим на успіх переважно властива копінг-стратегія спрямована на вирішення проблеми та адекватне реагування на стресову ситуацію, що зафіксовано у 76% досліджуваних. Вони прагнуть використовувати особисті ресурси для пошуку можливих способів вирішення проблеми та виходу її за певні межі, їм властиво ділитися своїми переживаннями, що допомагає швидше адаптуватися і знайти вихід із ситуації.

Натомість, для 61 % жінок з вираженою мотивацією до уникнення невдач властиве також уникнення проблемної ситуації та ігнорування вирішення питання. Стратегія пошуку рішення зафіксована у 14% жінок із досліджуваної вибірки, які мають найвищий рівень розвитку копінг-механізмів.

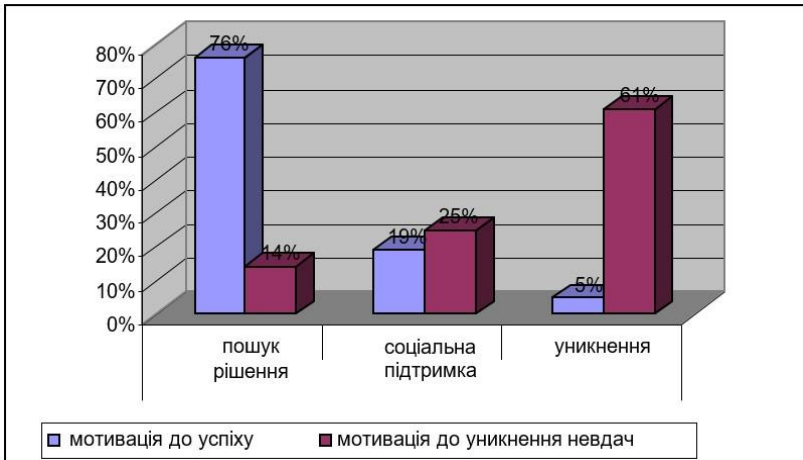

Рис. 2. Показники домінуючих копінг-стратегій жінок з різною мотиваційною спрямованістю ($n=30$, у%)

Для перевірки статистичної значимості відмінностей у виборі копінг-стратегії серед жінок двох досліджуваних груп

використаний критерій χ^2 - Пірсона, емпіричне значення якого = 15,12. Порівнявши його з – критичним 5,991 ($p \leq 0,05$); 9,210 ($p0,01$) і $k=2$, можна говорити про наявність вираженої статистичної відмінності за показником копінг-стратегій серед жінок двох досліджуваних груп. Тобто, жінки з вираженою мотивацією до уникнення невдач дійсно обирають неадаптивні варіанти копінг-поведінки, у порівнянні з жінками, орієнтованими на успіх, які виявляють активні форми поведінки у стресових ситуаціях.

Порівняємо між собою показники домінуючих копінг-стратегій досліджуваних жінок і чоловіків з мотивацією до успіху (Рис. 3).

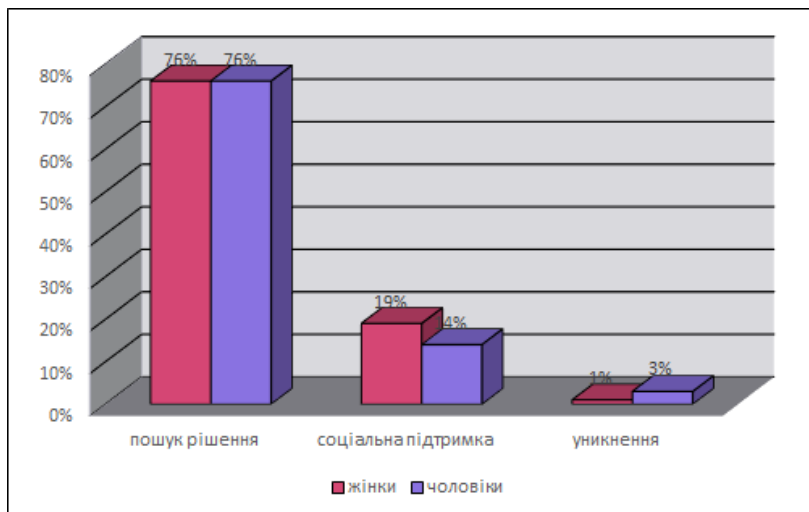

Рис. 3. Показники домінуючих копінг-стратегій жінок та чоловіків з мотиваційною спрямованістю до успіху (n=60, у%)

Як бачимо зі співставлених даних на рис 3, більшості досліджуваним жінкам та чоловікам з мотиваційною спрямованістю до успіху властиво обирати копінг-стратегію, спрямовану на пошук рішення проблем. Також звертаємо увагу, що співставленні дані жінок та чоловіків ідентичні між собою у блоці «пошук рішення», з чого можемо зробити висновки, що

особам з вираженою мотивацією до успіху притаманна орієнтація на вирішення проблем, незалежно від статі.

Аналізуючи блок «соціальна підтримка», можна відмітити, що жінки, орієнтовані на успіх, дещо більш схильні звертатися по допомогу у разі виникнення життєвих труднощів, а також рідше обирають стратегію уникнення.

Порівняємо між собою показники домінуючих копінг-стратегій досліджуваних жінок і чоловіків з мотивацією до уникнення невдач (Рис. 4).

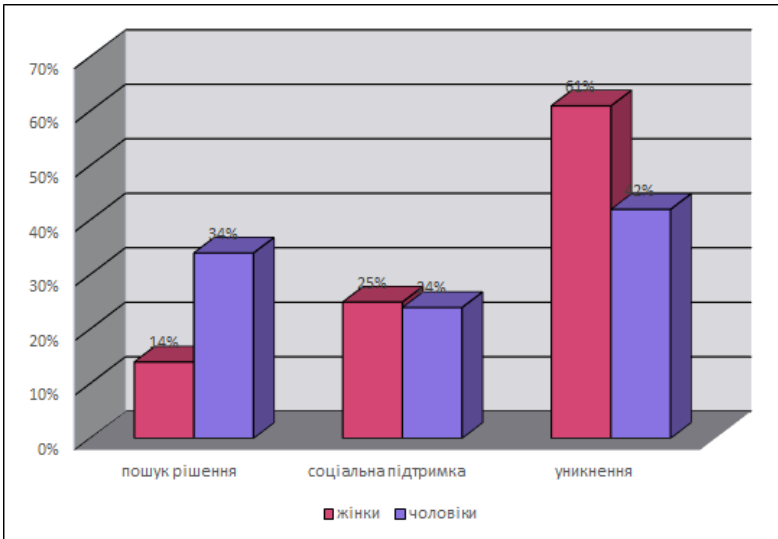

Рис. 4. Показники домінуючих копінг-стратегій жінок та чоловіків з мотиваційною спрямованістю до уникнення невдач (n=60, у%)

Виходячи з даних на рис. 4, можемо зробити висновки, що жінки з вираженою мотивацією уникнення невдач, значно частіше обирають копінг-стратегію уникнення, ніж чоловіки. Водночас, чоловіки з високою мотивацією уникнення невдач більш орієнтовані на пошук рішення в проблемних ситуаціях. Втім, варто зазначити, що представники обох статей з мотивацією до уникнення невдач більш схильні до копінг-стратегії уникнення, ніж до інших. А також в рівній мірі часто звертаються за підтримкою.

Тож, можемо підсумувати, що мотиваційна спрямованість особистості визначає особливості копінг-стратегій. Так, досліджуваним з вираженою мотивацією до уникнення невдач більш властиві пасивні поведінкові стратегії у стресових ситуаціях – соціальна підтримка та уникнення, що відображає їх слабкі намагання у рішенні будь-якої проблемної ситуації.

У часи воєнної загрози такі люди в меншій мірі схильні до активних дій, що могли би вберегти їхнє життя і життя їхніх близьких. Вони не виїжджають із своїх помешкань, навіть, перед обличчям неминучої загрози, сподіваючись, що ситуація вирішиться сама собою.

У той же час досліджуваним з високим рівнем мотивації до успіху переважно притаманне використання стратегії пошуку рішення у стресових ситуаціях, спрямованої на вирішення проблеми та адекватного реагування на стресову ситуацію. Такі люди в часи війни шукають можливості і активно діють, щоб уберегти своє життя і життя інших людей, встановлюють нові контакти, надають посильну допомогу, займають проактивну позицію. Що, в свою чергу, є запорукою стійкості українського народу, не зважаючи на масштаби загрози в їх країні.

Варто відмітити, що, відповідно нашого дослідження, статей відмінності не мають яскравого прояву в особливостях копінг-стратегій досліджуваних з різною мотиваційною спрямованістю.

Висновки і перспективи подальшого розвитку. Таким чином, підбиваючи підсумок, відзначимо, сподівання на короткотривалий воєнний конфлікт несправдилися, нам усім треба готуватися до тривалої оборони, у тому числі й психологічної. Важливими у цьому сенсі є стратегії подолання, або іншими сорвами – копінг-стратегії. Нами були визначені наступні особливості копінг-стратегій у чоловіків і жінок під час воєнного стану в Україні.

Ми виявили певний зв'язок копінг-стратегій зі стилями поведінки особистості у військовий час. Дійсно, мотиваційна спрямованість особистості визначає особливості копінг-стратегій в кризових ситуаціях. Так, досліджуваним з вираженою мотивацією до уникнення невдач більш властиві пасивні поведінкові стратегії у стресових ситуаціях – соціальна підтримка та уникнення, що відображає їх слабкі намагання у рішенні будь-якої проблемної ситуації, а досліджуваним з високим рівнем мотивації до успіху переважно притаманне використання стратегії пошуку рішення у стресових ситуаціях,

спрямованої на вирішення проблеми та адекватного реагування на стресову ситуацію. Проте статеві відмінності не мають значного прояву в особливостях копінг-стратегій досліджуваних з різною мотиваційною спрямованістю.

Отримані в результаті емпіричного дослідження дані, можуть бути враховані психологами при проведенні індивідуальної чи групової корекційної роботи, спрямованої на формування стресостійкості, зниження рівня тривожності, підвищення самооцінки, налагодження ефективних форм міжособистісної взаємодії.

Список використаних джерел

- Folkman S., Lazarus R. S. An Analysis of Coping in a Middle-Aged Community Sample. *Journal of Health and Social Behavior*. 1980. Vol. 21. P. 219–231.
- Frydenberg E. Coping competencies. *Theory into Practice*. 2004. Vol. 43 (1). P. 14–22.
- Gender roles An incomplete revolution. *British Social Attitudes: the 30th Report* / eds. A. Park, C. Bryson, E. Clery et al. London : NatCen Social Research, 2013. P. 115–138.
- Hobfoll S. E., Vinokur A. D., Pierce P. F., Lewandowski-Romps L. The combined stress of family life, work, and war in Air Force men and women: A test of conservation of resources theory. *International Journal of Stress Management*. 2012. Vol. 19, № 3. P. 217–237.

References

- Folkman, S. & Lazarus, R. S. (1980). An Analysis of Coping in a Middle-Aged Community Sample. *Journal of Health and Social Behavior*, 21, 219-231.
- Frydenberg, E. (2004). Coping competencies. *Theory into Practice*, 43(1), 14-22.
- Gender roles An incomplete revolution*. (2013). In A. Park, C. Bryson, E. Clery, J. Curtice, & M. Phillips (Eds.), *British Social Attitudes: the 30th Report*. (p. 115-138). London: NatCen Social Research.
- Hobfoll, S. E., Vinokur, A. D., Pierce, P. F., & Lewandowski-Romps, L. (2012). The combined stress of family life, work, and war in Air Force men and women: A test of conservation of resources theory. *International Journal of Stress Management*, 19(3), 217-237.

N. Myshko, T. Titova, M. Teslenko, N. Udina

FEATURES OF COPING STRATEGIES IN MEN AND WOMEN DURING THE MARTIAL LAW

The article discusses the issue of coping behavior as a form of behavior that reflects an individual's readiness to solve life problems. What is especially relevant in times of trials from military threats in the country. This behavior is aimed at adapting to circumstances and involves the developed ability to use certain means to overcome emotional stress. When choosing active actions, the probability of eliminating the effect of stressors on a person increases. The theoretical analysis showed that coping strategies are necessary when a person gets into a crisis situation. Any crisis situation presupposes the presence of some objective circumstances and a certain attitude of a person to them, depending on the degree of their significance, which is accompanied by emotional and behavioral reactions of various nature and degree of intensity. The leading characteristics of a crisis situation are mental tension, significant experiences as a special internal work to overcome life events or traumas, a change in self-esteem and motivation, as well as a pronounced need for their correction and psychological support from the outside.

It was found that the motivational orientation of the individual determines the features of coping strategies in crisis situations. Thus, subjects with a pronounced motivation to avoid failure are more likely to use passive behavioral strategies in stressful situations - social support and avoidance, which reflects their weak efforts in solving any problem situation. And the subjects with a high level of motivation for success mainly use the strategy of finding a solution in stressful situations, aimed at solving the problem and adequately responding to the stressful situation. It was established that almost half of the researched use the strategy of finding a solution in stressful situations. That is, they have the highest level of development of adaptive coping mechanisms, tend to analyze stressful situations and find ways to solve them, have high confidence in their own resources to overcome stressful situations. The application of practical steps aimed at solving the situation significantly increases the constructiveness and effectiveness of overcoming it.

Keywords: coping strategies, achievement motivation, martial law.

УДК: 159.923-057.87(038)

© О. В. Волинчук, 2022

orcid.org/0000-0002-3588-2504

<https://doi.org/10.33989/2226-4078.2022.2.265491>

ВОЛИНЧУК Олена Валеріївна

аспірантка кафедри теорії і методики практичної психології

Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний

університет імені К.Д. Ушинського» (м. Одеса)

СФОРМОВАНІСТЬ ПСИХОЛОГІЧНОГО ПРОСТОРУ Й ОСОБИСТІСНИХ МЕЖ ЯК ДЕТЕРМІНАНТА ПСИХОЛОГІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ СТУДЕНТІВ

У статті представлено результати дослідження психологічного простору студентів, зокрема вивчено рівні суверенності особистісного простору за параметрами тіла, території, речей, звичок, соціальних зв'язків та цінностей, а також ознаки психологічних меж: характеристики їх функцій і товщини. З'ясовано, що суверенність цінностей виступає найбільш сформованою у студентів, також на високому рівні перебуває суверенність речей, а найменш сформованою є суверенність тіла, що може свідчити про тілесну депривацію чи, щонайменше, тенденцію до неї.

Досліджено психологічне благополуччя студентів. Виявлено, що для більшості опитуваних його параметри характеризуються середнім рівнем, водночас встановлено, що загальний показник психологічного благополуччя низький у 2/3 опитуваних.

Встановлено наявність прямих та зворотних зв'язків між параметрами психологічного благополуччя й характеристиками особистісних меж та простору студентів. З'ясовано, що показники суверенності психологічного простору з характеристиками благополуччя взаємопов'язані лише прямо, тобто сформована суверенність виступає умовою відчуття благополуччя, а депривованість простору – фактором неблагополуччя. Ознаки психологічних меж також переважно позитивно пов'язані з параметрами благополуччя. Зворотний зв'язок встановлено між невідчуттям та стримуючою функціями межі й позитивними стосунками з оточуючими.

Ключові слова: *психологічні межі, психологічний простір, суверенність психологічного простору, психологічне благополуччя, студенти.*

Постановка проблеми. Дослідження феномену психологічного простору впродовж останніх десятиліть широко розкриває його особливості й спонукає до вивчення інших психологічних явищ, що більшою чи меншою мірою пов'язані з його характеристиками. Науковці дослідили такі ознаки простору, як суверенність та депривованість імпліцитних (цінності, звички) й експліцитних (територія, речі, соціальні зв'язки) й тих, що перебувають на межі між зовнішніми й внутрішніми (тіло) його проявів (С. К. Нартова-Бочавер) й вивчили характеристики власне психологічних меж (Т. С. Леві), а також їх вплив на різноманітні особистісні аспекти й характерологічні прояви (К. О. Шамшикова, В. І. Волохова, Н. В. Буравцова та ін.). Окремої уваги, на нашу думку, вимагає вивчення психологічного благополуччя особистості, що гіпотетично може виступати чинником чи, навпаки, наслідком сформованості психологічних меж й простору в цілому. За нашим припущенням, взаємопов'язаність зазначених феноменів циклічно перебуває в позиції фактор-результат в онтогенезі людини в різні вікові періоди, зокрема в ранньому дитячому віці психологічне благополуччя виступає чинником формування здорових меж і простору, а надалі суб'єктивне благополуччя детермінується сформованими особистісними межами й суверенністю простору.

Очевидно, що відчуття благополуччя може викликатися як зовнішніми чинниками (стан здоров'я, сімейна ситуація, успішність у навчанні чи роботі, ситуація в країні та світі в цілому), так і внутрішніми (ставлення до себе, своїх можливостей, рівень вимог до власної персони і т.п.). Внутрішнім фактором, на нашу думку, виступає й сформованість особистісних меж та психологічного простору особистості.

Тому **метою статті** є дослідження особливостей зв'язку між психологічним благополуччям й характеристиками психологічного простору й меж студентів. Отже, варто вирішити наступні **завдання**: вивчити особливості психологічного простору й меж студентів; дослідити характеристики психологічного благополуччя опитуваних; з'ясувати особливості співвідношення між параметрами психологічного простору й благополуччя студентів.

Виклад основного матеріалу. Наявні різні погляди на феномен психологічного благополуччя. Деякі науковці співвідносять його з поняттям «психологічне здоров'я» – баланс різних психічних властивостей та процесів – й вважають його компонентом останнього (О. О. Андроннікова та ін.), інші – використовують синонімічний йому термін «суб'єктивне благополуччя». Аналізуючи підходи до поняття психологічного благополуччя, П. П. Фесенко пропонує розглядати цей конструкт як складне переживання задоволеності життям, що водночас відображає як актуальні, так і потенційні аспекти буття особистості. Психологічне благополуччя виступає інтегральним показником ступеню направленості індивіда на реалізацію основних компонентів позитивного функціонування, що відбивається в суб'єктивному відчутті щастя, задоволення собою та власним життям. П. П. Фесенком адаптована розроблена К. Ріфф теорія психологічного благополуччя особистості. Так, виділяють наступні компоненти позитивного функціонування особистості: автономія, керування середовищем, особистісне зростання, позитивні стосунки з оточуючими, наявність життєвих цілей і самоприйняття (Фесенко П. П., 2005).

Задля підтвердження нашого припущення щодо детермінованості психологічного благополуччя особистості рівнем сформованості її меж і простору було проведено опитування серед студентів другого курсу спеціальності «Психологія» ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» (середній вік – 18 років, n=35). До комплексу психодіагностичних методик увійшли опитувальники «Межі в психіці» Е. Хартманна, «Психологічна межа особистості» Т. С. Леві, «Суверенність психологічного простору особистості» С. К. Нартової-Бочавер та «Шкали психологічного благополуччя» К. Ріфф.

Внаслідок аналізу отриманих результатів було встановлено, що за показником суверенність тіла 30% опитуваних демонструє високий рівень, 25% середній і 45% низький рівень. За параметром суверенність території 24% характеризуються високим рівнем, 46% середнім і 30% низьким. За шкалою суверенність речей 41% опитуваних відзначається високим рівнем, 42% середнім і 17% – низьким. За показником

суверенність соціальних зв'язків 20% респондентів характеризується високим рівнем, 46% середнім і 34% низьким. За параметром суверенність (часових) звичок 28% опитаних демонструє високий рівень, 44% середній і 28% низький. За шкалою суверенність цінностей (смаків) 46% студентів відзначаються високим рівнем, 42% середнім й 11% – низьким.

Загальний показник суверенності психологічного простору розподілився так: 44% опитуваних демонструє високий рівень, 27% середній і 30% – низький рівень психологічної суверенності.

Представимо описане в таблиці.

Таблиця 1

Показники параметрів суверенності психологічного простору студентів

Рівень	Тіло	Тер.	Речі	Звички	Зв'язки	Цін.	СПП (заг.)
Високий	30%	24%	41%	28%	20%	46%	44%
Середній	25%	46%	42%	44%	46%	42%	27%
Низький	45%	30%	17%	28%	34%	11%	30%

Тіло – суверенність тіла; Тер. – суверенність території; Речі – суверенність речей; Звички – суверенність (часових) звичок; Зв'язки – суверенність соціальних зв'язків; Цін. – суверенність цінностей; СПП (заг.) – загальний показник суверенності психологічного простору.

Таким чином, суверенність цінностей серед студентів характеризується найвищими показниками порівняно з іншими параметрами суверенності. Розуміємо, що власні цінності (смаки), до яких можна віднести погляди, інтереси, уподобання, вірування тощо для студентів мають важливе значення й виступають найкраще сформованими, згідно з результатом опитування.

На другому місці за вираженістю високого рівня суверенності знаходяться речі. Це означає, що студенти надають великого значення особистим речам, предметам, які вважають своїми, причому середній рівень вираженості цього параметра рівний відсотку суверенності цінностей й трохи поступається суверенності зв'язків і території. Отже, найбільш важливими

для юнаків є їх ментальні речі (погляди), а потім матеріальні – власне речі.

Менш сформованою на високому рівні виявилась суверенність тіла та звичок, а найменш – суверенність зв'язків і території. Можна пояснити такі результати тим, що частина студентів проживає на території батьків, залежачи від сімейних правил. Припускаємо, що на пізнішому віковому етапі ситуація може зазнати суттєвих змін.

За загальним показником суверенності психологічного простору, однак, констатуємо що у 44% опитуваних вона сформована на високому рівні, що свідчить про те, що студенти вже є досить автономними й самостійними.

Варто відзначити, що велика кількість опитуваних характеризується низькою суверенністю тіла (45% студентів демонструє низький рівень тілесної суверенності), що свідчить про зміщення цього параметру в бік депривації. Опираючись на питання методики, можна припустити, що майже половину опитуваних у дитинстві батьки примушували їсти попри бажання чи застосовували до них фізичні покарання.

Дослідження психологічного благополуччя продемонструвало наступне. За показником позитивні стосунки лише 6% опитуваних характеризується високим рівнем, 40% середнім і 54% низьким. За параметром автономія 13% студентів характеризується високим рівнем, 54% – середнім і 33% низьким. За шкалою керування середовищем 11% юнаків демонструють високий рівень, 48% – середній і 41% низький. За показником особистісний ріст високий рівень встановлено лише в 10%, середній – у 70%, низький – у 20% опитуваних. Параметр цілі в житті розподілився наступним чином: 15% студентів демонструють високий рівень, 57% – середній і 28% низький. Показник самоприйняття високого рівня представлено лише у 10% опитуваних, середнього – у 45%, низького теж у 45%.

За загальним показником психологічного благополуччя 9% студентів демонструють високий його рівень, 20% середній і 71% низький.

Для зручності зазначені результати відображено в таблиці.

Внаслідок аналізу отриманих результатів можна констатувати, що психологічне благополуччя студентів досить низьке, про що свідчить як загальний показник ПБ, де низький

рівень продемонстрували аж 71% опитуваних, а високий – лише 9%, так і результати шкал, зокрема позитивні стосунки (6%), автономія (13%), самоприйняття (10%), цілі в житті (15%).

Таблиця 2

Рівні психологічного благополуччя студентів

<i>Рівень</i>	<i>ПС</i>	<i>А</i>	<i>КС</i>	<i>ОЗ</i>	<i>ЦЖ</i>	<i>СП</i>	<i>ПБ (заг.)</i>
<i>Високий</i>	6%	13%	11%	10%	15%	10%	9%
<i>Середній</i>	40%	54%	48%	70%	57%	45%	20%
<i>Низький</i>	54%	33%	41%	20%	28%	45%	71%

ПС – позитивні стосунки; А – автономія; КС – керування середовищем; ОЗ – особистісне зростання; ЦЖ – цілі в житті; СП – самоприйняття; ПБ (заг.) – загальний показник психологічного благополуччя.

Водночас більшість респондентів перебуває на середньому рівні практично за всіма показниками.

Отже, можна стверджувати, що позитивні стосунки студентів з оточуючими, на жаль, не є позитивними, а радше посередніми чи навіть не дуже добрими, автономія більшості опитуваних середня, як і показники особистісного зростання, цілей в житті та самоприйняття.

Щодо характеристик психологічних меж студентів узагальнено можна відзначити те, що вони тонкі в більшості опитуваних (67%), функція вбирання психологічної межі переважає над функцією віддавання (57% і 43% відповідно), стримуюча функція домінує над спокійно-нейтральною (68% і 22% відповідно), а проникна поступається неупускній у більшості опитуваних (21% та 79% відповідно). Такі характеристики меж можуть пояснюватися віком студентів, оскільки юнаки інколи намагаються поглинути більше енергії, ніж віддати оточуючим (це стосується і знань, й емоцій), водночас запобігаючи вбиранню негативу й створюючи захисні вербальні чи тілесні (фізично дистанціюючись від загрози) бар'єри тощо. Відомо, що з роками психологічні межі стають товстішими, а їх функції – більш збалансованими.

За результатами математично-статистичної обробки даних було з'ясовано наступне:

-товщина психологічних меж перебуває у прямому зв'язку з такою ознакою психологічного благополуччя, як автономія; управління середовищем та самоприйняття; таким чином, за умови потовщення психологічної межі вказані характеристики підсилюються.

-невпускна функція психологічної межі перебуває в оберненому зв'язку з таким показником психологічного благополуччя, як позитивні відносини – в разі підсилення невідпускної функції рівень позитивних стосунків знижується, що вірно й у протилежному напрямку.

-проникна функція межі позитивно корелює з показником цілі в житті; тому за умови підвищення проникної функції цілі в житті теж розширюються.

-функції вбирання та віддавання позитивно корелюють із самоприйняттям: чим глибше студенти себе проявляють й приймають інших, тим більше вони приймають себе.

-функція віддавання також позитивно корелює з особистісним ростом та життєвими цілями; чим яскравіше проявляється особистість, тим вище її психологічне зростання й амбіційніші цілі.

-стримуюча функція перебуває в оберненому кореляційному зв'язку з позитивними відносинами – чим краще студенти вміють собою керувати, тим ліпші їх стосунки з оточуючими.

-спокійно-нейтральна функція психологічної межі додатно пов'язана з управлінням середовищем, самоприйняттям та загальним показником психологічного благополуччя; очевидно, що рівноваженість сприяє якісному керуванню ситуацією й своєю персоною.

Таким чином, усі показники психологічного благополуччя більшою чи меншою мірою, прямо чи обернено пов'язані з характеристиками меж психологічного простору студентів-психологів.

Також було виявлено взаємозв'язки між параметрами психологічного простору й благополуччя студентів, а саме:

-суверенність тіла прямо корелює з автономією й самоприйняттям;

-суверенність території позитивно пов'язана з керуванням середовищем, самоприйняттям та загальним показником психологічного благополуччя опитуваних;

-суверенність речей прямо корелює з керуванням середовищем, цілями в житті, позитивними стосунками з оточуючими й загальним показником психологічного благополуччя студентів;

-суверенність звичок позитивно взаємопов'язана з автономією;

-суверенність цінностей додатньо корелює з автономією, самоприйняттям, позитивними стосунками й загальним показником психологічного благополуччя респондентів;

-загальний показник суверенності психологічного простору позитивно пов'язаний з автономією, керуванням середовищем, самоприйняттям, позитивними стосунками з іншими та загальним показником психологічного благополуччя студентів.

Для зручності продемонструємо взаємозв'язки між суверенністю психологічного простору й психологічним благополуччям студентів у наступній таблиці.

Таблиця 3

Зв'язок суверенності психологічного простору й психологічного благополуччя студентів

Шкали	А	КС	ОЗ	ЦЖ	СП	ПС	ПБ
Тіло	311*				318*		
Тер.		336*			371**		323*
Речі		382**		299*	325*	413**	379**
Звич.							
Зв'яз.	280*						
Цін.	327*				363**	313*	353*
СПП	361**	375**			397**	326*	

Тіло – суверенність тіла; *Тер.* – суверенність території; *Речі* – суверенність речей; *Звич.* – суверенність (часових) звичок; *Зв'яз.* – суверенність соціальних зв'язків; *Цін.* – суверенність цінностей; *СПП* – загальний показник суверенності психологічного простору; *А* – автономія; *КС* – керування середовищем; *ОЗ* – особистісне зростання; *ЦЖ* – цілі в житті; *СП* – самоприйняття; *ПС* – позитивні стосунки; *ПБ* – загальний показник психологічного благополуччя.

Як видно з таблиці, параметри психологічного благополуччя прямо взаємопов'язані з різними показниками суверенності психологічного простору студентів, тобто за умови підвищення суверенності психологічне благополуччя зростає,

ідентично й за умови зниження суверенності (чи депривації) простору психологічне благополуччя зменшується.

Варто відзначити те, що суверенність (часових) звичок не корелює з показниками психологічного благополуччя, а особистісне зростання не пов'язане з параметрами суверенності психологічного простору.

Зауважимо, що суверенність цінностей, яка у студентів сформована найкраще, благотворно впливає на їх автономію, самоприйняття, позитивні стосунки з іншим й на відчуття психологічного благополуччя в цілому. Суверенність речей, що теж у студентів сформована добре, позитивно відбивається на їх самоприйнятті, позитивних стосунках, життєвих цілях, керуванні середовищем й загальному відчутті благополуччя.

Висновки й перспективи подальших розвідок. Внаслідок дослідження особливостей психологічних меж і простору студентів було підтверджено вже певною мірою відомі результати про те, що їх межі здебільшого тонкі; що вбирна, невпускна й стримуюча функції межі переважають над функціями віддавання, проникнення й спокою, а суверенність простору переважно середнього рівня сформованості (Волинчук, 2020). Найкраще ж сформованою у студентів представлена суверенність цінностей та речей, а найгірше – суверенність тіла. Це спонукає до появи ідеї розробки тренінгу з підвищення тілесної суверенності молоді, що сприятиме також підсиленню їх психологічного благополуччя, оскільки виявлено взаємозв'язки між показниками психологічних меж і простору з відчуттям благополуччя, зокрема між суверенністю тіла й автономією та самоприйняттям. Взагалі найбільше зв'язків між показниками суверенності простору виявлено саме із зазначеними параметрами психологічного благополуччя. Встановлено, що всі виявлені взаємозв'язки між суверенністю та благополуччям – прямі, тобто ріст суверенності сприяє підвищенню психологічного благополуччя студентів, загальний показник якого низький у 71% опитуваних. Функції психологічних меж також пов'язані з психологічним благополуччям переважно прямо, тому сформованість меж сприяє підвищенню рівня психологічного благополуччя. Отже, з'ясовано, що характеристики психологічного простору й меж

студентів виступають чинником їх психологічного благополуччя.

Список використаних джерел

- Волинчук О. В. Межі психологічного простору та комунікативна толерантність раних юнаків. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Психологія»*. 2020. Вип. 68. С. 52–56.
- Волинчук О. В. Functions of students' psychological boundaries. *Наука та освіта в дослідженнях молодих учених: матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф. для студентів, аспірантів, докторантів, молодих учених* (м. Харків 14 трав. 2020 р.). Харків, 2020. С. 57–58.
- Леви Т. С. Телесно-енергійний підхід к пониманию психологической границы человека. *Научные труды Московского гуманитарного ун-та*. 2017. № 2. С. 10–18. DOI: 10.17805/trudy.2017.2.2
- Нартова-Бочавер С. К., Силина О. В. Психологические границы личности: взросление и культура. Москва: Памятники исторической мысли, 2018. 120 с.
- Фесенко П. П. Осмысленность жизни и психологическое благополучие личности: дисс. ... канд. психологических наук. Москва. 2005. 206 с.

References

- Fesenko, P. P. (2005). *Osmyslennost zhizni i psihologicheskoe blagopoluchie lichnosti [Life meaningfulness and psychological well-being of a person]*. (PhD diss.). Moskva [in Russian].
- Levi, T. S. (2017). *Telesno-jenergiyjnyj podhod k ponimaniju psihologicheskoy granicy cheloveka [Physical and energy approach to the understanding of man's psychological boundary]*. *Nauchnye trudy Moskovskogo gumanitarnogo un-ta [Scientific works of Moscow University of the Humanities]*, 2, 10-18. DOI: 10.17805/trudy.2017.2.2 [in Russian].
- Nartova-Bochaver, C. K., & Silina, O. V. (2018). *Psihologicheskie granicy lichnosti: vzroslenie i kul'tura [Psychological boundaries: growing up and culture]*. Moskva: Pamjatniki istoricheskoy mysli [in Russian].
- Volynchuk, O. V. (2020). *Mezhi psychologichnogo prostoru ta komunikativna tolerantnist ranih yunakiv [Psychological space*

boundaries and communicative tolerance of adolescents]. *Visnyk Kharkivskogo natsionalnogo universytetu imeni V.N. Karazina [The Journal of N.V. Karazin Kharkiv University. A series of "Psychology"]*, 68, 52-56 [in Ukrainian].

Volynchuk, O. V. (2020, 14 travnya). Functions of students' psychological boundaries. In *Nauka ta osvita v doslidzhenniah molodyh uchenyh: materialy Vseukrayinskoyi naukovo-praktychnoyi konferehtsiyi dlya studentiv, aspirantiv, doktorantiv, molodyh uchenyh [Science and education of young scientists' investigations: All-Ukrainian scientific applied conference materials for students, postgraduates, doctoral students and young scientists]* (pp. 57-58). Kharkiv [in Ukrainian].

O. Volynchuk

PSYCHOLOGICAL SPACE AND PERSONAL BOUNDARIES FORMATION AS A FACTOR OF STUDENTS' PSYCHOLOGICAL WELL- BEING

The article presents the results of the study of students' psychological space, in particular the levels of sovereignty of personal space in terms of body, territory, things, habits, social ties and values, as well as signs of psychological boundaries: characteristics of their functions and thickness. It has been found that the students' sovereignty of values is most formed, the sovereignty of things is also at a high level, and the sovereignty of the body is the least formed, which may indicate physical deprivation or at least a tendency to it.

The psychological well-being of students is studied. It is found that its parameters are characterized by an average level for most respondents, while the overall rate of psychological well-being is low for 2/3 of respondents.

There are direct and inverse relationships between the parameters of psychological well-being and the characteristics of students' personal boundaries and space. It is found that the indicators of the sovereignty of psychological space with the characteristics of well-being are interrelated only directly, that is, the formed sovereignty is a condition of well-being feeling, and deprivation of space is a factor of ill-being. Signs of psychological boundaries are also mostly positively related to the well-being. It's established that only the impermissible and restraining functions of the boundary correlate negatively with the psychological well-being.

Key words: *psychological boundaries, psychological space, sovereignty of psychological space, psychological well-being, students.*

УДК 159.923.2

© Л. Г. Перетятко, М. М. Тесленко, 2022

orcid.org/ 0000-0002-9033-5300

orcid.org/0000-0003-4676-7736

<https://doi.org/10.33989/2226-4078.2022.2.265493>

ПЕРЕТЯТКО Лариса Георгіївна

*кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології
Полтавського національного педагогічного університету
імені В.Г. Короленка*

ТЕСЛЕНКО Марина Миколаївна

*кандидат педагогічних наук, доцент кафедри психології
Полтавського національного педагогічного університету
імені В. Г. Короленка*

**ПРОФЕСІЙНА САМОІДЕНТИЧНІСТЬ
МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ У ЗАКЛАДАХ
ВИЩОЇ ОСВІТИ**

У статті проаналізовано теоретичні та емпіричні підходи до вивчення психологічних передумов розвитку професійної самоідентичності. Теоретично досліджені особливості розвитку мотиваційної сфери майбутніх психологів як ключового компоненту професійної самоідентичності, психолого-педагогічні умови її становлення; засади вивчення самоідентичності у психологів.

Методологічно обґрунтуванні методичні засади та методики діагностики дослідження особливостей професійної самоідентичності майбутніх психологів та її чинників. Проаналізовані результати емпіричного дослідження, які характеризують особливості професійної самоідентичності студентів-психологів на різних навчальних етапах професійного опанування

Ключові слова: *особливості професійної самоідентичності, розвиток мотиваційної сфери майбутніх професіоналів, умови становлення професійної самоідентичності, професійна готовність майбутнього психолога, навчально-професійна підготовка особистості.*

Постановка проблеми. В умовах сучасного глобалізованого, надзвичайно динамічного та уніфікованого соціуму постійно змінюються соціальні орієнтири, які спрямовують розвиток людства. Спираючись на ці обставини

особливо гостро постає проблема збереження індивідуальної неповторності людини та особистісної цілісності, що, зокрема, забезпечуються мотиваційною сферою її особистості. Все гучніше на цьому тлі звучить не тільки проблема «буття собою», а й проблема «стати висококваліфікованим фахівцем». У цьому контексті психологія опиняється перед складним завданням пошуку шляхів розширення самоідентифікації, простору самоусвідомлення, та надання засобів самореалізації для людини, яка шукає власне місце у інформаційно перенасиченому, складному, вимогливому світі.

Дослідження проблем самоідентичності тісно пов'язані з процесом професійного становлення особистості фахівця. Так, на розробку теоретичних та методологічних засад професійної підготовки, на вивчення проблем розвитку професійної самоідентичності спрямовані дослідження: професійної свідомості (Н. Кучеровська, Г. Ложкін, А. Самойлова, Н. Шевченко), професійного мислення та рефлексії (Г. Балл, М. Вербан, Н. Пов'якель, Н. Пророк та ін.), професійної ідентичності (Є. Зеєр, А. Маркова, Н. Чепелєва, Л. Шнейдер, М. Щербаков, Т. Щербан), процесу формування самоідентичності (Н. Ничкало, С. Сисоєва, Т. Титаренко, Е. Уотерман, К. Горні, Т. Яблонська). Підкреслюється необхідність вивчення ідентичності в різноманітті проявів та єдності всіх її сторін, з урахуванням інтенціональної сутності, а також в контексті інтерактивних, перцептивних, комунікативних, екзистенціальних, функціональних, ментальних і мовних процесів психічного розвитку (О. Бондаренко, Ж. Вірна, О. Леонтєв, С. Максименко, Л. Мітіна, Л. Шнейдер). Однак проблема ідентичності настільки глибока та різноманітна, що здійснені дослідження не можуть вичерпати її. Так, залишаються недостатньо вивченими особливості розвитку професійної самоідентичності та шляхи і засоби її формування в сучасному динамічному суспільстві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Пошуки специфіки професійної підготовки, професіоналізму, психологічної та професійної готовності майбутнього психолога здійснювались у межах таких наукових підходів, як особистісно-орієнтований (І. Бех, І. Булах, К. Роджерс, В. Франкл, Е. Фромм, І. Якиманська та ін.), ціннісно-смысловий

(І. Бех, А. Деркач, О. Сапогова, Л. Баєва, Є. Клімов та ін.) та особистісно-діяльнiсний (О. Леонтьєв, Б. Ананьєв, О. Бондарєвська, А. Деркач, М. Д'яченко, Л. Кандибович, В. Серіков та ін.). А вивчення проблеми становлення професійної самоідентичності майбутніх психологів у ході їх навчально-професійної підготовки, а саме її компонентів, рівнів розвитку і чинників впливу на її становлення не здійснювалося раніше у межах особистісно-професійного підходу.

Дослідження проблем самоідентичності тісно пов'язані з процесом професійного становлення особистості фахівця. О. Трандіна (2007) вважає, що професійна ідентичність може виступати як основна тенденція професійного становлення особистості; показник рівня розвитку суб'єкта, його професійного шляху; динамічне утворення, яке змінюється під дією низки факторів, основним із яких є професійне навчання. Професійна ідентичність є обов'язковою й невід'ємною складовою професіоналізму та водночас умовою його формування. Розвиток професійної ідентичності може відбуватися в таких напрямках: розвиток потреб та інтересів; допомога особистості в плані визначення того, ким людина себе бачить; відбувається все більш глибоке усвідомлення себе, своїх можливостей та потреб.

У психології та пов'язаних з нею науках існують різні погляди до розуміння концептуальних засад дослідження самоідентичності загалом, так і до характеристики її структури та процесу ідентифікації. У зв'язку з цим, однією із задач даного дослідження була спроба на основі аналізу вітчизняних і зарубіжних наукових та науково-публіцистичних джерел дослідити підходи до вивчення поняття «професійна самоідентичність».

Одже, ідентичність – (від англ. identity – тотожність) – це багатозначний життєвий та загальнонауковий термін, що виражає ідею постійності, тотожності, спадкоємності індивіда та його самосвідомості (Кондратьєв, Ильин, 2007).

Е. Еріксон (2006) розглядав самоідентифікацію як процес за допомогою якого людина: 1) поширює самоідентичність на будь-кого іншого; 2) запозичує від кого-небудь; 3) змішує або плутає самоідентичність з самоідентичністю іншого.

Е. Фромм (2005) вважає, що самоідентичність означає почуття приналежності до якоїсь цілісної структури, усвідомлення людиною того, що вона є частиною цієї структури і займає в ній певне, визначене положення. Самоідентичність допомагає людині знайти свою соціальну ношу, щоб уникнути сумнівів та самотності.

Під самоідентичністю А. Ватерман розуміє наявність у людині чіткого самовизначення, що включає вибір цілей, цінностей і переконань, яких людина дотримується в житті, які, на її думку, є елементами самоідентичності. Для формування самоідентичності, за А. Ватерманом, найбільш значимими є такі сфери життя: 1) вибір професії та професійного шляху; 2) прийняття та переоцінка релігійних і моральних переконань; 3) вироблення політичних поглядів; 4) прийняття набору соціальних ролей, включаючи статеві ролі та очікування щодо шлюбу та батьківства (Waterman, 1982).

Самоідентичність розуміється Дж. Мідом як здатність людини сприймати свою поведінку і життя в якості зв'язаного і єдиного цілого, та складається з властивостей, які продукуються в ході соціальної взаємодії («соціальної інтеракції»). Е. Гоффман визначав, що самоідентичність – це сукупність соціальних ролей і одночасно рефлексія на власні соціальні ролі.

Виходячи з досліджень вітчизняних і зарубіжних вчених можна стверджувати, що професійна самоідентичність, як частина ідентичності особистісної, постає системним, динамічним, рівневим явищем, що характеризує прийняття особистістю професійних ціннісних позицій. Професійна самоідентичність є активним особистісним проявом усвідомленого ставлення до обраної професії, позаяк оцінювання професійної самоідентичності відбувається на основі суб'єктивних показників, включаючи професійну самооцінку, професійне самовизначення, задоволеність працею, професією, кар'єрою, собою тощо.

Формування професійної ідентичності співвідноситься з розвитком відповідної системи професійної активності, включаючи її професійну і структурні компоненти. У якості параметрів розвитку професійної ідентичності розглядаються: задоволеність різними сторонами професійної діяльності та професії в цілому, якісні та кількісні особливості професійної

самооцінки (структуру ідеальної та реальної *Я*-концепції), особливості ціннісної сфери та ряд інших.

Так, розвиток професійної ідентичності залежить від емоційно-позитивного сприйняття себе як майбутнього професіонала, позитивного ставлення до отриманої інформації про майбутню професію, від якого залежить формування образу професії та успішного засвоєння прав й обов'язків, норм і цінностей професійної діяльності для ефективної професійної діяльності в майбутньому.

Основними мотивами психологів є бажання допомагати людям, потреба у саморозвитку, інтерес до психології як до нової області знань, прагнення отримати престижну професію «психолога-практика» (психотерапевта, консультанта). Ці бажання багато в чому залежать від особливостей юнацького віку і пов'язані з прагненням «пізнати себе» та отримати психологічну консультацію. Додаткову роль при цьому відіграє незрозумілість загального уявлення про характер та зміст професійної діяльності психолога та міфічні уявлення про психологію і психологів.

Стосовно учбової діяльності студентів в системі вузівської освіти під професійною мотивацією розуміється сукупність факторів і процесів, які, відбиваючись у свідомості, спонукають і скеровують особистість до вивчення майбутньої професійної діяльності. Професійна мотивація виступає як внутрішній рушійний чинник розвитку професіоналізму і особистості, так як тільки на основі її високого рівня формування, можливий ефективний розвиток професійної освіченості та культури особистості.

Серед чинників розвитку професійної самоідентичності дослідники виокремлюють: професійну обізнаність (поінформованість); емоційно-позитивне сприйняття інформації про професію та себе, як майбутнього професіонала; ідеальні образи обраної професії; усвідомлення своєї приналежності до професії; очікування індивіда та можливості соціальних перспектив, які дає дана професія; сформованість образу *Я*; професійне спілкування та взаємодію студентів з фахівцями професійної спільноти тощо; успішне засвоєння (привласнення) прав і обов'язків, норм та правил професійної діяльності тощо.

Виклад основного матеріалу дослідження. Завдяки теоретичному аналізу проблеми ми вирішили, що ефективному розвитку професійної самоідентичності майбутніх психологів можуть сприяти певні психолого-педагогічні умови та чинники, за допомогою яких і відбувається формування професійної самоідентичності з урахуванням важливих галузей професійно-освітнього простору. Тому **метою нашого дослідження** стала спроба теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити психологічні чинники розвитку професійної самоідентичності майбутнього психолога.

Емпіричне дослідження проводилося в Полтавському національному педагогічному університеті імені В. Г. Короленка на психолого-педагогічному факультеті. В дослідженні брали участь 42 студенти-психологи (студенти 2 курсу груп: П-212 (10 респондентів); П-213 (11 респондентів) та 4 курсу груп: П-412 (9 респондентів); П-413 (12 респондентів).

Студентам, які приймали участь у дослідженні, були надані методики для дослідження професійної самоідентичності.

Дослідження було проведено в три етапи.

На першому етапі відбувалося формування двох вибірок студентів із різним рівнем навчання.

На другому етапі проведеної роботи відбувалось проведення у цих групах комплексу наступних методик: Методика на визначення мотивації професійної діяльності (методика К. Замфір у модифікації А. О. Реана); методика для діагностики ставлення до професії (В. Ядов); «Мотиви вибору професії» (В. А. Семиченко); «Діагностика професійної спрямованості особистості» (Б. Басса).

На третьому етапі проводився аналіз отриманих даних, також їх обґрунтування та здійснення якісного й кількісного їх аналізу, з урахуванням закономірностей зв'язку між показниками.

У таблиці 1 представлено показники вираженості мотивації вибору професії студентами-психологами.

Як бачимо з таблиці 1, серед студентів різних курсів навчання переважають показники внутрішньої мотивації. При цьому, другокурсники мають дещо більшу орієнтацію зовнішню позитивну, а студенти четвертого курсу – негативну мотивацію.

Таблиця 1

Визначення мотивів вибору професії студентів 2 та 4 курсів (n=42)

Мотиви	%	
	Студенти 2 курсу	Студенти 4 курсу
Внутрішня мотивація	63	63
Зовнішня позитивна мотивація	32	16
Зовнішня негативна мотивація	5	21

У таблиці 2 представлено показники показників професійної ідентичності представників вибірки.

Таблиця 2

Абсолютні показники коефіцієнтів значимості факторів привабливості професії студентів спеціальності «Практична психологія» (n=42)

Фактори привабливості професії	Коефіцієнти значимості	
	2 курсу	4 курсу
1 фактор – професія одна з найважливіших у суспільстві	0,47	-0,04
2 фактор – робота з людьми	0,61	0,57
3 фактор – робота вимагає постійної творчості	0,19	0,33
4 фактор – робота не викликає перевтоми	-0,14	-0,09
5 фактор – велика зарплата;	0	0,14
6 фактор – можливість самовдосконалення	0,76	0,57
7 фактор – робота відповідає моїм здібностям	0,57	0,42
8 фактор – робота відповідає моему характеру	0	0,14
9 фактор – невеликий робочий день	-0,14	-0,33
10 фактор – відсутність частого контакту з людьми	0	-0,28
11 фактор – можливість досягти соціального визнання, поваги	0,47	0,28

Результати проведення методики «Мотиви вибору професії» представлено в таблиці 3.

Таблиця 3

Визначення мотивів вибору професії студентів 2 та 4 курсів (n=42)

Мотиви	%	
	Студенти 2 курсу	Студенти 4 курсу
Внутрішні індивідуально значущі	61,9	52,3
Внутрішні соціально значущі	38,09	42,8
Зовнішні позитивні	4,76	4,7
Зовнішні негативні	0	0

Отримані дані за методикою «Діагностика професійної спрямованості особистості» (Б. Басса) подано у таблиці 4.

Таблиця 4

Показники професійної спрямованості студентів 2 та 4 курсу (n=42)

Професійна спрямованість	%	
	Студенти 2 курсу	Студенти 4 курсу
Спрямованість на себе (Я)	23,8	33,3
Спрямованість на спілкування (С)	33,3	14,2

Провівши діагностику ставлення до професії студентів 2 та 4 курсів, було виявлено, що за фактором «Професія одна з найважливіших в суспільстві» коефіцієнт значущості притаманний студентам другого курсу ($K3 = 0,47$), знижується у бакалаврів ($K3 = -0,04$). Це дозволяє зробити висновок, що фактор привабливості залежить лише від особистісного уподобання, тому що заглибившись у дану професію багато студентів зрозуміли, що знаходяться не в тій сфері професійної діяльності, у якій хотіли. Фактор «Робота з людьми» є значущим як для студентів другого курсу ($K3 = 0,61$), так і для студентів-бакалаврів ($K3 = 0,57$), що свідчить про достатньо високий рівень розвитку комунікативної компетенції в процесі навчання. Значущість коефіцієнта, що відповідає фактору «Робота вимагає постійної творчості» на другому і четвертому курсах ($K3 = 0,19$ і $0,33$), свідчать про вищий рівень даної якості у четвертого

курсу. Це свідчить на користь розуміння бакалаврами важливості професії та різноманіття засобів роботи з людьми.

Зфіксовані відмінності відносно фактору «Можливість самовдосконалення» між студентами 2 курсу ($K3 = 0,76$) та респондентами 4 курсу ($K3 = 0,57$). Це свідчить про те, що протягом навчання студенти підвищують рівень самопізнання та стають вимогливими до себе.

Зафіксовані наступні результати для факторів: «Робота відповідає моїм здібностям» для студентів 2 курсу ($K3 = 0,57$) та для студентів бакалаврів ($K3 = 0,42$), фактор «Робота відповідає моему характеру» для студентів 2 курсу ($K3 = 0$) та для студентів бакалаврів ($K3 = 0,14$) та фактор «Відсутність частого контакту з людьми» для студентів 2 курсу ($K3 = 0$) та для студентів бакалаврів ($K3 = -0,28$). Ці дані можна пояснити тим, що студенти 4 курсу після виробничих практик більше усвідомлюють складнощі майбутньої професійної діяльності.

Серед факторів, що є найбільш не значимими для студентів при виборі майбутньої професії, виявилися фактор «Робота, не викликає перевтоми» ($K3 = -0,14$ на другому курсі і $-0,09$ на четвертому), фактор «Невеликий робочий день» ($K3 = -0,14$ для другокурсників та $-0,33$ четверокурсників) та фактор «Велика зарплата», який має нульові значення для студентів другого курсу ($K3 = 0$) і має низькі параметри у представників іншої групи ($K3 = 0,14$). Отримані результати свідчать про більшу схильність у четверокурсників до внутрішньої мотивації, ніж у представників 2 курсу. Внутрішня мотивація не дає можливості для формування компонента «Робота не викликає перевтоми» та «Невеликий робочий день».

Показники фактору «Можливість досягати соціального визначення, поваги» мають значення $0,47$ у другокурсників та $0,28$ серед четверокурсників. Дані результати свідчать про те, що студенти усвідомлюють складність роботи з людьми в своїй майбутній професійній діяльності, але для студентів 4 курсу дана професія не носить головного характеру, оскільки вони в подальшому не бачать себе в ній.

Аналізуючи отримані дані під час визначення мотивів вибору професії слід зазначити, що результати дослідження 2 та 4 курсу відрізняються не суттєво.

Внутрішні індивідуально значущі мотиви переважають як у студентів 2, так і 4 курсів. Порівнюючи їх відзначено, що на 2 курсі даний показник більший (61,9%), ніж на 4 курсі (52,4%). Це свідчить про те, що у студентів обох курсів внутрішня мотивація виникає з власних потреб, тому на її основі студент виконує професійні обов'язки із задоволенням, без зовнішнього тиску. Проте, ця тенденція більш виражена у студентів 2 курсу.

Внутрішні соціально значущі мотиви мають майже однаковий показник в обох курсах. Проте, в даному випадку навпаки, у 2 курсу даний мотив менш виражений (38,09%), ніж у студентів 4 курсу (42,8%). Отримані дані свідчать про суспільну та особисту значущість даної професії для студентів обох курсів. Також вони мають задоволення, що приносить їм професійна діяльність завдяки творчому характеру; можливість спілкування, керівництва іншими людьми тощо. Даний мотив має менший показник серед обох курсів у порівнянні з внутрішньо індивідуальним значущим мотивом.

Зовнішні позитивні мотиви в обох курсів мають однакові показники (4,7%). Тобто даний мотив майже не виражений у студентів 2 і 4 курсу. Це свідчить про те, що досить не значний відсоток студентів має такі прагнення в даній професії: матеріальне стимулювання та можливість просування по службі, схвалення колективу, престиж, тобто стимули, заради яких людина вважає за потрібне докласти власні зусилля. Дані стимули не носять творчого характеру та не пов'язані з задоволенням, яке студенти отримують від праці у даній сфері.

Взагалі не виражений у студентів обох курсів зовнішній негативний мотив. Це свідчить про те, що студенти не прагнуть впливати на особистість шляхом тиску, покарань, критики, осуду та інших санкцій негативного характеру. Вони схильні впливати на особистість шляхом заохочення та стимулювання.

Після проведення діагностики професійної спрямованості особистості досліджуваних студентів було виявлено, що домінуючою професійною спрямованістю в студентів 2 та 4 курсу є спрямованість на справу. Однак показники спрямованості на справу студентів 4 курсу дещо більше виражені (52,3%), порівняно зі студентами 2 курсу (42,8%). Це свідчить про те, що у студентів 4 курсу переважає зацікавленість у вирішенні ділових проблем, безкорисливе

прагнення до опанування нових навичок та умінь, виконання роботи якнайкраще, орієнтація на ділову співпрацю, здатність відстоювати в інтересах справи власну думку, корисну для досягнення загальної мети. Студенти 2 курсу мають дещо нижчі показники, це може бути пов'язано з тим, що студенти 4 курсу мають невеликий досвід в даній сфері.

Спрямованість на спілкування студентів 2 курсу слабо виражена (14,2%). У студентів 4 курсу спрямованість на спілкування виражена на середньому рівні (33,3%). Це може свідчити про те, що незначна частина студентів 2 курсу прагне підтримувати стосунки з людьми, має орієнтацію на спільну діяльність (не обов'язково для виконання справи, а заради самого спілкування), орієнтацію на соціальне схвалення, залежність від групи, потребу в емоційних стосунках. А у студентів 4 курсу дана спрямованість не суттєво виражена, вони не прагнуть до спілкування і в більшості випадків мають орієнтацію на спільну діяльність виключно для виконання справи, а не для самого спілкування. Тому вона майже не виражена.

Спрямованість на себе у досліджуваних студентів різних курсів має деякі відмінності. У студентів 2 курсу спрямованість на себе має найнижчий показник (23,8%), а серед четвертокурсників – середній (33,3%). Також слід зазначити, що деякі студенти 4 курсу мають орієнтацію на пряме винагородження та задоволення, проявляють агресивність у досягненні статусу. Вони мають схильність до суперництва, тривоги, інтровертованості, роздратованості та прагнення до влади. Студентам 2 курсу також притаманні дані властивості, але їхній відсоток менш виражений.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, професійна самоідентичність студентів-психологів відображає їх почуття приналежності до професійної групи і вивчена нами через специфіку їхньої мотиваційної сфери, яка регулює процес професійного становлення. Виявлено, що показники ідентичності та мотиваційної сфери не суттєво змінюються протягом професійного навчання. Зокрема, студентам 2 і 4 курсу характерне переважає внутрішньої мотивації навчання,

Головними факторами, які спрямовують процес самоідентичності студентів обох курсів навчання, виступають

орієнтація на роботу з людьми, можливість самовдосконалення і відповідність здібностям. При цьому, студенти 2 курсу більше надають суспільного значення професійній діяльності, можливості отримати суспільне визнання. Натомість студенти 4 курсу більше налаштовані на можливість реалізації творчості у навчанні та праці. Умови праці ніяк не впливають на професійну самоідентичність майбутніх психологів. У процесі навчання поступово змінюється спрямованість студентів із орієнтації на спілкування на внутрішню орієнтацію, спрямованість на власну особистість.

Разом із тим, дана публікація не висвітлює всіх аспектів даної проблеми. Зокрема, перспективою подальших досліджень авторів виступатиме специфіка вивчення самоставлення, опису власного «Я» студентів-психологів у процесі професійного становлення.

Список використаних джерел

- Андрушко Я. С. Психологічні особливості становлення професійної ідентичності у процесі професіоналізації особистості. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна*. 2013. Вип. 1. С. 215–223.
- Кондратьев М.Ю., Ильин В.А. Азбука социального психолога-практика. Москва : ПЕР СЭ, 2007. 464 с.
- Мазур Л. І. Самоідентичність особистості як філософсько-антропологічна проблема: монографія. Львів : Вид-во Львів. політехніки, 2012. 432 с.
- Трандина Е. Е. Профессиональная идентичность как ведущий критерий профессионального развития личности. *Материалы ежегодных смотров-сессий аспирантов и молодых ученых по отраслям наук. Психолого-педагогические науки*. Вологда, 2007. С. 135–138.
- Фромм Э. Здоровое общество. Москва : АСТ, 2005. 400 с.
- Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. Москва : Флинта, 2006. 342 с.
- Neary S. Professional identity: What I call myself defines who I am. *Career Matters*. 2014. № 2(3). P. 14–15.

Waterman S. Identity development from adolescence to adulthood: Anextension of theory and a review. *Developmental Psychology*. 1982. Vol. 3(18). P. 341–358.

References

- Andrushko, Ya. S. (2013). Psykholohichni osoblyvosti stanovlennia profesiinoi identychnosti u protsesi profesionalizatsii osobystosti [Psychological features of the professional identity formation in the process of professionalization of the individual]. *Naukovi visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav. Ceriia psykholohichna [Scientific Bulletin of the Lviv State University of Internal Affairs. The psychological series]*, 1, 215-223 [in Ukrainian].
- Fromm, Je. (2005). *Zdorovoe obshhestvo [Healthy society]*. Moskva: AST [in Russian].
- Jerikson, Je. (2006). *Identichnost': junost' i krizis [Identity: youth and crisis]*. Moskva: Flinta [in Russian].
- Kondrat'ev, M. Ju., & Il'in, V. A. (2007). *Azbuka social'nogo psihologa-praktika [Alphabet of a social psychologist-practitioner]*. Moskva: PER SJe [in Russian].
- Mazur, L. I. (2012). *Samoidentychnist osobystosti yak filosofsko-antropolohichna problema: Monohrafiia [Self-identity of the individual as a philosophical and anthropological problem: Monograph]*. Lviv: Vyd-vo Lviv. Politekhniky [in Ukrainian].
- Neary, S. (2014). Professional identity: What I call myself defines who I am. *Career Matters*, 2(3), 14-15.
- Trandina, E. E. (2007). Professional'naja identichnost' kak vedushhij kriterij professional'nogo razvitija lichnosti [Professional identity as a leading criterion for the professional development of a person]. In *Materialy ezhegodnyh smotrov-sessij aspirantov i molodyh uchenyh po otrasljam nauk. Psihologo-pedagogicheskie nauki [Materials of the annual reviews-sessions of graduate students and young scientists in the fields of science. Psychological and pedagogical sciences]*. (p. 135-138). Vologda [in Russian].
- Waterman, S. (1982). Identity development from adolescence to adulthood: Anextension of theory and a review. *Developmental Psychology*, 3(18), 341-358.

L. Peretiakko, M. Teslenko

PROFESSIONAL SELF-IDENTITY OF FUTURE PSYCHOLOGISTS IN INSTITUTIONS OF HIGHER EDUCATION

The article analyzes theoretical and empirical approaches to the study of psychological prerequisites for the development of professional self-identity. The peculiarities of the future psychologists motivational sphere development as a key component of professional self-identity, the psychological and pedagogical conditions of its formation are theoretically investigated; principles of studying self-identity among psychologists are presented.

Methodological principles and diagnostic methods of researching the peculiarities of the professional self-identity of future psychologists and its factors are methodologically substantiated. The results of an empirical study, which characterize the peculiarities of the professional self-identity of psychology students at various educational stages of professional mastery, are analyzed.

Keywords: *peculiarities of professional self-identity, future professionals motivational sphere development, conditions of professional self-identity formation, professional readiness of the future psychologist, educational and professional training of the individual.*

УДК 159.925-051

© Т. А. Яновська, 2022

orcid.org/0000-0002-7144-689X

<https://doi.org/10.33989/2226-4078.2022.2.265494>

ЯНОВСЬКА Тамара Анатоліївна

*доцент кафедри психології Полтавського національного педагогічного
університету імені В.Г. Короленка*

СОЦІАЛЬНИЙ ІНТЕЛЕКТ У СТРУКТУРІ ПРОФЕСІЙНО-ВАЖЛИВИХ ЯКОСТЕЙ ПСИХОЛОГА

Стаття присвячена теоретичному та практичному аналізу вивчення особливостей формування соціального інтелекту у психологів. Аналізується визначення сутності поняття «соціального інтелекту» в психології. Вивчається проблема визначення вимог до психолога-професіонала, аналізуються особливості професійної діяльності фахівця та обґрунтовується соціальний інтелект в структурі професійно-важливих якостей психолога. Аналізуються основні методи дослідження особливостей формування соціального інтелекту у психолога: соціально-психологічної адаптації, комунікативних та організаторських схильностей, оцінка рівня комунікабельності. Схарактеризовано вибірку, етапи дослідження та проаналізовано отримані результати вивчення особливостей формування соціального інтелекту у психологів.

Ключові слова: *інтелект, соціальний інтелект, професійна діяльність, соціально-психологічна адаптація, комунікативні схильності, організаторські схильності, рівень комунікабельності, якості психологи, професійно-важливі якості психолога.*

Постановка проблеми. В умовах трансформації сучасної соціально-економічної, освітньої системи України у напрямку їхньої гуманізації та гуманітаризації, розробки та впровадження нових інформаційних та психолого-педагогічних навчальних технологій, в тому числі й у галузі підготовки майбутніх фахівців професійної психологічної діяльності, набуває актуальності проблема наукового забезпечення зазначеного процесу.

Досконале володіння психологами своєю професійною діяльністю є умовою ефективного продуктивного вирішення фахових завдань, що переважно пов'язані із здатністю правильно розуміти власну поведінку й поведінку інших людей,

із реалізацією пізнавальних процесів, пов'язаних із адекватним відображенням партнерів по спілкуванню та діяльності, з умінням налагоджувати взаємодію у групі й формувати команду. Зазначені уміння та навички є необхідними для ефективної міжособистісної взаємодії та успішної соціальної адаптації, особливо, представникам комунікативних професій. Тому значущим фактором є вивчення процесу формування соціального інтелекту на етапі підготовки практичного психолога у закладі вищої освіти.

Проблема дослідження соціального інтелекту стає все більш актуальною на сучасному етапі розвитку психологічної науки. Це обумовлено специфікою даного феномена, який є надзвичайно важливою практичною якістю, але природа якого не вивчена в повній мірі. Соціальний інтелект людини є однією з найважливіших якостей її взаємодії з оточуючими людьми, розуміння нею того, що хоче суспільство, які вимоги висуваються перед нею в процесі спілкування і взаємовідносин у соціумі.

Також, соціальний інтелект виступає однією з важливих якостей регулювання поведінки самої людини в процесі взаємодії з людьми, що її оточують. Не маючи розвинутого соціального інтелекту, людина не в повній мірі сприймає процес взаємодії з іншими людьми, не може зрозуміти настрою і причин некоректної поведінки співрозмовника, може стикатися з небажаною агресією і несправедливим ставленням до себе.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему інтелекту можна розглядати як проблему готовності і здатності особистості здійснювати діяльність з метою забезпечення свого існування.

Поняття «соціальний інтелект» психології з'явилося в 1920 році завдяки працям Е. Торндайка. В подальшому соціальний інтелект вивчався такими психологами, як Г. Олпорт, Дж. Гілфорд, Г. Айзенк та ін. Серед вітчизняних психологів цією проблемою займалися М. Бобнева, Ю. Ємельянов, А. Южанінова та ін (див. огляд: Власова, 2013).

Згідно з дослідженнями зарубіжних та вітчизняних авторів, соціальний інтелект людини виступає самостійною одиницею поряд з іншими видами інтелекту, і є необхідною складовою ефективною взаємодії індивіда в суспільстві. Отже, чим вище

соціальний інтелект, тим легше людині адаптуватися в нових умовах, більш успішно здійснюється діяльність, яка пов'язана із взаємодією з оточуючими. При високому рівні соціального інтелекту комунікації стають більш ефективними, а інтуїція розвивається до високих меж (Кожушко, 2013; Чайкіна, 2017).

Вивчення проблеми формування особистості майбутнього психолога показано у психологічній літературі достатньо широким колом дослідників: М. Аміновим, О. Бодальовим, О. Власовою, Дж. Гілфордом, В. Куніциною, Л. Лепіховою, О. Альшиною, В. Панком, Н. Пов'якель, О. Санніковою, Н. Чепелевою та ін. (див. огляд: Власова, 2005). Саме роботи цих вчених розкривають окремі аспекти питання про взаємозв'язок соціального інтелекту з особистісними рисами фахівця та дозволяють виявити значення і роль соціального інтелекту у професійній діяльності та особистісному розвитку психолога.

Поряд із цим, соціальний інтелект як психологічна характеристика особистості становить основну складову її професійно-важливих якостей, які в робота багатьох дослідників (Ж. Вірна, О. Власова, В. Карандашев, Н. Коврига, Е. Носенко, В. Панок, Н. Пов'якель, Н. Пророк, Н. Романова, С. Руденко, Н. Чепелева та ін.) представлені у вигляді списків та теоретичних моделей особи фахівця. А отже, місце соціального інтелекту у системі професійно-важливих якостей спеціаліста комунікативних професій визначене не досить чітко, він не зустрічається в жодній з систем у розгорнутому вигляді. У зазначених списках соціальний інтелект представлено опосередковано: через комунікативну компетентність, соціально-психологічну компетентність, соціальну сміливість, ефективність взаємодії, психологічну проникливість, вербальну/невербальну чутливість, соціальне мислення. Отже, можна стверджувати, що соціальний інтелект представлено у психологічних вимогах до комунікативних професій імпліцитно (Івашкевич, 2014; Пов'якель, 2004; Руденко, 2008).

Постановка завдань. *Об'єктом* дослідження є феномен соціального інтелекту. *Предметом* дослідження є особливості формування соціального інтелекту у майбутніх психологів. *Метою* дослідження є теоретично вивчити та емпірично

дослідити особливості формування соціального інтелекту у майбутніх психологів.

Відповідно до мети, об'єкту і предмету дослідження визначенні такі завдання дослідження:

1. Здійснити теоретичний аналіз джерел щодо вивчення проблеми соціального інтелекту в структурі професійно-важливих якостей психолога.

2. Емпірично дослідити та проаналізувати рівень соціального інтелекту досліджуваних, вираженість комунікативної компетентності у вибірковій сукупності, особливості соціально-психологічної адаптованості респондентів.

3. Здійснити порівняльний аналіз комунікативної компетентності та соціально-психологічної адаптованості досліджуваних в залежності від рівня їх соціального інтелекту.

Виклад основного матеріалу дослідження. У ході проведеного емпіричного дослідження вивчалися особливості формування соціального інтелекту у майбутніх психологів. Вибіркою було охоплено 66 студентів віком 20-21 років, які навчаються на III-IV курсах Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка за спеціальністю Психологія.

Соціальний інтелект є необхідним для ефективної міжособистісної взаємодії та успішної соціальної адаптації представникам комунікативних професій. Розглянемо результати емпіричного психологічного дослідження отримані за допомогою тесту «Соціальний інтелект» (за Дж. Гілфордом) (Салій-Ануфрієнкова, 2007).

Як свідчать отримані дані, 50% досліджуваних студентів мають низький рівень розвитку соціального інтелекту. Ці студенти можуть зазнавати труднощів у розумінні та прогнозуванні поведінки людей, що ускладнює взаємини і знижує можливості соціальної адаптації.

Низький рівень соціального інтелекту може певною мірою компенсуватися іншими психологічними характеристиками (розвиненою емпатією, деякими рисами характеру, стилем спілкування, комунікативними навичками), а також може бути скоректований в ході активного соціально-психологічного навчання.

Для 18% властивий соціальний інтелект, що розвинутий на середньому рівні. 40% респондентів мають високий рівень розвитку соціального інтелекту. Такі студенти здатні зрозуміти максимум інформації про поведінку людей, розуміти мову невербального спілкування, висловлювати швидкі і точні судження про людей, успішно прогнозувати їх реакції в заданих обставинах, проявляти далекоглядність у відносинах з іншими, що сприяє їх успішній соціальній адаптації.

Особи з високим показником соціального інтелекту є успішними комунікаторами. Їм притаманні контактність, відкритість, тактовність, доброзичливість і щирість, спостерігається в спілкуванні тенденція до психологічної близькості. Високий соціальний інтелект пов'язаний з інтересом до соціальних проблем, наявністю потреби впливати на інших і часто поєднується з розвиненими організаторськими здібностями. Люди з розвиненим соціальним інтелектом мають виражений інтерес до пізнання себе і розвинену здатність до рефлексії. Вони зазвичай з легкістю уживаються в колективі, сприяють підтримці оптимального психологічного клімату, проявляють підвищений інтерес, кмітливість та винахідливість у роботі.

За методикою Н. Кіршевої, В. Рябчикової були отримані результати емпіричного дослідження комунікативних умінь особистості, що відображають її можливість ефективно взаємодіяти з оточуючими людьми, є підґрунтям для встановлення психологічно близьких стосунків та вирішення проблем під час спільної діяльності (Ожубко, 2012).

Для 57% досліджуваних властивий низький рівень комунікативних умінь. Вони не прагнуть до спілкування з оточуючими, скуто себе почувають у новому колективі. Така молодь надає перевагу проведенню часу на самоті, обмежують свої знайомства, відчують труднощі у встановленні контактів з людьми і у виступах перед аудиторією. Вони погано орієнтуються у незнайомій ситуації, не відстоюють свою думку, важко переживають образи. Студенти із низьким рівнем комунікативних умінь в ході діяльності намагаються уникати прояву самостійних рішень та ініціативи.

18% студентів притаманні комунікативні уміння, виражені на середньому рівні. Вони прагнуть до контактів з людьми, не

намагаються обмежити коло своїх знайомств, відстоюють свою думку, планують свою роботу, однак потенціал їх схильностей не відрізняється високою стійкістю (проявляють комунікабельність та ефективно взаємодіють з оточуючими або замикаються в собі і відсторонюються від активних контактів).

Також визначено, що на високому рівні розвинутими є комунікативні уміння у 25% досліджуваних студентів: проявляють ініціативу у спілкуванні, беруть активну участь у організації громадських заходів, здатні приймати самостійні рішення у важкій ситуації.

Розглянемо результати дослідження вираженості у студентів налаштування на спілкування із оточуючими, отримані за методикою дослідження загальної комунікабельності (за Л. Столяренко) (Коваленко, 2006). Як свідчать дані, 47% досліджуваних характеризуються низьким рівнем комунікабельності: віддають перевагу самотності, мають вузьке коло соціальних контактів. Необхідність нових контактів викликає у них низку негативних переживань та виводить із психологічної рівноваги. 30% досліджуваних властива нормальна комунікабельність: у незнайомому оточенні вони почуваються цілком комфортно, охоче слухають цікавого співрозмовника, досить терплячі у спілкуванні з іншими, спокійно відстоюють свою точку зору.

Встановлено, що 23% студентів характеризуються високим рівнем комунікабельності. Вони допитливі, люблять висловлюватися з різних питань, охоче знайомляться з новими людьми. Їм подобається бути у центрі уваги, у конфліктних ситуаціях можуть активно і афективно реагувати, проте їх емоційний стан швидко нормалізується.

Виходячи з кризового характеру старшого юнацького віку, наявних у молодих особистостей труднощів у адаптації, першочерговим завданням стало дослідження загального рівня адаптованості студентів за методикою діагностики соціально-психологічної адаптації (за К. Роджерсом, Р. Даймондом) (Ляховець, 2009). Це пов'язано з тим, що серед сучасних студентів значно поширились прояви дезадаптивної поведінки.

Підкреслимо, що студентам переважно властива знижена адаптованість до стосунків з оточуючими та мінливих соціальних умов (56%). Вони характеризуються непристо-

сованістю до атмосфери спілкування, що змінилася, відчувають труднощі під час навчання і контактів із оточуючими в школі та інших системах соціальних контактів. Окрім цього встановлено, що 28% досліджуваних мають середній рівень адаптованості, а 16% – високий. Таку групу студентів можна визначити, як досліджуваних із достатнім рівнем адаптації. Їм притаманний інтелектуальний комфорт, активність, задоволеність соціальним оточенням.

Проаналізуємо результати дослідження різних аспектів соціально-психологічної адаптації студентів. Отже, 56% студентів не очікують позитивного ставлення від оточуючих. Відчуваючи невпевненість у собі та соціальну дезорієнтацію у нових для них соціальних умовах, такі побоюються встановлювати соціальні контакти, оскільки вважають, що оточуючі не приймуть їх у свою спільноту, не прагнуть з ними взаємодіяти.

Позитивне ставлення від оточуючих очікують лише 23% досліджуваних, які не бояться спілкування з представниками соціального оточення і прагнуть його здійснювати. Негативна тенденція у адаптації досліджуваних відзначилась і на їх самосприйнятті. Так, 54% досліджуваних характеризуються негативним ставленням до свого Я, негативно оцінюють свої особистісні якості. Лише 20% юнаків мають усталене позитивне відношення до власного Я, позитивно розцінюють свої особистісні якості і вважають, що можуть бути цікавими для оточуючих. При цьому, більшість досліджуваних (61%) характеризуються переважанням негативних емоцій під час міжособистісної взаємодії. Вони відчувають тривогу, негативні переживання під час перебування у спільноті, що пов'язані, імовірно, з їх очікуванням негативного ставлення від оточуючих. 25% досліджуваних характеризуються позитивними емоційними переживаннями під час перебування у стосунках, вони раді соціальним контактам, стосункам із оточуючими, налаштовані на спілкування. Також, переважна більшість (60%) досліджуваних не мають вираженого прагнення до домінування у соціальних контактах. Вони, як правило, займають позицію того, кого ведуть, не переймаючи на себе роль лідера у студентській взаємодії. Це може бути пов'язано з їх невпевненістю у своїх силах та комунікативних можливостях.

Тобто, студенти переважно не адаптовані до системи соціальних контактів, що виражається у їх соціально-психологічних труднощах. Вони не очікують позитивного ставлення від оточуючих, відчують емоційний дискомфорт від спілкування, що виражається у погіршенні ставлення студентів до власного Я.

Розглянемо результати емпіричного дослідження за методикою «Багаторівневий особистісний опитувальник «Адаптивність» (за О. Маклаковим, С. Чермяніним) (Ляховець, 2009). Як свідчать дані, 62% досліджуваних характеризуються зниженим рівнем адаптаційних здібностей. Їм складно адаптуватися до нових соціальних умов, вони відчують труднощі під час необхідності контактувати з оточуючими. Високий адаптаційний потенціал виражений у 28% юнаків, які легко адаптувалися до нових соціально-психологічних умов, мають потенціал для включення у нові соціальні контакти та психологічний ресурс для зміни своєї поведінки.

Також, 63% досліджуваних характеризуються низьким рівнем нервово-психічної стійкості до стресів у спілкуванні. Вони переживають через неможливість проявити себе у спілкуванні. Їх часто відрізняють виражені ознаки стресу, депресивність у поведінці, неспроможність витримувати тривале навантаження під час діяльності та схильність відступати під час подолання труднощів у стосунках з оточуючими. Низький рівень нервово-психічної стійкості студентів ускладнює їх адаптацію до нових соціальних умов та знаходження свого місця у колективі. Відсутність ознак нервово-психічної нестійкості зафіксована лише у 26% досліджуваних, які спроможні витримувати тривале напруження під час стосунків чи виконання певної діяльності. Окрім цього визначено, що 43% студентів мають низький рівень комунікативних здібностей. Їм важко взаємодіяти з іншими людьми, оскільки вони не мають наявних для цього комунікативних умінь встановлювати контакт, представляти себе, відстоювати власну думку. Натомість, 41% студентів властивий високий рівень комунікативних здібностей, умінь взаємодіяти з оточуючими, проте ефективно адаптуватись у колективі їм може заважати нова для них система побудови міжособистісних стосунків.

Також 61% досліджуваних має виражену моральну нормативність, дотримується моральних норм у взаємодії з оточуючими. Це виступає вагомим показником адаптаційних здібностей досліджуваних, оскільки допомагає їм спілкуватися з оточуючими. На низькому рівні ця якість виражена лише у 14% студентів. Отже, студенти характеризуються зниженим адаптаційним потенціалом та нервово-психічною стійкістю. При цьому, їм властиві розвинуті комунікативні уміння та моральна нормативність, що дозволяє успішно спілкуватися з оточуючими, проте ці їх потенціальні можливості часто не можуть бути реалізовані через наявність невпевненості у собі та очікування негативного ставлення від оточуючих.

Також розглянемо особливості адаптованості студентів з різним рівнем соціального інтелекту. При цьому, будемо використовувати групи досліджуваних з високим та низьким рівнем інтелекту, виділеними під час діагностики за методикою «Соціальний інтелект» (за Дж. Гілфордом). За отриманими результатами, 75% юнаків, які мають низький рівень розвитку соціального інтелекту, характеризуються вираженими проблемами у соціальній адаптації. Так студенти, які не здатні правильно розуміти поведінку інших людей, не можуть успішно прогнозувати їх реакції у різних життєвих ситуаціях та ефективно вибудовувати свою поведінку в залежності від ситуації й у відповідності з прийнятими в соціумі на даний момент нормами й цінностями, що ускладнює процес адаптування у соціальних стосунках. Високий рівень адаптованості властивий лише 13% таких студентів.

Натомість, студенти, які мають високий рівень розвитку соціального інтелекту, більше адаптовані, що зафіксовано у 48% досліджуваних такої підгрупи. Тобто, здатність студентів розуміти максимум інформації про поведінку людей, розуміти мову невербального спілкування, проявляти далекоглядність у відносинах з іншими сприяє їх успішній соціальній адаптації. Такі юнаки прагнуть взаємодіяти з оточуючими, шукати нові соціальні контакти, розширювати коло знайомств, де поведуться відверто та розкуто, не соромляться відстоювати свою позицію, що сприяє успішній соціальній адаптації.

Порівняємо вираженість комунікативних навичок студентів із різним рівнем соціального інтелекту. Для переважної

більшості студентів (73%) із високим рівнем соціального інтелекту розвинені властиві комунікативні навички. Вони не губляться у новій обстановці, швидко знаходять друзів, постійно прагнуть розширити коло знайомств, займаються громадською діяльністю, допомагають близьким, друзям. Такі студенти проявляють ініціативу у спілкуванні, здатні приймати самостійні рішення у важкій ситуації. Низький рівень розвитку навичок комунікації властивий 15% юнаків цієї підгрупи.

Натомість, 64% досліджуваних із низьким рівнем соціального інтелекту переважно уникають міжособистісних контактів, намагаються дистанціюватися від оточуючих, оскільки вони надмірно контролюють свою поведінку у стосунках, що не сприяє встановленню психологічного контакту з оточуючими та провокує дистанціювання між ними. Виражені комунікативні навички властиві 21% досліджуваних із низьким рівнем соціального інтелекту, які спроможні контактувати з оточуючими, не зважаючи на власні ригідні установки до міжособистісної взаємодії. Отже, для юнаків із низьким рівнем соціального інтелекту переважно притаманний низький рівень комунікативних навичок, на відміну від студентів, яких характеризує високий рівень розвитку соціального інтелекту та комунікативних навичок і які можуть ефективно взаємодіяти з оточуючими.

Також порівнюємо вираженість комунікабельності студентів серед досліджуваних із різним рівнем соціального інтелекту. Для 68% студентів із високим рівнем соціального інтелекту властивий розвинений рівень комунікабельності. Такі студенти орієнтовані на встановлення стосунків з оточуючими, відкриті для них, характеризуються вираженим прагненням до взаємодії. Низький рівень комунікабельності притаманний 21% студентів даної підгрупи. Для студентів із нерозвиненим соціальним інтелектом (68%) властивий низький рівень комунікабельності, відстороненість від спілкування з людьми. Такі студенти відчують труднощі у встановленні контактів, що знижує ефективність такого спілкування.

Кореляційний аналіз дав змогу стверджувати, що рівень адаптованості, вираженості комунікативних навичок і комунікабельності у студентів пов'язаний із розвитком соціального інтелекту. Було виявлено статистично значущі

позитивні кореляції між показниками елементів мовленнєвого досвіду (комунікативні навички та комунікабельність) та показниками адаптованості студентів. Аналіз кореляційних зв'язків між рівнями комунікативних показників та рівнями їх адаптованості демонструє наявність статистично значущих на прийнятому нами рівні $p < 0,01$ та $p < 0,001$ зв'язків між усіма визначеними елементами (адапованість-комунікативні навички (0,401); адаптованість-комунікабельність (0,521)). Це означає, що між усіма елементами існують взаємозв'язки та взаємозалежність: зміни одного елементу спричинюють зміни інших елементів.

Логіка емпіричного дослідження передбачала диференціацію респондентів на групи за рівнем організації: високий, середній та низький рівні адаптованості, комунікативних навичок і комунікабельності та порівняння їх за рівнем розвитку соціальних здатностей. Виявлені значущі кореляції вказані у таблиці 1.

Таблиця 1

Кореляційні зв'язки між показниками рівня розвитку комунікативних компонентів та рівня розвитку соціального інтелекту

	<i>Високий рівень розвитку соціального інтелекту</i>	<i>Середній рівень розвитку соціального інтелекту</i>	<i>Низький рівень розвитку соціального інтелекту</i>
Високий рівень організації комунікативних компонентів	0,433***	0,401**	0,379**
Середній рівень організації комунікативних компонентів	0,481***	0,434***	0,428***
Низький рівень організації комунікативних компонентів	0,391**	0,355**	0,321**

Примітка: * – $p < 0,05$; ** – $p < 0,01$; *** – $p < 0,001$.

Отже, сучасним студентам властива знижена соціально-психологічна адаптованість, що пов'язана з рівнем розвитку їх соціального інтелекту. Студенти, що мають низький рівень соціального інтелекту характеризуються зниженою соціально-психологічною адаптованістю, володіють недостатньо розвиненими навичками спілкування та низькою комунікабельністю. Натомість, студенти, які мають розвинений соціальний інтелект, мають вищий рівень адаптації, характеризуються вираженою комунікабельністю та розвиненими навичками комунікативної взаємодії.

Висновки і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Соціальний інтелект розглядається як окремий вид інтелекту, що поєднує в собі пізнавальні процеси, пов'язані з відображенням соціальних об'єктів; здатність розпізнавати й управляти власними емоційними реакціями та емоціями інших; здатність здійснювати безпосередній вплив на соціальне оточення. Соціальний інтелект виступає однією з професійно-важливих якостей практичного психолога, що є спеціальною здібністю, яка полягає в розумінні самого себе, інших людей, їхніх взаємин, а також у прогнозуванні перебігу міжособистісних подій на основі індивідуальних мисленневих процесів, афективного реагування на особистісний і соціально-психологічний контекст ситуацій взаємодії та соціального досвіду.

Майже половина сучасних студентів мають недостатньо розвинений рівень соціального інтелекту, низький рівень комунікативних умінь і соціально-психологічної адаптованості. Враховуючи це, вони можуть зазнавати труднощів у розумінні та прогнозуванні поведінки людей, що ускладнює взаємини і знижує можливості соціальної адаптації. Низький рівень соціального інтелекту й умінь спілкуватися з іншими може певною мірою компенсуватися іншими психологічними характеристиками (розвиненою емпатією, деякими рисами характеру, стилем спілкування, комунікативними навичками), а також може бути скоректований в ході активного соціально-психологічного навчання. В той же час, більшість респондентів мають високий рівень розвитку соціального інтелекту, достатній рівень розвитку комунікативних умінь і соціально-психологічної адаптованості. Такі студенти здатні зрозуміти

поведінку людей, невербальну мову спілкування, успішно прогнозувати реакції оточуючих, залежно від обставин. Вони мають виражений інтерес до пізнання себе і розвинену здатність до рефлексії, соціальної активності, задоволеності соціальним оточенням. У перспективі є проведення порівняльного дослідження показників розвитку соціального й емоційного інтелекту студентів точних та гуманітарних наук.

Список використаних джерел

- Власова О. Педагогічна психологія : підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Міленіум, 2013. 480 с.
- Власова О. Психологія соціальних здібностей: структура, динаміка, чинники розвитку : монографія. Київ : Київський університет, 2005. 308 с.
- Івашкевич Е. З., Дика Н. С. Особливості розв'язання проблеми структури соціального інтелекту майбутнього педагога. *Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти: збірник наукових праць: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. «Психолого-педагогічні аспекти формування управлінського потенціалу сучасної молоді: теорія і практика»*, м. Харків, 22 жовт. 2014 р. Харків : ХІП, 2014. Вип. 40-41 (44-45). С. 173–185.
- Коваленко А. Соціальна психологія : підручник. Київ : Геопринт, 2006. 400 с.
- Кожушко С. Соціальний інтелект як інтегральна властивість, що забезпечує ефективність професійної взаємодії майбутніх фахівців професійної діяльності. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. Київ : Наукова думка, 2013. Вип. 31 (84). С. 241–247.
- Ляховець Л. Особливості формування соціального інтелекту у майбутніх психологів : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05. Чернігів, 2009. 18 с.
- Ожубко Г. Сутність та структура соціального інтелекту. *Проблеми сучасної психології* : зб. наук. пр. Кам'янець-Подільського національного ун-ту імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2012. Вип. 17. С. 346–358.
- Пов'якель Н. Саморегуляція професійного мислення в системі фахової підготовки практичних психологів : автореф. дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.07. Київ, 2004. 40 с.
- Руденко С. Соціальний інтелект як чинник успішності педагогічної

діяльності : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01.
Київ, 2008. 19 с.

- Салій-Ануфрієнкова М. Рівень самооцінки та соціального інтелекту як фактор міжособистісних стосунків. *Соціальна психологія*. 2007. № 1. С. 123–131.
- Чайкіна Н. Модель адаптивної стратегії фахівця. *Психологія і особистість*. 2017. № 2(12). С. 310–318.

References

- Chaikina, N. (2017). Model adaptivnoi stratehii fakhivtsia [Model of adaptive specialist strategy]. *Psykholohiia i osobystist*, 2(12), 310–318 [in Ukrainian].
- Ivashkevych, E. Z., & Dyka, N. S. (2014, October 22). Osoblyvosti rozviazannia problemy struktury sotsialnoho intelektu maibutnoho pedahoha [Features of solving the problem of the structure of social intelligence of the future teacher]. In *Psikhologo-pedagogichni aspekty phormuvannia upravlinskogo potentsialu suchasnoi molodi: teoriia i praktika* (pp. 173-185). Kharkiv: KHPI [in Ukrainian].
- Kovalenko A. (2006). *Sotsialna psykholohiia [Social psychology]: Pidruchnyk*. Kyiv: Neoprynt [in Ukrainian].
- Kozhushko, S. (2013). Sotsialnyi intelekt yak intehralna vlastyvist, shcho zabezpechuie efektyvnist profesiinoi vzaiedonii maibutnikh fakhivtsiv profesiinoi diialnosti [Social intelligence as an integral property that ensures the effectiveness of professional interaction of future professionals]. In *Pedahohika formuvannia tvorchoi osobystosti u vyshchii i zahalnoosvitnii shkolakh*. (Vol. 31(84), pp. 241-247). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Liakhovets, L. (2009). *Osoblyvosti formuvannia sotsialnoho intelektu u maibutnikh psykholohiv [Features of the formation of social intelligence in future psychologists]*. (Ext. abstract of PhD diss.). Natsionalnii Universitet "Chernihivskii Kolegium" imeni T.G. Shevchenka, Chernigiv [in Ukrainian].
- Ozhubko, H. (2012). Sutnist ta struktura sotsialnoho intelektu [The essence and structure of social intelligence]. In *Problemy suchasnoi psykholohii*. (Vol. 17, pp. 346-358). Kamianets-Podilskyi: Aksioma [in Ukrainian].
- Poviakel, N. (2004). *Samorehuliatsiia profesiinoho myslennia v systemi fakhovoi pidhotovky praktychnykh psykholohiv [Self-regulation of professional thinking in the system of professional training of practical psychologists]*. (Ext. abstract of Doct. diss.). Institut pedagogichnoi osviti i osviti doroslykh imeni Ivana Ziaziuna

Natsionalnoi Akademii Pedagogichnikh Nauk Ukraini, Kyiv [in Ukrainian].

- Rudenko, S. (2008). *Sotsialnyi intelekt yak chynnyk uspishnosti pedahohichnoi diialnosti [Social intelligence as a factor in the success of pedagogical activities]*. (Ext. abstract of PhD diss.). Natsionalnii pedagogichnii universitet imeni M. Dragomanova, Kyiv [in Ukrainian].
- Salii-Anufriienkova, M. (2007). Riven samoostynky ta sotsialnoho intelektu yak faktor mizhosobystisnykh stosunkiv [The level of self-esteem and social intelligence as a factor in interpersonal relationships]. *Sotsialna psykholohiia*, 1, 123-131 [in Ukrainian].
- Vlasova, O. (2005). *Psykholohiia sotsialnykh zdibnostei: struktura, dynamika, chynnyky rozvytku: Monohrafiia [Psychology of social abilities: structure, dynamics, factors of development]*. Kyiv: Kyivskyi universytet [in Ukrainian].
- Vlasova, O. (2013). *Pedahohichna psykholohiia [Pedagogical psychology]: Pidruchnyk*. Kyiv: Milenium [in Ukrainian].

T. Yanovska

SOCIAL INTELLIGENCE IN THE STRUCTURE OF PROFESSIONALLY IMPORTANT QUALITIES OF A PSYCHOLOGIST

This article is devoted to the theoretical and practical analysis of the study of the peculiarities of the formation of social intelligence in psychologists. The definition of the essence of the concept of "social intelligence" in psychology is analyzed.

Social intelligence is seen as a separate type of intelligence that is practical and different from abstract intelligence. It is a stable, based on the specifics of mental processes, affective response and social experience, the ability to understand themselves, other people, their relationships and predict interpersonal events. Since social intelligence is considered a multidimensional, complex structure, the following aspects are distinguished: communicative-personal potential, characteristics of self-awareness, social perception and social thinking, ability to understand and model social phenomena, understanding of people and motives, mental and physical endurance, activity. Attention is drawn to the fact that this is a type of intelligence that provides intelligent human behavior in social interaction based on the integration of the results of social cognition, personal characteristics and self-regulation of social behavior. The problem of determining the requirements for a professional psychologist is studied, the peculiarities of the professional activity of a specialist are analyzed and social intelligence in the structure of professionally important qualities of a psychologist is substantiated. It is

emphasized that the problem of development of social intelligence in practical psychologists is currently very relevant, because their professional activities are based on direct interaction with people and providing them with psychological assistance. It is emphasized that the best option is when the psychologist has a high level of development of social intelligence. In this case, they are characterized by sensitivity to the nature of social relationships, the ability to successfully apply a wide range of social roles, a high level of control over their own behavior, emotional self-regulation. The main methods of research of features of formation of social intelligence at the psychologist are analyzed: social and psychological adaptation, communicative and organizational inclinations, an estimation of level of sociability. The sample, stages of research are characterized and the received results of studying of features of formation of social intelligence at psychologists are analyzed.

Key words: *intelligence, social intelligence, professional activity, socio-psychological adaptation, communicative tendencies, organizational tendencies, level of sociability, qualities of psychologist, professionally important qualities of psychologist.*

АКМЕОЛОГІЧНА КУЛЬТУРА ОСОБИСТОСТІ ЯК СУБ'ЄКТА ПРАЦІ ТА СПІЛКУВАННЯ

УДК 378.04:159.9

© Ю.І. Калюжна, О.Д. Кравченко, 2022

orcid.org/0000-0002-7453-9637

orcid.org/0000-0002-3018-1960

<https://doi.org/10.33989/2226-4078.2022.2.265495>

КАЛЮЖНА Юлія Іванівна

*кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології
Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка*

КРАВЧЕНКО Ольга Данилівна

*старший викладач кафедри психології
Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка*

МЕТОДИЧНИЙ АСПЕКТ РОЗВИТКУ КАР'ЄРНИХ ОРІЄНТАЦІЙ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ У КОНТЕКСТІ ЇХ ПРОФЕСІОНАЛІЗАЦІЇ

Стаття присвячена проблемі цілеспрямованого розвитку кар'єрних орієнтацій майбутніх психологів у контексті їх професійного самовизначення та самореалізації. Розглядаються вимоги сучасного суспільства до фахівців у галузі соціономічних професій та роль формування кар'єрних орієнтацій з урахуванням специфіки фахової трудової діяльності у цій сфері. Аналізуються поняття професійної кар'єри, її структура та місце кар'єрних орієнтацій у ній. У статті представлено також результати емпіричного дослідження мотивації досягнення успіху студентської молоді як однієї із суттєвих передумов розвитку кар'єрних орієнтацій майбутніх фахівців. Розглядаються результати дослідження специфіки різних типів кар'єрних орієнтацій студентів-психологів за методикою Е. Шейна з урахуванням особливостей їх мотивації досягнення успіху. Особлива увага приділяється дослідженню причин обрання молоддю конкретного типу кар'єри та можливих труднощів і перешкод на цьому шляху. Окреслюються методичні засоби розвитку складових кар'єрних орієнтацій студентської молоді через підвищення мотивації досягнення успіху передусім у ході організації навчально-виховного процесу у вищій школі. Аналізуються можливості

застосування системи як традиційних, так і інноваційних методичних засобів розвитку можливостей студентської молоді до самопізнання та усвідомлення специфіки майбутньої професії і, внаслідок цього, до проектування подальшої професійної кар'єри та успішної її реалізації.

Ключові слова: професіоналізація, професійна кар'єра, кар'єрні орієнтації, самосвідомість, мотивація, ціннісні орієнтації, професійні інтереси, обрання та проектування кар'єри.

Постановка проблеми. Сьогодні відбувається інтенсивна інтеграція України до світової спільноти, що супроводжується докорінними змінами економічної та соціально-політичної сфер розвитку нашої держави. Дедалі більшої значущості набувають професії соціономічного типу. Тому від фахівців-психологів наразі суспільство очікує не лише комплексу спеціальних знань та відповідних особистісних якостей, але і чітко визначених кар'єрних орієнтацій, оскільки саме ці психологічні утворення сприяють безперервному професійному розвитку особистості протягом життя і є запорукою визначення як основних життєвих цілей, так і можливих засобів для їх реалізації.

Підготовка фахівців-психологів в умовах вищої школи передбачає поряд із формуванням необхідних знань та умінь розвиток професійно-орієнтованих установок, інтересів та цілого комплексу навичок взаємодії із соціальним середовищем, до яких, насамперед, можна віднести здатність орієнтуватися на запити сучасного суспільства та готовність діяти в умовах ринкової економіки, уміння передбачати можливі зміни у трудовому середовищі та ефективно адаптуватися до них. Без цих утворень неможливим є процес проектування кар'єри, при якому беруться до уваги значущі професійні цілі, усвідомлення особистістю можливого ступеня їх досягнення та обираються необхідні для цього механізми та способи дій.

У вітчизняній психології значення розвитку кар'єрних орієнтацій у студентському віці у контексті життєвої перспективи молоді вивчається широким колом дослідників (Баклицький, 2008; Бондаренко, 2002; Бородулькіна, 2006; Гончарова, 2014; Коваль, 2020; Рева, 2018 та ін.). Автори зазначають, що кар'єрні передбачення, які формуються на етапі отримання молоддю фахової освіти в умовах вищої школи на основі усвідомлення як власних особистісних характеристик, так і специфіки професії, що вимагає специфічних зусиль у ході

її реалізації, є основою цілеспрямованої активності особистості та самобутності досягнень у подальшій трудовій діяльності. Проте сьогодні у наукових першоджерелах ще недостатньо висвітлено значення розвитку мотивації досягнення успішного результату у процесі освоєння майбутніми психологами професійної діяльності для окреслення кар'єрних орієнтацій студентів у цілому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема професійної кар'єри сучасного фахівця сьогодні є досить актуальною. Їй присвячені дослідження вітчизняних психологів, педагогів, соціологів (Баклицький, 2008; Виноградський, Виноградська, Шканова, 2002; Кокун, 2012; Гончарова, 2014, Петровська, 2015 та ін.). Наукова спільнота не має єдиної позиції щодо тлумачення поняття кар'єри та кар'єрних орієнтацій. У тлумачному словнику С. І. Ожегова знаходимо визначення цього поняття як шляху до успіху, значного становища у суспільстві. Проте сучасні психологічні дослідження не настільки однозначні у визначенні цього терміну. Так, американський дослідник Д. Сьюпер зазначає, що кар'єра – це певна послідовність комбінації ролей, які людина виконує упродовж свого життя (Super, 1963). Низка авторів вважає, що кар'єру можна розглядати як індивідуальну послідовність аттитюдів і поведінку на основі досвід та вправності у професії, а також як діяльність, завдяки якій людина реалізує (продає) власні здібності (Баклицький, 2008).

Аналізуючи психологічний зміст поняття кар'єри, А. Д. Карнишев виділяє три психологічні компоненти цього феномену. Перший з них – цільовий компонент, який охоплює професійні та життєві цілі, конкретні задачі та пов'язані з ними проекти. До складу цього компоненту входять також мотиви, потреби, цінності особистості, які надають активності професіонала сенсотвірного значення. Друга складова кар'єри відображає її процесуальний аспект. Це стратегії, етапи її обрання та проектування, послідовні періоди та фази реалізації. Ці складові можуть відчувати на собі вплив як специфіки особистісного розвитку людини (наприклад, вікового), так і чинників зовнішнього середовища (місця проживання, сімейних обставин). Третій компонент – результативний: досягнення або зміна ролей і позицій, фахова досвідченість, професійне та

посадове зростання. Кар'єрні орієнтації, таким чином, включені у цільовий компонент структури кар'єри та є одним із регулятивних механізмів професійного розвитку (Карнишев, 2020). У професійному плані особистість характеризується передусім через систему соціальних установок, ціннісних орієнтацій, інтересів та інших чинників, які її спонукають до діяльності. У контексті кар'єрного зростання це відповідає поняттю кар'єрної орієнтації. Так, на думку американського дослідника Е. Шейна, кар'єрні орієнтації – це низка уявлень співробітника про себе (професійна Я-концепція), ключові цінності, мотиви, навички, що визначають вибір кар'єри (Schein, 1996). За допомогою орієнтацій, знаючи найважливіші для особистості цінності, можна передбачити, який вид кар'єри виявиться для неї найбільш прийнятним та сприятливим для позитивного подальшого розвитку і, зрештою, забезпечить проєктування професійного зростання фахівця.

Завданням нашого дослідження було вивчення особливостей кар'єрних орієнтацій майбутніх психологів та можливостей їх розвитку в контексті цільового компонента кар'єри особистості, насамперед з урахуванням прагнення досягти успішного результату діяльності. Нами було застосовано методика вивчення мотивації досягнення результату (Т. Елерс), методика вивчення кар'єрних орієнтацій (Е. Шейн) та анкетне опитування студентів щодо причин обрання певного типу кар'єри та можливих ускладнень на цьому шляху. У дослідженні брали участь 198 студентів-психологів II-IV курсів денної та заочної форм навчання Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Виклад основного матеріалу дослідження. Зважаючи на передбачення можливих досягнень у професійній діяльності як на основну змістову ознаку кар'єрних орієнтацій, наше дослідження містило виявлення особливостей мотивації досягнення успіху за методикою Т.Елерса.

Отримані результати дозволяють прийти до висновку, що 29% досліджуваних студентів виявляють дуже високий рівень прагнення до досягнення успішного результату. Це свідчить про бажання студентів будь-що обов'язково досягнути успіхів у своїй діяльності, активно включаючись у її виконання. Ця група

опитуваних орієнтована на самостійний вибір найефективніших засобів переважно тих дій, які спрямовані на досягнення значущої для них поставленої мети. Серед ускладнень у реалізації такої активності студенти відзначали переважно чинники суб'єктивного змісту: надмірну самокритичність та невисоку здатність адекватно реагувати на ситуації неуспіху на фоні переживання надмірного хвилювання та страху зазнати невдачі при досягненні важливих для них цілей.

Наступна група опитуваних (24% від загального числа респондентів) виявила помірно високий рівень мотивації до успіху який полягає у прагненні досягнення бажаного та схильності орієнтуватися при цьому на власні сили. Їм притаманна здатність гнучко і наполегливо добиватися поставленої мети. Хоча у разі чергування успіхів і невдач ці студенти схильні до перебільшення своїх недоліків, проте вони повніше реалізують свій творчий потенціал і частіше досягають поставлених цілей, оскільки активніше вчать на своїх помилках, відмовляються від невиправданих гіпотез, і внаслідок цього швидше знаходять оптимальні рішення. Студенти зазначали, що при виконанні навчальних та професійних завдань проблемного характеру ефективність їх діяльності зазвичай покращується, оскільки вони готові взяти на себе відповідальність, проявити ініціативність та цілеспрямованість, що, безумовно, є запорукою досягнення позитивного результату.

30% опитуваних студентів виявили середній рівень мотивації до успіху. Для таких опитуваних притаманна дещо подвійна поведінка. З одного боку, вони не бояться ризикувати, а з іншого – можливі невдачі не надто хвилюють їх. Ці студенти зазначали, що вони віддають перевагу завданням середнього рівня складності, намагаючись урівноважити можливості успіхів і невдач. При цьому результат стає максимально залежним від власних зусиль суб'єкта, а тому студенти цієї групи схильні до розумного ризику при середньому рівні домагань, який, проте, може бути дещо відкоректованим у випадку успіху чи невдачі.

Для 17% досліджуваних студентів виявився притаманним низький рівень мотивації до успіху, який може обумовлюватися недостатньо вираженим прагненням і здатністю студента до подолання труднощів у процесі навчання. В основі такої

поведінки лежать тенденції, пов'язані з уникненням виконання важливої діяльності на фоні негативних очікувань. Як свідчить опитування таких студентів, вони заздалегідь міркують про шляхи уникнення невдач, а не про способи досягнення успіху. Серед ускладнень у процесі досягнення успіху студенти цієї категорії відзначають недостатньо об'єктивну інформацію про свої здібності, занижену самооцінку та схильні відкладати виконання завдання на невизначений термін.

Для вивчення особливостей кар'єрних орієнтацій студентів цих груп опитуваних нами було засоковано методика Е. Шейна, який пропонує вісім діагностичних шкал виміру кар'єрних орієнтацій – «якорів кар'єри»: професійна компетентність, менеджмент, автономія, стабільність місця роботи або місця мешкання, служіння, виклик, інтеграція стилів життя, підприємництво (Schein, 1996).

Професійна компетентність, за твердженням автора, притаманна людям, які прагнуть передусім до успіху саме у професійній діяльності та уникають роботи, яка заважає розвивати потрібні для цього здібності. Свій соціальний статус вони пов'язують із рівнем професійної майстерності. Так, фахівці-психологи прагнуть максимально реалізувати себе у виконанні спеціальних функцій діагностичного, корекційного, профілактичного змісту. Управління іншими переважно розглядається ними як необхідна умова для просування у своїй професійній сфері, але це не становить для них особливої цінності.

Менеджмент передбачає орієнтацію на інтеграцію зусиль інших людей, прагнення до управління різними сторонами діяльності організації. Безумовно, така тенденція вимагає значних навичок у самоорганізації та саморегуляції, груповому та міжособистісному спілкуванні, оскільки це є основою реалізації владних функцій та відповідальності за успіх спільної справи.

Автономія свідчить про тенденцію особистості до позбавлення від роботи в організації, яка вимагає дотримання чітких організаційних правил, вимог та обмежень. Це свідчить про потребу у максимальній самостійності у діяльності, яка може стати навіть причиною відмови від кар'єрного зростання задля збереження своєї незалежності.

Стабільність виражає головну потребу особистості у тому, щоб життєві події можна було передбачити. Це може полягати як у орієнтації на стабільність місця роботи, так і на постійність місця проживання. На думку цієї категорії осіб, стабільність місця роботи повністю залежить від керівництва організацією, а отже і відповідальність за власну кар'єру вони схильні перекладати на зовнішнє соціальне середовище та обставини. Не дивлячись на успішність у професійному плані, вони зазвичай відмовляються від нових можливостей, передбачаючи низку тимчасових незручностей, які не вважають за потрібне долати.

Служіння полягає у тенденції до роботи на благо інших людей. Так, основними цінностями при такій орієнтації є допомога людям, намагання взяти участь у розв'язанні їх проблем, служіння людству у цілому. При цьому дуже важливою для таких осіб є робота в організації, цілі та цінності якої відповідають її власним. Коли ж це виявляється неможливим, вони здатні відмовитися від просування по службі.

Виклик передбачає прагнення особистості до конкуренції, перемоги над іншими. Такі особистості вважають подолання перешкод, вирішення складних завдань важливішими, аніж реалізацію себе суто у професійній діяльності. При цьому боротьба та перемога приносять набагато більше задоволення, ніж професія.

Інтеграція стилів життя полягає у прагненні збалансувати різні його сфери: сім'ю, кар'єру, самовдосконалення, не віддаючи переваги жодній із них. При цьому особистість більше цінує своє життя в цілому, ніж конкретну професію, роботу чи організацію.

Підприємництво – особистість не бажає працювати на інших, орієнтована на організацію власної справи, яка здатна принести їй бажане фінансове благополуччя. Це не завжди творча людина, головним при такій орієнтації є створення справи, щоб це стало втіленням її задумів. При цьому особистість готова до ризику на цьому шляху та до застосування максимальних зусиль щодо подолання невдач.

Зважаючи на полімотивованість обрання та проектування професійної кар'єри студентами ми намагалися прослідкувати тенденції до обрання того чи іншого типу кар'єрних орієнтацій

студентів з різними проявами мотивації досягнення. Як виявилось, для опитуваних з вибірки студентів з дуже високим рівнем мотивації досягнення результату діяльності превалюючими виявилися кар'єрні орієнтації «менеджмент» та «виклик» (відповідно середні бали за методикою у цій групі опитуваних склали 8,0 та 7,2). Середні показники ними були продемонстровані з кар'єрних орієнтацій типів «професійна компетентність», «автономія» та «служіння» (відповідно 6,1; 5,7 та 5,4 бали у середньому за цією вибіркою). Найнижчими виявилися показники прагнення до стабільності, інтеграції стилів життя та підприємництва (середні бали у цій групі досліджуваних за цими кар'єрними орієнтаціями становили відповідно 3,3; 3,9 та 4,1 бали). Проведене нами анкетне опитування студентів цієї групи щодо причин обрання превалюючих кар'єрних орієнтацій виявило у більшості студентів схильність до деякої ідеалізації свого майбутнього професійного шляху та інколи невиправдані надії на професійну перспективу. Так, 52% опитуваних вважали, що заслуговують на виключні досягнення у майбутній трудовій діяльності, а їх особистісні якості дозволять їм інтегрувати роботу різних сторін організації та керувати іншими людьми. Варто зазначити, що невисока схильність до кар'єрної орієнтації типу «підприємництво» пояснювалося цими студентами усвідомленням можливих ризиків на цьому шляху, які необхідно долати виключно самостійно, а отже, і невідворотністю негативних переживань хвилювання і страху, які вони ще не здатні адекватно нівелювати.

У групі студентів з помірно високим рівнем прагнення до успіху найбільш значущими виявилися кар'єрні орієнтації «професійна компетентність», «автономія» та «служіння» (відповідно середні бали по цій групі опитуваних становлять 8,7; 8,2 та 7,9). Середніми виявилися показники з кар'єрних напрямків «підприємництво», «інтеграція стилів життя» та «менеджмент» (середні бали по вибірці відповідно становлять 6,9; 6,2 та 5,8). Найменш привабливими для таких студентів стали кар'єрні орієнтації типів «стабільність» та «виклик» (середні бали по вибірці становлять 4,5 та 3,7 бали). Студенти, вказуючи на причини обрання кар'єрних орієнтацій зазначали, передусім, власну самостійність та раціональність. Спираючись,

з одного боку, на усвідомлення власних особистісних якостей, а з іншого – на знання про специфіку майбутньої професійної діяльності, вони більше орієнтовані на систематичну роботу з людьми на основі фундаментальної спеціальної підготовки. Саме такий підхід лежить в основі їх готовності передбачати труднощі і перешкоди на цьому шляху та наполегливо їх долати завдяки постійному саморозвитку і самовдосконаленню.

Для студентів із середнім рівнем мотивації досягнення успіху характерним є обрання різноманітних типів кар'єрних орієнтацій як середніх за значущістю, хоча найважливішим напрямком для них є професійна компетентність (середній бал за вибіркою становить 8,2). Далі у їх виборах представлено низку кар'єрних орієнтацій з приблизно однаковими показниками: «служіння» (7,0), «підприємництво» (6,8), «менеджмент» (6,6), «інтеграція стилів життя» (6,5) та «стабільність» (6,3). Найменш привабливими для них виявилися тенденції до автономії та виклику у реалізації обраної кар'єри у майбутньому трудовому житті (відповідно 4,8 та 3,3 бали у середньому за цією вибіркою). Вочевидь, такі вибори студентів пов'язані з недостатньою визначеністю у специфіці майбутньої кар'єри, орієнтацією на діяльність з посередньою складністю та відповідальністю. Серед причин обрання кар'єрних орієнтацій такі студенти охоче зазначали свою схильність до емоційних впливів переважно зовнішнього характеру («Оберу кілька напрямків, а потім визначуся, який із них більше сподобається», «Буду аналізувати, як кар'єра вдається моїм друзям та знайомим, а потім і я остаточно визначуся, але згодом, якщо мені це припаде до душі» тощо).

Нарешті, студенти з низьким рівнем мотивації досягнення успішного результату віддали перевагу кар'єрним орієнтаціям, які передбачають перекладання ініціативи за просування по службі на зовнішні обставини. Передусім, це тенденція до стабільності (середній бал становить 8,9 по цій вибірці), а також, зокрема, до інтеграції стилів життя (8,5 балів). Менш привабливими для таких студентів стали кар'єрні орієнтації на служіння, професійну компетентність та автономність (відповідно 7,0; 6,6 та 6,4 бали по цій вибірці). Незначущими для таких студентів виявилися орієнтації на підприємництво та виклик (4,0 та 2,5 бали відповідно), які вимагають чітко

визначеного прагнення до реалізації конкретних складних цілей. Зазвичай такі тенденції у виборі кар'єрних орієнтацій вони пояснювали деякою легковажністю («Не буду довго замислюватися, життя саме визначить, до чого мені треба буде прагнути у майбутньому») або відчуттям деякої розгубленості («Мені здається, я маю певні здібності, але не знаю, як їх проявити у кар'єрі», «Навряд, чи я взагалі зможу вдало побудувати свою кар'єру»).

Нами було проведено опитування студентів щодо найважливіших для них ускладнень у розвитку кар'єрних орієнтацій безпосередньо у навчальному процесі та виявлено низку проблем, які вимагають розробки методичних прийомів та засобів для окреслення та закріплення кар'єрних тенденцій майбутніх психологів передусім на основі зміцнення їх мотивації до досягнення успішного результату. Так, студенти досить часто вказували на деяку відірваність теоретичних знань про зміст професії психолога та професійно важливі якості від їх втілення на практиці, що, безумовно, може ускладнювати розвиток їх орієнтації на реалізацію професійної компетентності у ході просування у фаховій діяльності (27% з числа опитуваних). Окрім цього, майбутні психологи відзначали, що професійне навчання зазвичай передбачає досягнення цілей, заздалегідь поставлених викладачем (часто із окресленням правильних засобів для цього), а тому не завжди наповнених особистісним змістом для студентів. На цій обставині наголошували 39% досліджуваних. Вочевидь, у ході організації навчального процесу з фахових дисциплін недостатньо приділяється увага завданням для студентів, які б вимагали самостійної постановки мети та розробки шляхів її досягнення з урахуванням можливих ризиків та їх наслідків. Саме така активність необхідна особистості для розвитку кар'єрних орієнтацій «професійна компетентність», «підприємництво» та «автономія». Досліджувані нами студенти (34% від загального числа опитуваних) також вказували на переважно індивідуальні навчальні завдання, які необхідно виконувати без опори на урахування думок і позицій оточуючих. При цьому виникають ускладнення у розумінні суті індивідуальних та групових цілей діяльності, їх формулюванні та визначенні шляхів досягнення за рахунок прийняття спільних рішень, що є особливо важливим

для розвитку кар'єрної орієнтації типу «менеджмент». Ці студенти відзначали також обмежені можливості для формування широкого спектру навичок міжособистісного спілкування у навчальній діяльності (особливо при застосування її дистанційних форм) і, внаслідок цього, недостатні умови для розвитку кар'єрних орієнтацій «служіння» та «менеджмент».

Сьогодні не викликають сумнівів твердження науковців про необхідність розвитку цілеспрямованої та усвідомленої діяльності особистості фахівця, яка ґрунтується на визначенні орієнтирів цього процесу, його основних цілей та напрямків і засобів їх досягнення. Особливо важливим є етап професійного навчання в умовах вищої школи, на якому закладаються основи кар'єрного зростання, коли відбувається узгодження знань про особливості майбутньої професії з комплексом психологічних якостей особистості, які сприяють психологічній готовності до її реалізації (Бондаренко, 2003; Бородулькіна, 2006; Гойко, Столярчук, 2016; Гончарова, 2014; Тітова, 2015 та ін.). Так, зокрема, виділяються важливі чинники, які сприяють кар'єрному розвитку студентів у процесі освоєння ними майбутнього фаху (Даниленко, 2015). До їх складу входять розвиток готовності пройти весь шлях професійного зростання від початкового етапу до його успішного завершення, врахування очікувань самих студентів при цьому, включення молоді у проектну діяльність та освоєння технологій самооцінки, сприяння ефективному використанню творчого потенціалу та можливостей саморозвитку студентів у трудовій та кар'єрній сфері.

Варто зазначити, що усвідомлюючи важливість розвитку кар'єрних орієнтацій у навчальному процесі та прагнучи його забезпечити на практиці, студенти-психологи, вочевидь, ще недостатньо володіють технологіями саморозвитку необхідних для цього компонентів. Це стосується не лише розпізнавання та самоконтролю власних інтересів, цінностей, життєвих установок і цілей, а й розуміння особливостей процесу їх реалізації протягом професійної кар'єри та шляхів переборення труднощів як зовнішнього, так і внутрішнього характеру. Важко недооцінити при цьому роль навчального процесу у вищій школі, де у ході проведення занять психолого-педагогічного циклу (наприклад, «Психології праці» та «Психології

управління») можуть моделюватися та реалізовуватися різні шляхи розвитку професійної кар'єри. Так, лекції мають розкривати зміст та значення кар'єри та кар'єрних орієнтацій у ефективній реалізації трудового шляху особистості, а семінарські заняття можуть бути спрямовані на обговорення студентами теоретичних засад їх обрання та розвитку. При цьому важливо зазначити, що їх роль не можна абсолютизувати, оскільки при цьому спричиняється вплив переважно на когнітивну сферу студентів. При цьому залишається не задіяною сфера безпосередніх практичних зусиль, без яких неможливо у повній мірі забезпечити комплекс особистісних якостей, необхідних для розвитку таких кар'єрних орієнтацій, які найтісніше пов'язані з основними професійними вимогами до особистості, а саме «професійна компетентність», «служіння», «менеджмент». Для цього варто поєднувати традиційні шляхи підготовки майбутніх психологів з методами та прийомами, які забезпечують їх включення у такі різновиди спеціально організованої навчальної діяльності, які б створювали умови для формування мотивації як самопізнання, так і саморозвитку основних складових кар'єрних орієнтацій. Такими засобами є активні методи навчання, які передбачають широкий спектр впливу саме на практичну сторону навчальної діяльності студентів, сприяючи водночас розвитку пізнавальних інтересів, навичок колективного пізнання та самостійного творчого мислення. Завдяки застосуванню інтерактивних засобів: дискусії, мозкового штурму, обговорення наукових та практичних питань у ході евристичної бесіди та тренінгових занять студентам надається можливість самостійно формулювати цілі діяльності, визначати засоби їх досягнення та розвивати необхідні для успішного просування у професії навички міжособистісного спілкування та колективної творчої активності.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Всі вищевказані методичні засоби можуть використовуватися залежно від конкретних педагогічних задач у контексті підготовки майбутніх психологів, забезпечуючи формування їх самосвідомості у поєднанні з активною життєвою позицією на шляху подальшого втілення кар'єрних орієнтацій та ефективної професійної самореалізації. При цьому слід зважати на те, що

активізація мотивації досягнення успішного результату діяльності і у навчальній діяльності, і на шляху реалізації кар'єри може бути суттєво підвищена завдяки врахуванню вже сформованих потреб студентської молоді, які загалом і обумовлюють безперервний особистісний розвиток фахівця. Подальший пошук можливостей застосування активних методів у навчальному процесі з психології може сприяти усвідомленню необхідності розвитку кар'єрних орієнтацій для професійного саморозвитку та самореалізації студентів у професійній сфері.

Список використаних джерел

- Баклицький І. О. Психологія праці : підручник. Київ : Знання. 2008. 655 с.
- Бондаренко О. Ф. Психологічні особливості студентської молоді та проблеми професійної підготовки психологів-практиків. *Практична психологія та соціальна робота*. 2003. № 4. С. 8–11.
- Бородулькіна Т. О. Образ професії як чинник професійного становлення особистості. *Наукові записи Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України*. Київ : Міленіум, 2006. Вип. 31. С. 181–191.
- Виноградський М. Д., Виноградська А. М., Шканова О. М. Організація праці менеджера : навч. посіб. Київ : Кондор, 2002. 518 с.
- Гойко А. А., Столярчук О. А. Динаміка кар'єрних орієнтацій майбутніх психологів. *Наукові здобутки студентів Інституту людини*. 2016. № 1. С. 24–32.
- Гончарова Н. О. Проектування кар'єри як детермінанти професійної підготовки майбутніх учителів. *Наука і освіта : наук.-практ. журнал*. 2014. № 6. С. 26–30.
- Гончарова Н. О. Психологічні особливості формування кар'єрних орієнтацій студентів. *Психологія і особистість*. 2020. № 2. С. 223–233.
- Даниленко Н. В. Формування професійно важливих якостей студентів-психологів у процесі становлення їхньої особистісної зрілості. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія «Психологія»*. 2015. Вип. 50. С. 47–53.
- Коваль Д. В. Особливості виявлення професійних домагань майбутніх психологів. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми : зб. наук. пр.* Вінниця : Друк плюс,

2020. Вип. 57. С. 181–188.
- Кокус О. М. Психологія професійного становлення сучасного фахівця : монографія. Київ : Інформ.-аналіт. агентство, 2012. 200 с.
- Нагаєв В. М. Методика викладання у вищій школі. Київ, 2007. 232 с.
- Невідома Я. Г. Особливості соціалізації у юнацькому віці. *Проблеми сучасної психології : зб. наук. пр. К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*. Кам'янець-Подільський, 2012. Вип.17. С. 337 – 346.
- Особистісне зростання в умовах трансформації сучасного суспільства : монографія / Ред. колегія: Т. В. Коломієць, Т. Ю. Кулаковський, Г. В. Пирог; за науковою редакцією професора Л. П. Журавльової. Житомир : Вид. О. О. Євенок, 2020. 308 с.
- Панок В. Професійне становлення практичних психологів: досвід і перспективи. *Психологія і суспільство*. 2013. № 3. С. 135–141.
- Петровська І. Р. Психологічні особливості кар'єрних орієнтацій студентів-психологів. *Молодий вчений*. 2015. № 2 (17). С. 224–227.
- Рева М. М. Особливості розвитку життєвої перспективи майбутніх психологів у процесі професійного навчання. *Психологія і особистість*. 2018. № 1 (13). С. 106–117.
- Тітова Т. Є. Проблема психологічного супроводу формування ціннісно-сміслової сфери майбутніх психологів. *Психологія і особистість*. 2015. № 1. С.176–185.
- Schein E. N. Career anchors resisted/implications or career development in the 21st century. *Academy of Management Executive*. 1996. Vol.10 (4). P. 80–89.
- Super D. E. Career development: self-concept theory. New York : College Entrance Examination Board, 1963. 462 p.

References

- Baklytskyi, I. O. (2008). *Psykhohohiia pratsi: Pidruchnyk [Psychology of the labour: Handbook]*. Kyiv: Znannia [in Ukrainian].
- Bondarenko, O. F. (2003). *Psykhohohichni osoblyvosti studentskoi molodi ta problemy profesiinoi pidhotovky psykhohohiv-praktykiv [Psychological features of student youth and problems of professional training of practicing psychologists]*. *Praktychna psykhohohiia ta sotsialna robota [Applied psychology and social work]*, 4, 8-11 [in Ukrainian]
- Borodulkina, T. O. (2006). *Obraz profesii yak chynnyk profesiinoho stanovlennia osobystosti [The image of the profession as a factor in*

- the professional formation of an individual]. *Naukovi zapysy Instytutu psykholohii imeni H.S. Kostiuks APN Ukrainy [Scientific works of the H. S. Kostyuk Institute of Psychology of the Ukrainian Academy of Pedagogical Sciences]*, 31, 181-191 [in Ukrainian].
- Danylenko, N. V. (2015). Formuvannia profesiino vazhlyvykh yakosti studentiv-psykholohiv u protsesi stanovlennia yikhnoi osobystisnoi zrilosti [Formation of professionally important qualities of psychology students in the process of forming their personal maturity]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni H.S.Skovorody. Serii "Psykhologhiia"* [Bulletin of Kharkiv National Pedagogical University named after H.S. Skovoroda. "Psychology" series], 50, 47-53 [in Ukrainian].
- Hoiko, A. A., & Stoliarchuk, O. A. (2016). Dynamika kariernykh oriientatsii maibutnykh psykholohiv [Dynamics of career orientations of future psychologists]. *Naukovi zdobutky studentiv Instytutu liudyny [Scientific achievements of students of the Institute of Man]*, 1, 24-32 [in Ukrainian].
- Honcharova, N. O. (2014). Proektuvannia kariery yak determinanty profesiinoi pidhotovky maibutnykh uchyteliv [Career planning as determinants of professional training of future teachers]. *Nauka i osvita: nauk.-prakt. zhurnal [Science and education: scientific and practical journal]*, 6, 26-30 [in Ukrainian].
- Honcharova, N. O. (2020). Psykhologichni osoblyvosti formuvannia kariernykh oriientatsii studentiv [Psychological features of the formation of career orientations of students]. *Psykhologhiia i osobystist [Psychology and personality]*, 2, 223-233 [in Ukrainian].
- Kokun, O. M. (2012). *Psykhologhiia profesiinoho stanovlennia suchasnoho fakhivtsia: Monohrafiia [Psychology of professional development of a modern specialist]*. Kyiv: Inform.-analit. ahentstvo [in Ukrainian].
- Kolomiiets, T. V., Kulakovskiy, T. Yu., Pyroh, H. V. & Zhuravlovoi, L. P. (Eds). (2020). *Osobystisne zrostannia v umovakh transformatsii suchasnoho suspilstva: Monohrafiia [Personal growth in the conditions of transformation of modern society: Monograph]*. Zhytomyr: Vyd. O. O. Yevenok [in Ukrainian].
- Koval, D. V. (2020). Osoblyvosti vyiavlennia profesiinykh domahan maibutnykh psykholohiv [Peculiarities of detecting professional claims of future psychologists]. In *Suchasni informatsiini tekhnologii ta innovatsiini metodyky navchannia u pidhotovtsi fakhivtsiv: metodolohiia, teoriia, dosvid, problemy : zbirnyk*

- naukovykh prats [Modern information technologies and innovative teaching methods in the training of specialists: methodology, theory, experience, problems: a collection of scientific works], (Vol. 57, p. 181-188. Vinnytsia: Druk plius [in Ukrainian].*
- Nahaiev, V. M. (2007). *Metodyka vykladannia u vyshchii shkoli [Teaching methods in higher education].* Kyiv [in Ukrainian].
- Nevidoma, Ya. H. (2012). Osoblyvosti sotsializatsii u yunatskomu vitsi [Peculiarities of socialization in youth]. In *Problemy suchasnoi psykholohii: Zbirnyk naukovykh prats K-PNU imeni Ivana Ohienka, Instytutu psykholohii imeni H. S. Kostiuka NAPN Ukrainy [Problems of modern psychology: Collection of scientific works of Ivan Ohienko K-PNU, H.S. Kostyuk Institute of Psychology, National Academy of Sciences of Ukraine], (Vol. 17, p. 337-346). Kamianets-Podilskyi [in Ukrainian].*
- Panok, V. (2013). Profesiine stanovlennia praktychnykh psykholohiv: dosvid i perspektyvy [Professional formation of practical psychologists: experience and prospects]. *Psykholohiia i suspilstvo [Psychology and society], 3, 135-141 [in Ukrainian].*
- Petrovska, I. R. (2015). Psykholohichni osoblyvosti kariernykh orientatsii studentiv-psykholohiv [Psychological features of career orientations of psychology students]. *Molodyi vchenyi [Young scientist], 2(17), 224-227 [in Ukrainian].*
- Reva, M. M. (2018). Osoblyvosti rozvytku zhyttievoi perspektyvy maibutnikh psykholohiv u protsesi profesiinoho navchannia [Peculiarities of the development of life prospects of future psychologists in the process of professional training]. *Psykholohiia i osobystist [Psychology and personality], 1(13), 106-117 [in Ukrainian].*
- Schein, E. N. (1996). Career anchors resisted/implications or career development in the 21st century. *Academy of Management Executive, 10(4), 80-89.*
- Super, D. E. (1963). *Career development: self-concept theory.* New York: College Entrance Examination Board.
- Titova, T. Ye. (2015). Problema psykholohichnoho suprovodu formuvannia tsinnisno-smyslovoi sfery maibutnikh psykholohiv [The problem of psychological support for the formation of the value-meaning sphere of future psychologists]. *Psykholohiia i osobystist [Psychology and personality], 1, 176-185 [in Ukrainian].*
- Vynohradskyi, M. D., Vynohradska, A. M., & Shkanova, O. M. (2002). *Orhanizatsiia pratsi menedzhera: Navchalnyi posibnyk [Manager's work organization: Handbook].* Kyiv: Kondor [in

Ukrainian].

Kaliuzhna Y., Kravchenko O.

**METHODICAL ASPECT OF DEVELOPMENT OF FUTURE
PSYCHOLOGISTS' CAREER ORIENTATIONS IN THE CONTEXT
OF THEIR PROFESSIONALIZATION**

The article is devoted to the problem of purposeful development of future psychologists' career orientations in the context of their professional self-determination and self-realization. The requirements of modern society for specialists in the field of socio-economic professions and the role of forming career orientations taking into account the specifics of professional work in this field are considered. The concept of a professional career, its structure and the place of career orientations in it are analyzed. The article also presents the results of an empirical study of the motivation to achieve success among student youth as one of the essential prerequisites for the development of career orientations of future specialists. The results of the study of the specificity of different types of psychology students' career orientations according to the method of E. Shein, taking into account the peculiarities of their motivation to achieve success, are considered. Special attention is paid to researching the reasons for young people of choosing a particular type of career and possible difficulties and obstacles along the way. Methodical means of developing the components of career orientations of student youth are outlined through increasing the motivation to achieve success, primarily during the organization of the educational process in higher education. The possibilities of applying the system of both traditional and innovative methodical means of developing student youth's abilities to self-knowledge and awareness of the specifics of the future profession and, as a result, to the design of a further professional career and its successful implementation are analyzed.

Key words: *professionalization, professional career, career orientations, self-awareness, motivation, value orientations, professional interests, choosing and designing a career.*

УДК 159.91

© К. В. Седих, Н. М. Мишко, 2022

orcid.org/0000-0003-3528-7569

orcid.org/0000-0002-6354-051X

<https://doi.org/10.33989/2226-4078.2022.2.265497>

СЕДИХ Кіра Валеріївна

*доктор психологічних наук, професор кафедри психології
Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка*

МИШКО Надія Мирославівна

*доктор психологічних наук, професор кафедри психології
Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка*

ПСИХОЛОГІЧНІ НАСЛІДКИ БУЛІНГУ

У статті висвітлено питання булінгу в закладі освіти. Розкрито відмінність булінгу від сварки чи конфлікту. Аналізуються основні прояви булінгу в підлітковому віці такі, як глузування, стусани, побиття, штовхання, кібербулінг тощо. Розкриваються основні причини виникнення булінгу в закладі освіти. Проаналізовано психологічні наслідки булінгу для усіх учасників булінгу. Це і фізичні ушкодження, страхи, прояви гніву, занижена самооцінка, відчуття власної неповноцінності, беззахисності, втрата поваги до себе, несформованість суспільних цінностей, схильність до самотності, девіантна поведінка, формування деструктивних, асоціальних рис особистості, погіршення успішності у навчанні, тощо. Наводиться дослідження прояву різних стилів реагування у конфліктній ситуації у підлітків. Визначено, що підліткам характерно використання усіх п'яти стилів реагування у конфлікті. Але для досліджуваної вибірки характерним є переважання таких стилів реагування у конфліктних ситуаціях, як Суперництво та Уникнення. Що говорить про бажання або задовільнити свої інтереси, не зважаючи на потреби і бажання інших. Або ухилення від конфлікту і небажання докладати зусилля для реалізації своїх інтересів. Найменш розвинений стиль співпраці в конфліктній ситуації, що свідчить про недостатні навички взаємного задоволення потреб учасників конфліктної взаємодії.

Ключові слова: булінг, кібербулінг, підліток, наслідки булінгу, жертва, кривдник, спостерігачі.

Постановка проблеми. Зростаюча поширеність цькування в школах заважає створенню безпечного та ненасильницького середовища для учнів. Такого середовища, де би кожна дитина

мала змогу розвиватися відповідно своїх індивідуальних особливостей, не зазнаючи дискримінації. Воєнний стан в Україні та соціально-економічні процеси, що пов'язані з ним, вимагають переосмислення значущості багатьох як індивідуальних, так і суспільних цінностей, зміни соціальних стереотипів та міжособистісної взаємодії. Зважаючи на це, питання створення шкільного середовища, вільного від знущань та цькування, стає особливо актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема булінгу почала вивчатися досить недавно. Найбільш потужною в цьому напрямку є робота Дена Ольвеуса (Dan Olweus, 1978). Розроблена цим автором модель булінгу в освітньому середовищі послужила основою подальших досліджень цієї проблеми таких авторів як Hazler (1985); Besag (1989); Roland, (1989); Slee (1995); Arora (1998); Kwak (1999); Lane (1999); Lee (1999); Rigby (2000); Heald (2000); І.С. Кон (2006); Файнштейн Є.І. (2010); Петросянс В.Р. (2011) та інші.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття – важливим для вивчення і аналізу є проблема психологічних наслідків булінгу в підлітковому середовищі.

Мета статті – проаналізувати психологічні наслідки цькування в підлітковому середовищі усіх учасників булінгу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дані загальнонаціонального опитування 2020 року «Що українці знають та думають про права людини» наглядно показувало як змінювалося сприйняття прав людини в Україні за останні роки перед повномаштабною війною. Це опитування проведено Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва протягом 6-19 жовтня 2020 р. Загалом було опитано 2002 респонденти методом «віч-на-віч» за вибіркою, що репрезентує доросле населення України (за винятком невідконтрольних Уряду України територій). Відповідно до даного дослідження, українці за останні роки перед повномаштабною війною відмічали найбільшу важливість таких цінностей для себе, як: свободи, справедливості, безпеки й гідності. Цінність матеріального забезпечення в рейтинговому показнику залишалася останньою, у порівнянні з означеними загальнолюдськими цінностями жителів України. Результати

дослідження вказують, що українці відчували позитивну динаміку забезпечення їх основоположних прав і свобод (Що українці знають, 2020).

Разом із тим, за даними опитування, представленого Дитячим фондом ООН (ЮНІСЕФ) та Спеціальною представницею Генерального секретаря ООН з питань насильства щодо дітей, в Україні 29% опитаних підлітків були жертвами онлайн-булінгу, а 16% були змушені пропускати через це шкільні заняття. Майже три чверті респондентів, які анонімно відповіли на запитання молодіжного опитування U-Report, також зазначили, що найчастіше онлайн-булінг трапляється в соціальних мережах, зокрема у Facebook, Instagram, Snapchat і Twitter. «Доступ школярів до Інтернету означає, що школа не закінчується, щойно учень або учениця вийшли з класної кімнати. І, на жаль, булінг так само не закінчується, коли діти залишають будівлю школи, – наголосила Генрієтта Фор, Виконавча директорка ЮНІСЕФ. – Для поліпшення умов навчання молоді необхідно враховувати те, що їхнє життя нині проходить і онлайн, і офлайн» (Опитування ЮНІСЕФ). На сьогоднішній день тема булінгу є досить резонансною. Новини шокують суспільство проявами підліткової жорстокості, виводячи це питання далеко вперед від багатьох інших. За даними досліджень, Україна увійшла до ТОП-10 країн із поширеною дитячою агресією у школах.

Термін «булінг» походить від англійського слова “bully”, тобто «хуліган», «забіяка», «задира». Булінг – агресивна і вкрай неприємна поведінка однієї дитини або групи дітей щодо іншої дитини, яка супроводжується постійним фізичним та психологічним впливом (Langan).

Булінг виявляється у різних формах: вербальній, фізичній, соціальній. Ознаками фізичного булінгу є стусани, побиття, штовхання. Соціальне третирування пов'язане зі створенням напруженої атмосфери для навчання з метою формування зверхнього ставлення групи, навіть учителів чи персоналу школи, до аутсайдера, жертви, найчастіше фізично слабкішої дитини або з бідної чи неблагополучної родини.

Верховна Рада України 18 грудня 2018 року прийняла Закон України №8584 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо протидії булінгу», який вперше визнає юридично

поняття булінгу в українському законодавстві та передбачає відповідальність не тільки за вчинення, але й за приховування випадків булінгу.

Законом визначено, що *булінг* (цькування) – це діяння учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи або такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого (Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо протидії булінгу, 2018).

Треба зауважити, що булінг відрізняється від звичайної сварки повторюваністю вчинення різних форм насильства і цькування по відношенню до жертви, наявний злий умисел кривдника та наявністю дисбалансу сили між кривдником і жертвою, що унеможлиблює припинення булінгу без втручання сторонніх осіб, що можуть надати допомогу усім учасникам булінгу.

Найчастіше булінг відбувається в таких місцях в школі, де нагляд за дітьми дорослих найменший або взагалі відсутній. Це можуть бути коридори, вбиральні, роздягальні, подвір'я, сходи, їдальня тощо. Іноді дитина може піддаватися булінгу й поза територією закладу освіти – після уроків по дорозі додому, у дворі дому, під час шкільних екскурсій тощо.

Крім того, за умови віртуалізації сучасного навчального простору в умовах дистанційного навчання закономірно, що і прояви цькування перемістилися в зону он-лайн. Варто відмітити, що в кіберпросторі діти перебувають повсякчас незалежно від місця їх фізичного перебування. Булінг (цькування) за допомогою електронних засобів комунікації називається кібербулінгом. За результатами дослідження Всеукраїнської кампанії проти кібербулінгу Docudays UA, партнером якого виступив освітній омбудсмен Сергій Горбачов, станом на 1 квітня 2020 року судами було прийнято 482 Постанови щодо булінгу проти дітей. У 13% випадків справи стосувались кібербулінгу, зокрема погроз, принизливих коментарів та поширення фото і відео без згоди (Опитування ЮНІСЕФ).

Що може стати причиною виникнення булінгу в дитячому середовищі? Це прояв будь-якої інаковості, відмінності дитини від інших дітей. Наприклад, жертвою булінгу може стати дитина, яка має певну несхожість з іншими за зовнішнім виглядом, проявами характеру, національністю, особливими навчальними потребами, станом здоров'я, тощо. Разом із тим, це досить часто діти, які мають брак спілкування з батьками та з іншими важливими дорослими, з якими можна бути щирим, ділитися своїми проблемами та труднощами і отримувати відчутну для себе підтримку.

Діти-кривдники часто розпочинають таку діяльність як розвагу, не розуміючи усіх її наслідків. Досить часто це є способом самоствердитись, стати популярнішим в очах однокласників, компенсувати інші невдачі у взаємостосунках та навчанні. Так, деякі діти булять через заздрість успішнішим учням, через гарніші або крутіші речі, одяг, гаджети, тощо. Також, часто ініціаторами булінгу є діти, які мають певні індивідуальні психологічні особливості та спровоковану цим агресивну поведінку. Такими особливостями можуть виступати синдром дефіциту уваги, гіперактивності, розлади поведінки, посттравматичний стресовий розлад та інші (Langan).

Також спонукати дітей до проявів булінгу в шкільному середовищі може широке розповсюдження і доступність контенту з насильницькими моделями поведінки в Інтернет-іграх та фільмах, якими захоплюються сучасні діти. Значна частка підлітків після перегляду сюжетів з жорстокістю та агресивністю ідентифікують себе з такими героями та сприймають це як зразок поведінки. Треба визнати, що сучасна мода на мілітарі, продиктована актуальними подіями в Україні, також сприяє поширенню захопленості дітей брутальними способами поведінки і в побуті. Діти поступово починають вважати насильство способом вирішення проблем та імітують побачене в реальному житті.

Разом із тим, виникнення булінгу в закладі середньої освіти є одночасно комплексом різних причин, які можна аналізувати в кожному окремому випадку. Тому для фахівців важливо щораз виявляти чинники цього явища та знаходити шляхи зниження їхнього впливу.

Загалом можна сказати, що булінг в закладі освіти призводить до значних соціальних і психологічних наслідків для всіх сторін цього процесу. Не лише для жертви булінгу та спостерігачів, а й самого кривдника. Психологічні наслідки булінгу впливають на найближче оточення підлітка, змінюється стиль і форми взаємодії. Що в свою чергу, впливає на все подальше життя дитини (Olweus, 1994).

Частину з цих наслідків буде видно одразу. Це так звані «прямі» наслідки. Частина із них проявиться згодом, через великий проміжок часу (так звані «віддалені» наслідки).

Звісно, що найважче наслідки булінгу позначаються на самій жертві. До основних психологічних наслідків булінгу відносять як фізичні травми, ушкодження, страх, тривога, гнів, прагнення кудись тікати, сховатися, у зовнішній байдужості тощо, так і серйозні порушення фізичного, психічного та соціального стану дитини, які неминуче позначаються на її подальшому житті.

Наслідки булінгу для жертви булінгу майже завжди відображаються на якості навчання та успішності в школі. Це зрозуміло, вся психічна активність дитини спрямована на подолання психотравмуючої ситуації. Знижуються пізнавальні спроможності (здатність запам'ятовувати, аналізувати навчальний матеріал, зосереджуватися на ньому). Відповідно з'являється небажання відвідувати заклад освіти через постійне відчуття страху та напруги. Ці діти більше за їхніх однолітків схильні до нервово-психічних розладів, проявів фізичного нездужання психосоматичного походження та депресій, що може призвести до самогубства.

Для потерпілих від булінгу також властивою стає занижена самооцінка, комплекс неповноцінності, беззахисності, втрата поваги до себе, несформованість суспільних цінностей, схильність до самотності. У свою чергу може страждати оточення такої дитини. Підліток, який потерпав від булінгу, може стати більш агресивним ніж зазвичай по відношенню до слабших, молодших дітей, тварин тощо. У дітей, які стали мішенню булінгу, може проявлятися девіантна поведінка – схильність до правопорушень, формування алкогольної, тютюнової чи наркотичної залежності.

Щодо наслідків булінгу для спостерігачів, то такі діти також зазнають значних психічних травм. Спостерігачі отримують досвід безсилля перед владою натовпу або сильнішого, сорому за свою легкодухість, оскільки не наважуються заступитися і підтримували цькування зі страху виявитися наступною жертвою. У тих, хто стає свідками булінгу, нерідко виникає переконання, що насильство – це нормально. Спостерігачі страждають від відчуття безпорадності, часто потерпають від депресивних станів чи перезбудження. Такі діти часто намагаються менше відвідувати заклад освіти.

Досвід булінгу деструктивний і для самого кривдника. Такий підліток частіше за інших дітей потрапляє у ситуації, де проявляється насильство та порушуються закони. Такий досвід формує специфічні моделі соціалізації, що має негативні наслідки в дорослому житті. Цей досвід призводить до формування деструктивних, асоціальних рис особистості, огрубіння почуттів. Що у подальшому унеможлиблює встановлення близьких відносин з людьми. Наслідками для кривдників можуть бути прояви асоціальної поведінки: паління, зловживання алкоголем, наркотиками, прояв надмірної агресії або інша небажана поведінка (How Bullying Affects Children).

Таким чином, у закладі освіти, де практикується булінг, створюється атмосфера страху та неповаги. Учні вважають, що вчителі та персонал мало контролюють події в школі і не піклуються про них. Учні відчувають труднощі з навчанням, почуваються невпевнено, не люблять відвідувати цей заклад освіти. Наслідки булінгу (цькування) також є для закладу освіти. Тож, якщо булінг не припиняється і керівництво закладу освіти та педагогічний персонал не вживає заходів, то наслідки впливають на все освітнє середовище.

Аналізуючи психологічні наслідки булінгу, ми вирішили провести дослідження на визначення стилю поведінки в конфліктній ситуації (за методикою К. Томаса). Адже вияв цього показника буде свідчити про загальну атмосферу в навчальному середовищі підлітків. Емпірична частина дослідження виконувалася на базі Полтавської гімназії в жовтні 2020 року. Дослідженням охоплено 60 підлітків, з яких 34 дівчинки та 26 хлопців віком 10-12 років. Статистична обробка даних проводилася за допомогою t-критерію Стьюдента (IBM

SPSS Statistics 20). Результати подано у гистограмі нижче (див. табл. 1).

Таблиця 1

Переважаючі показники стилів поведінки в конфліктній ситуації підлітків

Субшкали	Хлопці		Дівчата		Всього	
	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%
<i>Стиль суперництва</i>	4	31	3	18	7	23
<i>Стиль співпраці</i>	2	15	2	12	4	14
<i>Стиль компромісу</i>	3	23	3	18	6	20
<i>Стиль уникнення</i>	3	23	4	24	7	23
<i>Стиль пристосування</i>	1	8	5	28	6	20

Наведені дані для наочності можна відобразити у вигляді діаграми (рис. 1).

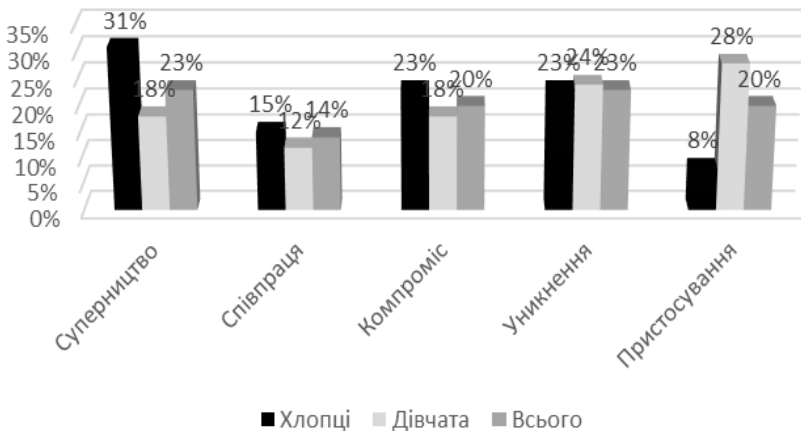

Рис. 1. Порівняльний графік переважаючих показників стилів поведінки в конфліктній ситуації підлітків (%)

В результаті аналізу, можемо констатувати, що у досліджених підлітків мають певний вияв усі п'ять стилів реагування у конфлікті. Як бачимо з діаграми (рис. 1.), для даної вибірки характерним є переважання таких стилів реагування у конфліктних ситуаціях, як Суперництво (23%) та Уникнення (23%). Що говорить про бажання або задовільнити свої інтереси, не зважаючи на потреби і бажання інших. Або ухилення від конфлікту і небажання докладати зусилля для реалізації своїх інтересів. Найменш розвинений стиль співпраці в конфліктній ситуації, лише 14%, що свідчить не достатні навички взаємного задоволення потреб учасників конфліктної взаємодії.

Якщо розглядати більш детально, то бачимо що у хлопців переважає Суперництво (31%), що говорить про переважання активної поведінки, спрямованої на максимальну реалізацію своїх інтересів та егоцентризм у стосунках. Такий стиль поведінки у конфлікті проявляється як наполегливе прагнення виграти протистояння, добитися бажаного, але може проявлятися накалом стосунків, емоційним вибухом та руйнуванням довірливих стосунків, що не сприяє налагодженню міжособистісних контактів з оточуючими.

Трохи менше у хлопців під час конфлікту проявляється стиль Компромісу (23%) та Уникнення (23%). Це говорить про те, що хлопці досить часто застосовують компроміс, що передбачає взаємні зусилля в подоланні конфлікту, при цьому врегулювання здійснюється шляхом неповного задоволення власних інтересів на основі взаємних поступок. Якщо задоволення своїх потреб видається неможливим, наприклад у зв'язку із емоційним накалом у супереччі або якщо проблема видається не надто значною, хлопці підліткового віку схильються до пасивності та ухилення від конфліктної ситуації. Найменше у хлопців проявляються стратегії Співпраці (15%), коли у розв'язанні конфлікту відстоюються як свої інтереси, так і інтереси партнерів по взаємодії, та Пристосування (8%) як здатність підлітка діяти спільно з партнером заради його інтересів.

У дівчат ми бачимо дещо іншу картину. Переважаючими стилями реагування у конфліктній ситуації у дівчат підліткового віку є Пристосування (28%) та Уникнення (24%). Це говорить про те, що дівчатка мають здатність діяти, виходячи з інтересів

партнера по спілкуванню. Така стратегія поведінки у конфлікті використовується, коли необхідно зберегти мирні стосунки з партнерами, якщо наслідок конфлікту важливіший для партнера, ніж для дівчинки-підлітка, якщо у неї замало шансів на перемогу, тощо. Такий стиль найчастіше перегороджує шлях до недоброзичливості у стосунках, можливо тому має домінування у дівчат підліткового віку. Для поведінки в конфліктах у вигляді ухилення характерно у стані конфлікту відсутність намірів співпрацювати і застосувати зусилля для реалізації своїх інтересів, і є лише бажання піти від конфлікту.

Компроміс і Суперництво у дівчат-підлітків мають однаковий прояв по 18%, що говорить про специфічні спроби задовольняти власні потреби і інтереси. Дівчата так само, як хлопці, але в значно меншій мірі здатні проявляти агресивні та егоцентричні прояви у конфлікті, відчуваючи свою силу і владу над ситуацією. Орієнтація на компроміс ж навпаки, спрямована на здатність поступитися своїми інтересами з обох сторін, що беруть участь у конфлікті. Прагнення прийняти рішення, що задовольняє обидві сторони, спрацьовує в ситуаціях, якщо ці сторони задовольняє часткове рішення, або його потрібно прийняти швидко, тому що це найбільш економний і ефективний шлях. Така поведінка в конфлікті зустрічається у випадку, коли у дівчат переважає бажання зберегти стосунки з протилежною стороною конфлікту.

Найменше має прояв такий стиль реагування у конфліктній ситуації у дівчат підліткового віку, як Співпраця (12%). Що говорить про недостатньо розвинені навички активної участі у розв'язанні конфлікту з відстоюванням інтересів усіх сторін конфлікту, спільного обговорення проблем та потреб сторін, пошуку такого рішення, яке влаштувало б усі конфліктуючі сторони.

Порівнюючи між собою показники стилів поведінки в конфліктній ситуації хлопців і дівчат, статистично значимі відмінності за t-критерієм Стьюдента було встановлено за показниками «Суперництво» ($t=8,12$, $p\leq 0,05$) та «Пристосування» ($t=-1,67$, $p\leq 0,01$). Це свідчить про те, що хлопці більше схильні жертвувати інтересами своїх партнерів по спілкуванню задля власної мети, а дівчата, навпаки, більше проявляють здатності принести власні інтереси у жертву заради

гарних стосунків з оточуючими. Найоптимальніший варіант для підлітка у конфліктних ситуаціях – це можливість застосування різних стилів поведінки, відповідно до ситуації і потреб самого підлітка. Таким навичкам, як говорять результати дослідження, підлітка ще потрібно навчати.

Висновки і перспективи подальшого розвитку. Взаємини з однолітками знаходяться в центрі життя підлітка, чим зумовлюються всі інші сторони його діяльності та поведінки. Ось чому гармонійне, вільне від цькування середовище розвитку і самоствердження так важливе для формування сильного і впевненого у собі підростаючого покоління українців. Професійна спільнота має задіяти усі можливі засоби, щоби унеможливити загрозам вчинення булінгу у закладах освіти у різних його формах і видах. У тому числі із застосуванням віртуальних Інтернет-засобів. Це явище стосується і впливає на всіх його учасників і на заклад освіти у цілому.

Булінг призводить до значних соціальних і психологічних наслідків для всіх сторін цього процесу: фізичні травми, ушкодження, страх, тривога, гнів, занижена самооцінка, комплекс неповноцінності, беззахисності, втрата поваги до себе, несформованість суспільних цінностей, схильність до самотності, може проявлятися девіантна поведінка, формування деструктивних, асоціальних рис особистості, погіршення успішності у навчанні, тощо. Всі ці порушення фізичного, психічного та соціального стану дитини неминуче позначаються на її подальшому житті.

Вирішення означених проблем актуалізує питання побудови безпечного освітнього простору, який передбачає впровадження в систему освіти технології вирішення конфліктів шляхом співробітництва. Важливими кроками в цьому напрямі є формування у здобувачів освіти здатності протистояти булінгу, навичок ненасильницької поведінки, побудови конструктивного діалогу, асертивності у взаєминах з оточуючими.

Список використаних джерел:

Опитування ЮНІСЕФ: понад третина молодих людей у 30 країнах світу потерпають від онлайн-булінгу. URL: <https://www.unicef.org/ukraine>

Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо протидії булінгу : Закон України. 2018. URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-19#Text>

Що українці знають та думають про права людини: оцінка змін (2016-2020). URL: <https://www.prostir.ua/?library=scho-ukrajintsi-znayut-ta-dumayut-pro-prava-lyudyny-otsinka-zmin-2016-2020>

How Bullying Affects Children. URL:

http://www.violencepreventionworks.org/public/bullying_effects.page

Langan P. Bullying in Schools: What You Need to Know. URL: <http://kazkarka.com/books/posibnyk-pro-bulinh.htm>.

Olweus D. Bullying at school: Long-term outcomes for the victims and an ineffective school-based intervention program. *Aggressive behavior: Current perspectives*. New York : Plenum Press, 1994. P. 97–130.

References:

How Bullying Affects Children. Retrieved from

http://www.violencepreventionworks.org/public/bullying_effects.page

Langan, P. (1993). *Bullying in Schools: What You Need to Know*. Retrieved from <http://kazkarka.com/books/posibnyk-pro-bulinh.htm>.

Olweus, D. (1994). Bullying at school: Long-term outcomes for the victims and an ineffective school-based intervention program. In *Aggressive behavior: Current perspectives*. (p. 97-130). New York: Plenum Press.

Opytuvannia YuNISEF: ponad tretyna molodykh liudei u 30 krainakh svitu poterpaiut vid onlain-bulinhu [UNICEF survey: more than a third of young people in 30 countries suffer from online bullying]. Retrieved from <https://www.unicef.org/ukraine> [in Ukrainian].

Pro vnesennia zmin do deiakyykh zakonodavchykh aktiv shchodo protydyi bulinhu: Zakon Ukrainy [On Amendments to Certain Legislative Acts on Combating Bullying: Law of Ukraine]. (2018). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-19#Text> [in Ukrainian].

Shcho ukraintsi znaiut ta dumaiut pro prava liudyny: otsinka zmin [What Ukrainians know and think about human rights: an assessment of changes] (2016-2020). Retrieved from <https://www.prostir.ua/?library=scho-ukrajintsi-znayut-ta-dumayut-pro-prava-lyudyny-otsinka-zmin-2016-2020> [in Ukrainian].

K. Sedykh, N. Myshko

PSYCHOLOGICAL CONSEQUENCES OF BULLYING

The article highlights the issue of bullying in an educational institution. The difference between bullying and a quarrel or conflict is revealed. The main manifestations of teenager's bullying in are analyzed, such as mocking, kicking, beating, pushing, cyberbullying, etc. The main causes of bullying in an educational institution are revealed. The psychological consequences of bullying for all participants of bullying were analyzed. These include physical injuries, fears, manifestations of anger, low self-esteem, a sense of one's own inferiority, defenselessness, loss of self-respect, lack of social values, tendency to loneliness, deviant behavior, formation of destructive and antisocial personality traits, deterioration of academic performance, etc. A study of the manifestation of different response styles in a conflict situation among teenagers is presented. It was determined that teenagers are characterized by the use of all five response styles in conflict. But the studied sample is characterized by the predominance of such response styles in conflict situations as Rivalry and Avoidance. Which speaks of the desire or to satisfy one's interests, regardless of the needs and desires of others. Or avoidance of conflict and reluctance to make efforts to realize one's interests. The least developed style of cooperation in a conflict situation, which indicates insufficient skills of mutual satisfaction of the needs of participants in conflict interaction.

Keywords: *bullying, cyberbullying, teenager, consequences of bullying, victim, buller, observers.*

УДК 159.9:351.74]:331.101.3

© Н. О. Юдіна, 2022

orcid.org/0000-0002-1545-8730

<https://doi.org/10.33989/2226-4078.2022.2.265498>

ЮДИНА Наталія Олександрівна

*кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології
Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка*

МОТИВАЦІЙНА ГОТОВНІСТЬ ПРАЦІВНИКІВ КАРНОГО РОЗШУКУ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті представлено результати теоретичного та експериментального дослідження психологічних особливостей мотиваційної готовності працівників карного розшуку до професійної діяльності. Дана проблема була актуалізована тим, що у нинішніх умовах у багатьох регіонах країни суттєво зросло навантаження на співробітників органів внутрішніх справ, зокрема, і працівників карного розшуку.

У результаті теоретичного аналізу було виявлено, що складність діяльності працівників карного розшуку диктує високі вимоги до професійної підготовленості кожного працівника. Слідча діяльність вимагає від співробітника органів внутрішніх справ відповідної професійної підготовки і чіткого усвідомлення головних цінностей професії. Мотивація професійної діяльності виступає тут важливою складовою частиною у становленні молодого фахівця. Формування мотиваційної готовності можливе за умов певної соціальної гарантії працівникові з боку системи органів внутрішніх справ та активізації процесу поєднання теорії і практики у період оволодіння професією.

Дані експериментального дослідження мотиваційної готовності працівників карного розшуку до професійної діяльності засвідчили перевагу екстремальних видів діяльності серед професійних схильностей. Саме до таких належать професії, пов'язані з охоронною і оперативно-розшуковою діяльністю, оскільки у діяльності працівників правоохоронних органів можливі різні ситуації службового характеру. Вагомими є і схильності до дослідницької діяльності. В ієрархії мотивів вибору професії домінують ті мотиви, які є значущими для здійснення обраної професійної діяльності, а саме внутрішні індивідуально значущі мотиви та зовнішні позитивні мотиви. Це доводить, що правоохоронці

спрямовані на професію і прагнуть ефективно працювати над її опануванням і надалі, оскільки вважають обрану професію своїм покликанням і бажають творчо в ній розкритись та проявити себе.

Ставлення досліджуваних до трудової діяльності є загалом позитивним. Крім того, вдалося довести, що досліджувані з розвиненими внутрішніми індивідуально значущими мотивами вибору професії мають вищий рівень готовності до опанування професією слідчого.

Ключові слова: мотивація, готовність до професійної діяльності, мотиваційна готовність, мотиви діяльності, професія слідчого, працівники карного прокуратури.

Постановка проблеми. Соціально-економічні та політичні перетворення, які відбуваються в Україні і супроводжуються демократизацією суспільних відносин та комерціалізацією діяльності численних організацій, в умовах послаблення державного контролю за багатьма процесами і явищами призвели до проявів соціальної нестабільності, поляризації та криміналізації суспільства. У зв'язку з цим у багатьох регіонах істотно зросло навантаження на співробітників органів внутрішніх справ.

На сучасному етапі соціально-економічного розвитку суспільства висувуються підвищені вимоги до рівня професійної підготовки, кваліфікації і компетентності співробітників органів внутрішніх справ. Йдеться передусім про підвищення їх професіоналізму, позитивного розвитку мотивації до служби. Специфіка роботи працівника органів внутрішніх справ полягає в тому, що тільки за умови постійного морального, інтелектуального та фізичного самовдосконалення можливо досягти високих показників ефективності професійної діяльності. Тому особливої актуальності на сьогодні набуває питання мотиваційної готовності до виконання професійної діяльності співробітників МВС України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На загальнотеоретичному рівні положення про вплив особливостей мотивації на продуктивність діяльності обґрунтовано в роботах Г. Костюка, О. Леонтєва, С. Максименка, С. Рубінштейна. Серед досліджень проблеми управління й мотивації праці можна виділити роботи провідних зарубіжних науковців А. Маслоу, К. Альдерфера, Д. Адамса, Ф. Герцберга, Д. МакКлелланда та ін.

Проблема психічної регуляції професійного самовизначення та мотивації професійної діяльності поступово виділялась у розробках таких психологів, як О. Голомшток, Ф. Гоноболін, Є. Клімов, В. Моляко, В. Моргун, О. Мороз, Д. Ніколенко, Н. Побірченко, В. Синявський, В. Сластьонін, М. Смульсон, Б. Федоришин та інші.

Попри певну розробленість теоретичних питань мотивації професійної діяльності, кар'єрного зростання, а також наявність низки прикладних досліджень професіоналізму в системі МВС України (О. Бандурка, Б. Бовін, С. Бочарова, В. Васильєв, О. Майдигов, П. Макарєнко, В. Медведєв, Г. Попова, В. Петров, С. Яковєнко та інші), вивченню мотивації професійної діяльності співробітників органів внутрішніх справ приділяється менше уваги, ніж того потребують кадрово-управлінські завдання цієї системи. У зв'язку з цим значний науковий і практичний інтерес становить вивчення мотивації оперативних співробітників сектору карного розшуку МВС до професійної діяльності.

У зв'язку з цим можна сформулювати **мету статті**, яка полягає в дослідженні мотиваційної готовності працівників карного розшуку до професійної діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Складність діяльності працівників карного розшуку диктує високі вимоги до професійної підготовленості кожного працівника. Діяльність впливає на співробітників як суб'єктів, розвиваючи їхні знання, навички, уміння й здібності, формуючи певні характерологічні якості.

Відокремлення службово-трудої діяльності як професії поміж інших видів суспільно-корисної діяльності дає змогу визначити наступні її характеристики (Бандурка, 1996):

- сферою цієї професійної діяльності виступають органи державної влади;
- цей рід занять має власну назву — державна служба;
- продуктами професійної діяльності є відповідні результати роботи та рішення, у тому числі і примусового характеру, та їхні наслідки;
- необхідним елементом службово-трудої діяльності є дотримання вимог присяги та службової дисципліни;

– підвищене морально-психологічне навантаження в процесі здійснення державними службовцями своїх посадових обов'язків у сфері правоохоронної діяльності;

– публічно-правовий характер відносин між працівниками органів внутрішніх справ та громадянами і організаціями, з якими вони вступають у взаємодію під час виконання правоохоронних функцій.

В. Андросюк, Л. Казміренко та В. Медведєв виокремлюють такі психологічні особливості професії слідчого: державний і політичний характер діяльності; її правова регламентація; протидія зацікавлених осіб; наявність владних повноважень; збереження службової таємниці; своєрідність психологічної атмосфери розслідування; творчий характер; специфічний зв'язок колегіального й індивідуального; дефіцит часу, особливі зовнішні умови та перевантаження в діяльності; виховний вплив; підвищена відповідальність за прийняті рішення, процесуальна самостійність (Андросюк, 1995).

Високий престиж відіграє значну роль як у виборі професії слідчого, так і у здійсненні ним професійної діяльності. На жаль, проблема суспільного престижу професії та її впливу на долі людей розроблена явно недостатньо. Але можна відзначити, що високий професійний престиж, з одного боку, може відігравати позитивну роль, стимулюючи людей обирати професії, яких потребує суспільство, а з іншого боку – негативну, якщо людина при своєму виборі керується лише міркуваннями престижу, не співвідносячи свої дані з вимогами, запропонованими обраним фахом. У професії слідчого чимало романтики, але часто йому доводиться виконувати й суто канцелярську роботу, яка забирає чимало часу. Незважаючи на високий престиж професії слідчого, останнім часом зацікавленість до цього різновиду діяльності знижується. Діяльність працівників залежить від мотивації праці, захопленості та схильності до слідчої роботи (Яворська, 2005).

Формування стійких позитивних мотивів діяльності слідчого органів внутрішніх справ можна окреслити чотирма напрямками (Андросюк, 1995):

1. Формування безпосередніх мотивів праці за допомогою розкриття цікавих і творчих сторін слідчої діяльності;

2. Розвиток почуття професійної гордості за власну належність до системи правоохоронних органів опосередковано впливає на формування романтичних мотивів;

3. Перспективи службового зростання, просування по службі та підвищення кваліфікації формують мотиви досягнення певного суспільного статусу;

4. Ефективна організація праці слідчих і створення у їх колективах сприятливого морально-психологічного клімату формує мотивацію належності до професійної групи.

Праця державних службовців органів внутрішніх справ повинна регулюватися нормами загального законодавства там і в тій мірі, де і наскільки конкретні правовідносини у сфері державної служби не визначені правилами спеціальної юриспруденції. Взаємодія державно-службових і трудових правовідносин в межах комплексної правової галузі службового права призводить до того, що класичний варіант трудових правовідносин, зазнаючи внутрішньогалузевого впливу державно-службових відносин і набуваючи ознак службового характеру, перероджується в службово-трудова правовідношення, суб'єктами яких виступають працівники органів внутрішніх справ (Музичук, 2002).

До кола критеріїв оцінки службово-трудових заслуг працівників органів внутрішніх справ слід відносити (Матюхіна, 2002):

- 1) ступінь успішності виконання завдань;
- 2) міру активності, ініціативності та напруженості інтелектуальних і вольових зусиль при їх виконанні;
- 3) рівень дисциплінованості;
- 4) особисті якості – освітній рівень, досвід, стаж роботи, моральну стійкість, чесність, роботу над підвищенням інтелектуального рівня та фізичного розвитку та службової кваліфікації працівника.

Отже, слідча діяльність вимагає від співробітника органів внутрішніх справ відповідної професійної підготовки і чіткого усвідомлення головних цінностей професії. Мотивація професійної діяльності виступає тут важливою складовою частиною у становленні молодого фахівця. Формування мотиваційної готовності можливе за умови певної соціальної гарантії працівникові з боку системи органів внутрішніх справ

та активізації процесу поєднання теорії і практики у період оволодіння професією.

Зазначене вище вимагає більш детальної практичної розробки проблеми. З метою вивчення мотиваційної готовності працівників карного розшуку до професійної діяльності нами було проведене емпіричне дослідження, у якому взяли участь 50 співробітників сектору карного розшуку МВС м. Полтави, вік досліджуваних – 21-35 років.

З метою аналізу особистісних схильностей досліджуваних до різних сфер професійної діяльності нами був використаний «Опитувальник професійних схильностей Л. О. Йовайші (у модифікації Г. В. Резапкіної)» (Професійне самовизначення, 2010). Отримані результати дозволяють говорити про наступний розподіл схильностей за сферами (рис. 1).

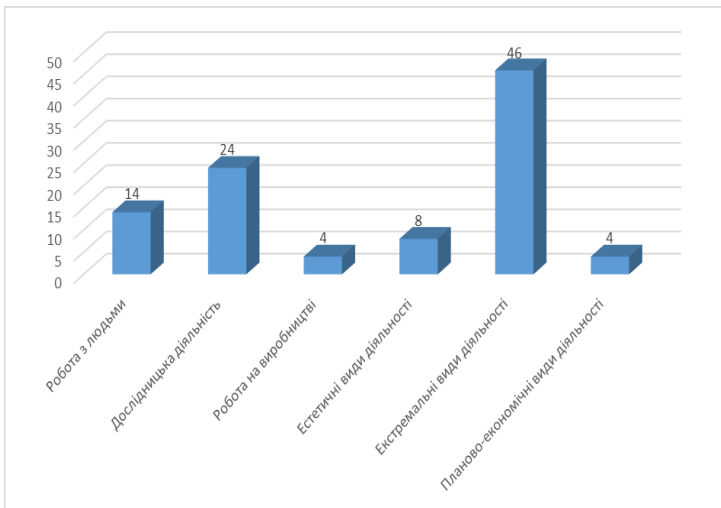

Рис. 1. Схильність до певного виду діяльності по загальній вибірці (у %)

Переважає більшість досліджуваних віддають перевагу екстремальним видам діяльності (46 %), які пред'являють особливі вимоги до фізичної підготовки, здоров'я і морально-вольових якостей. Також опитані проявляють схильність до дослідницької діяльності (24 %). Це свідчить про те, що досліджуваним, які займаються даною діяльністю, властиві такі

якості, як раціональність, незалежність і оригінальність думок, аналітичний склад розуму.

До роботи з людьми виявляють схильність 14 % досліджуваних працівників МВС. Тобто певна частина досліджуваних любить спілкуватися, вмє знаходити спільну мову з різними людьми, розуміти їх настрій, наміри і особливості. До естетичних видів діяльності виявляють схильність лише 8 % досліджуваних. Цю категорію опитаних, крім наявності спеціальних здібностей, відрізняє оригінальність мислення і незалежність характеру, прагнення до досконалості.

Найменш вираженими є схильності досліджуваних до роботи на виробництві та планово-економічних видів діяльності (по 4 %). Професії, що належать до групи роботи на виробництві, пред'являють підвищені вимоги до здоров'я людини, координації рухів, уваги, а професії, що належать до планово-економічних видів діяльності, вимагають від людини зібраності і акуратності. Отже, досліджуваним не притаманні схильності до даних видів діяльності.

Із проведеного аналізу можемо зробити висновок, що досліджені нами працівники карного розшуку виявляють найбільші схильності до екстремальних видів діяльності. Саме до таких належать професії, пов'язані з охоронною і оперативно-розшуковою діяльністю, оскільки у діяльності працівників правоохоронних органів можливі різні ситуації службового характеру. Це може бути: процес безпосереднього попередження чи припинення правопорушень, втручання у вирішення сімейно-побутових та інших конфліктів між громадянами, психологічне протистояння при проведенні оперативно-розшукових і слідчих заходів, протиправне використання громадянами джерел підвищеної небезпеки, припинення групових порушень громадського порядку і масових заворушень, дії в умовах введення надзвичайного стану тощо.

Окрім того, екстремальність у роботі слідчого може виникати внаслідок інтенсивного та тривалого навантаження при повсякденному виконанні службових обов'язків та у ситуаціях, що потребують постійної готовності до дій — перебування в монотонних, мало змінюваних умовах в очікуванні екстремальних змін (чергування, перебування в

засідці та ін.). Тобто ми можемо констатувати прояв найбільшого інтересу досліджуваних саме до тієї сфери, до якої належить і їх власна професія.

За результатами дослідження мотивів вибору професії (методика А. А. Аркадьєва) (Методика, 2021). отримано наступні дані (рис. 2).

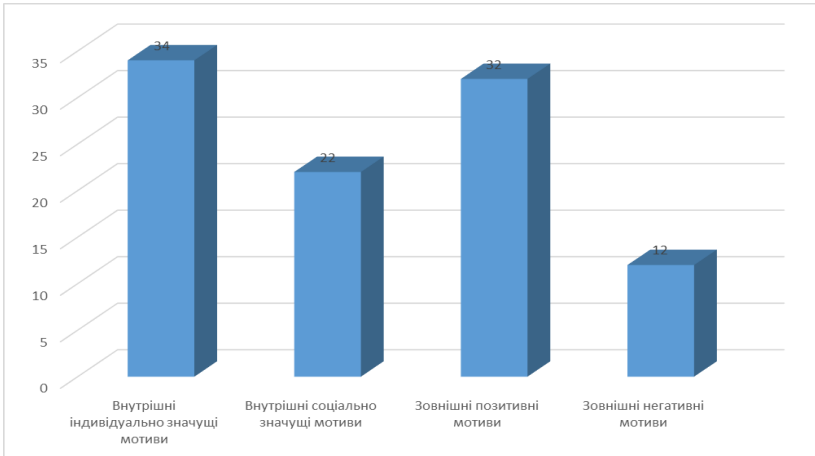

Рис. 2. Показники переважаючого виду мотивації досліджуваних (у %)

Можемо говорити про те, що під час вибору професії слідчого більшість досліджуваних керувалась внутрішніми індивідуально значущими мотивами (34 %), що мають найвищі показники в ієрархії мотивів. Це виявляється у прагненні оперативних співробітників стати високкваліфікованим спеціалістом для самовдосконалення та забезпечення матеріальних потреб. Даний факт свідчить про те, що правоохоронці спрямовані на професію і прагнуть ефективно працювати над її опануванням і надалі.

Не менш значущими і досить важливими у виборі професії співробітника карного розшуку виявились і зовнішні позитивні мотиви (32 %). Тобто більшість досліджуваних вважають обрану професію своїм покликанням і бажають творчо в ній розкритись та проявити себе.

Значно меншу роль у виборі наявної професії зіграли внутрішні соціально значущі мотиви (22 %), тобто вплив

соціального середовища, який формує внутрішні установки щодо вибору професії, мав лише незначний вплив. Приблизно таку ж роль зіграли і зовнішні негативні мотиви (12 %). Можемо зробити припущення, що вплив сучасної економічної ситуації на згоду обрати професію за власним покликанням та соціальним престижем на вибір професії досліджуваними працівниками карного розшуку практично не вплинув.

Побудувавши ієрархію мотивів вибору професії оперативними співробітниками сектору карного розшуку МВС, можемо констатувати перевагу саме тих мотивів, які є значущими для здійснення обраної професійної діяльності.

За результатами проведення дослідження мотиваційної готовності оперативних співробітників сектору карного розшуку МВС до професійної діяльності виникла необхідність провести вивчення характеру зв'язку між рівнем мотиваційної готовності до професійної діяльності та переважаючим мотивом діяльності опитаних. Нами висувалось припущення, що досліджуваним з високим рівнем готовності до здійснення професійної діяльності слідчого властиві внутрішні індивідуально-значущі мотиви вибору даної професії. Для встановлення характеру зв'язку між змінними був використаний r_s критерій Спірмена (Моргун, Тітов, 2009). Обчислення кореляційної залежності проводилося нами за допомогою пакету статистичних комп'ютерних програм IBM SPSS Statistics for Windows, Version 23.0.

За результатами проведених обчислень можемо констатувати наявність прямої статистично значущої кореляції ($r_s = 0,840$, $p \leq 0,01$) між рівнем мотиваційної готовності до професійної діяльності та переважаючим мотивом діяльності досліджуваних. Це свідчить про те, що досліджувані з розвиненими внутрішніми індивідуально значущими мотивами вибору професії мають вищий рівень готовності до опанування професії слідчого.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Отже, здебільшого досліджувані віддають перевагу екстремальним видам діяльності, які висувають особливі вимоги до фізичної підготовки, здоров'я і морально-вольових якостей. Крім того, вони проявляють схильність до дослідницької діяльності, тобто працівникам МВС притаманні незалежність, раціональність,

оригінальність думок, а також аналітичний склад розуму. В ієрархії мотивів вибору професії оперативними співробітниками сектору кримінального розшуку МВС домінують ті мотиви, які є значущими для здійснення обраної професійної діяльності. Ставлення досліджуваних до трудової діяльності є загалом позитивним, а спонукальна сила мотиваційного комплексу є яскраво вираженою.

Вивчення зв'язку між рівнем мотиваційної готовності до професійної діяльності та переважаючим мотивом діяльності досліджуваних засвідчило, що досліджувані з розвиненими внутрішніми індивідуально значущими мотивами вибору професії мають вищий рівень готовності до опанування професією слідчого.

Оскільки в результаті дослідження було визначено коло співробітників органів кримінального розшуку МВС, які мають низьку готовність до здійснення професійної діяльності та яким властиві переважаючі зовнішні, зокрема, зовнішні негативні мотиви вибору професії, ми вважаємо за необхідне здійснення корекційних впливів, спрямованих на розвиток і підвищення рівня готовності до професійної діяльності цих досліджуваних. Це може стати предметом наших подальших досліджень.

Список використаних джерел

- Андросюк В. Г., Казміренко Л. І., Медведєв В. С. Професійна психологія в ОВС. Загальна частина : курс лекцій. Київ : УАВС, 1995. 111 с.
- Бандурка О. М. Основи управління в органах внутрішніх справ України: теорія, досвід, шляхи удосконалення. Харків : Основа, 1996. 398 с.
- Матюхіна Н. П. Управління персоналом органів внутрішніх справ України: організаційно-правові засади : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / Нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2002. 387 с.
- Методика «Мотивы выбора профессии». URL: <https://psylist.net/praktikum/00350.htm> (дата звернення: 29.10.2021).
- Моргун В. Ф., Тітов І. Г. Основи психологічної діагностики. Київ : Видавничий Дім «Слово», 2009. 464 с.
- Музичук О. М. Шляхи підвищення ефективності правоохоронної діяльності громадськості в Україні на сучасному етапі. *Право і Безпека*. 2002. № 4. С. 118–121.

Професійне самовизначення учня у контексті профільної та допрофільної освіти (для практичних психологів та соціальних педагогів загальноосвітніх навчальних закладів). Методичні рекомендації. Львів : Вид-во НМЦО, 2010. 204 с.

Яворська Г. Х. Соціально-професійна зрілість курсантів ВНЗ МВС України. Одеса : Пласке, 2005. 304 с.

References

- Androsiuk, V. H., Kazmirenko, L. I., & Medvediev, V. S. (1995). *Profesiina psikhologhiia v OVS. Zahalna chastyna: Kurs lektsii [Professional psychology at internal affairs bodies. General part: Course of lectures]*. Kyiv: UAVS [in Ukrainian].
- Bandurka, O. M. (1996). *Osnovy upravlinnia v orhanakh vnutrishnikh sprav Ukrainy: teoriia, dosvid, shliakhy udoskonalennia [Basics of management in internal affairs bodies of Ukraine: theory, experience, ways of improvement]*. Kharkiv: Osнова [in Ukrainian].
- Matiukhina, N. P. (2002). *Upravlinnia personalom orhaniv vnutrishnikh sprav Ukrainy: orhanizatsiino-pravovi zasady [Personnel management of internal affairs bodies of Ukraine: organizational and legal principles]*. (Doct. diss.). Kharkiv [in Ukrainian].
- Metodika "Motivyi vyibora professii" [Methodics "Motives for choosing a profession"]. Retrieved from <https://psylist.net/praktikum/00350.htm> [in Russian].
- Morhun, V. F., & Titov, I. H. (2009). *Osnovy psikhologichnoi diahnostyky [Basics of psychological diagnostics]*. Kyiv: Vydavnychi Dim "Slovo" [in Ukrainian].
- Muzychuk, O. M. (2002). Shliakhy pidvyshchennia efektyvnosti pravookhoronnoi diialnosti hromadskosti v Ukraini na suchasnomu etapi [Ways to improve the effectiveness of law enforcement activities of the public in Ukraine at the current stage]. *Pravo i Bezpeka [Law and Security]*, 4, 118-121 [in Ukrainian].
- Profesiine samovyznachennia uchnia u konteksti profilnoi ta doprofilnoi osvity (dlia praktychnykh psikhologiv ta sotsialnykh pedahohiv zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv). Metodychni rekomendatsii. [Professional self-determination of the pupil in the context of professional and pre-professional education (for practical psychologists and social pedagogues of general educational institutions). Guidelines]*. (2010). Lviv: Vydavnytstvo NMTsO [in Ukrainian].
- Yavorska, H. Kh. (2005). *Sotsialno-profesiina zrilist kursantiv VNZ MVS Ukrainy [Socio-professional maturity of cadets of the Higher*

Education Institution of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine]. Odesa: Plaske [in Ukrainian].

N. Yudina

MOTIVATIONAL READINESS OF CRIMINAL INVESTIGATION DEPARTMENT OFFICERS TO PROFESSIONAL ACTIVITY

The article presents the results of theoretical and experimental research of psychological peculiarities of the motivational readiness of criminal investigation department officers to professional activity. This problem was actualized by the fact that in the current conditions in many regions of the country the workload on the officers of the internal affairs bodies, in particular, the employees of the criminal investigation departments, has increased significantly.

As a result of the theoretical analysis, it was found that the complexity of the activity of criminal investigation department officers dictates the high requirements for the professional training of each officer. Investigative activity requires an officer of internal affairs bodies to have appropriate professional training and a clear understanding of the main values of the profession. The motivation of professional activity is an important component in the development of a young specialist. The formation of motivational readiness is possible under the condition of a certain social guarantee to the officer from the system of internal affairs bodies and the activation of the process of theory and practice combining during the period of mastering the profession.

The data of the experimental research of the motivational readiness of criminal investigation department officers to professional activity proved the preference of extreme types of activity among professional inclinations. These are the professions related to security and investigative activities, since different situations of an official nature are possible in the activity of law enforcement officers. Inclinations to research activity are also significant. In the hierarchy of motives for choosing a profession by officers of the criminal investigation sector of the Ministry of Internal Affairs, those motives that are significant for the implementation of the chosen professional activity, namely internal individually significant motives and external positive motives, dominate. This proves that law enforcement officers are focused on the profession and strive to work effectively on mastering it in the future, as they consider the chosen profession to be their vocation and want to reveal creatively and express themselves in it.

The attitude of the subjects to labor activity is positive in general. In addition, it was possible to prove that subjects with developed internal individually significant motives for choosing a profession have a higher level of readiness to master the profession of an investigator.

Keywords: *motivation, readiness to professional activity, motivational readiness, activity motives, profession of investigator, criminal investigation department officers.*

ОСОБИСТІТЬ У ВІРТУАЛЬНОМУ ПРОСТОРИ

УДК 159.923:165.62:579.25

© І. Г. Тітов, В. А. Лавріненко, 2022

orcid.org/0000-0002-5529-1568

orcid.org/0000-0003-4531-7127

<https://doi.org/10.33989/2226-4078.2022.2.265500>

ТІТОВ Іван Геннадійович

*кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології
Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка*

ЛАВРІНЕНКО Віталій Анатолійович

*кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології
Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка*

ЧИННИКИ ПРОЯВУ КІБЕРБУЛІНГУ В ПІДЛІТКОВОМУ СЕРЕДОВИЩІ: ТЕОРЕТИЧНИЙ ОГЛЯД

Стаття містить аналіз результатів теоретичного аналізу специфіки чинників кібербулінгу в підлітковому середовищі та його наслідків для психологічного благополуччя представників цього віку. Визначено теоретичні рамки розуміння поняття кібербулінгу, поєднання тенденції агресивно поведінки та специфіки віртуального середовища у даному феномені. Проаналізовано результати досліджень, що відображають зв'язки кібербулінгу з негативними явищами емоційної сфери, схильністю до суїцидальної поведінки, попередніми установками на агресію, поведінковими порушеннями та соматичними феноменами. Виявлені закономірності віку, статі та наявності досвіду участі в ситуаціях булінгу як чинників кібербулінгу для підлітків.

Ключові слова: *кібербулінг, агресивна поведінка, віртуальне середовище, чинники кібербулінгу, наслідки кібербулінгу, досвід агресивного поводження як чинник булінгу, установки до проявів булінгу.*

Постановка проблеми. Впровадження цифрових медіа в суспільний ужиток означає, що неповнолітні тепер можуть використовувати інформаційно-комунікаційні технології з

метою заподіяння шкоди іншим. Звідси зростаючий інтерес наукових кіл до явища кібербулінгу. Кілька опитувань оцінювали поширеність кібербулінгу серед молоді шкільного віку. Ці дослідження дали різні результати. Американське дослідження 2007 року показало, що 17% респондентів стали жертвами кібербулінгу та 18% –злочинців (Patchin, Hinduja, 2008). Дещо інші оцінки були отримані в канадському дослідженні Лі (2006), з 25% жертв і 17% злочинців. Хоча розуміння дослідниками масштабів цього явища поглиблюється, прогностичні фактори віктимізації та вчинення кіберзалякування залишаються невловимими та складно піддаються аналізу. Тому метою цього дослідження було не лише оцінити масштаби кібербулінгу в підлітковому середовищі, а й дослідити, які змінні передбачають онлайн-віктимізацію та булінг.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загалом кібербулінг передбачає заподіяння шкоди іншим особам за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій. Це може включати надсилання образливих повідомлень (через текстове повідомлення чи Інтернет), публікацію зневажливих коментарів на сайті соціальної мережі, публікацію принизливих зображень або погрози/ залякування в електронному вигляді. На жаль, кіберзалякування стало прийнятним і очікуваним серед підлітків.

Порівняно з традиційним булінгом, кібербулінг унікальний тим, що він охоплює необмежену аудиторію з підвищеним впливом у часі та просторі, зберігає слова та зображення в більш постійному стані та не має контролю (Campbell, 2005).

Крім того, винуватці кібербулінгу не сприймають на особистісному рівні своїх мішеней і згодом можуть не розуміти повних наслідків своїх дій, тим самим зменшуючи важливі почуття особистої відповідальності. У літературі це часто називають «ефектом розгальмування» (Suler, 2004).

За останнє десятиліття кібербулінг став відносно новою формою булінгу. Зважаючи на те, що кібербулінг є відносно новою концепцією, важливо зазначити, що в літературі все ще існують суперечності у визначеннях і методології розуміння й дослідження цього феномену. Наприклад, деякі вчені вирішили прийняти більш консервативний критерій для визначення

кібербулінгу – наприклад, «умисне та неодноразове заподіяння шкоди за допомогою комп'ютерів, мобільних телефонів та інших електронних пристроїв» (Patchin, Hinduja, 2008). Тоді як інші вчені використовували більш широке визначення – наприклад, «використання електронних засобів для навмисного заподіяння шкоди іншому» (Smith, del Barrio, Tokunaga, 2013). Термін «кібербулінг» в цьому огляді є загальним терміном, який включає такі пов'язані конструкції, як булінг в Інтернеті, залякування в Інтернеті та інформаційно-комунікаційних технологіях та переслідування в Інтернеті.

Визначення «методологічних меж» поняття кібербулінгу є достатньо складним процесом. На сьогоднішній день не було узгоджено універсальне визначення цього поняття. Буквальний підхід до тлумачення значення може полягати в розгляді слів «кібер» і «булінг» цілком окремо, додаючи звичайне, природне значення до слів, а потім об'єднуючи два значення, щоб створити окреме значення.

Дотримуючись цього підходу, «кібер» можна досить просто описати як «породжений технологіями». Визначення «залякування» представляє більш складне завдання (Monks, Smith, 2006) Семантичні відмінності можуть пояснити різні концептуалізації залякування, враховуючи лінгвістичні відмінності, які існують у різних дисциплінах і культурах. Загалом існує національний і міжнародний консенсус щодо того, що булінг є підмножиною агресії, котра визначається як «специфічний тип агресивної поведінки, спрямований на заподіяння шкоди шляхом повторюваних дій, що здійснюються протягом певного часу, спрямованих на особу, яка не перебуває в позиції, щоб захищати себе» (Olweus, 1980). Вона може бути фізичною або нефізичною за формою.

При цьому, поняття булінгу та агресії не є тотожними. Елементи повторення (ліній поведінки на відміну від окремого випадку); дисбаланс сил (де злочинець демонструє владу над ціллю); намір (поведінка має бути цілеспрямованою, а не випадковою) і агресія (поведінка включає зловмисність з боку агресора) загалом вважаються необхідними елементами, що відрізняють булінг від простої агресії. Можна розрізнити прямий та непрямий традиційний булінг. Пряме знущення може включати фізичне знущення (наприклад, удари руками та

ногами), пошкодження особистого майна жертви або словесні знущання над жертвами (наприклад, обзивання). Непряме знущання в традиційному розумінні може включати таку поведінку, як поширення неправдивих чуток про жертву за її спиною.

Існує певна академічна дискусія щодо важливості чотирьох основоположних елементів традиційного булінгу в кіберконтексті. У цьому випадку звичайні значення повторення, дисбалансу сил, намірів і агресії потребуватимуть перегляду або нового визначення, щоб адаптувати їх значення до кіберсередовища, якщо суспільство хоче виробити задовільну відповідь на це явище.

Щоб допомогти зрозуміти, як елементи можуть застосовуватися в кіберконтексті, необхідно розрізнити прямий та непрямий кібербулінг.

Прямий кібербулінг відбувається, коли кібербулер «направляє електронні повідомлення безпосередньо на жертву. Це охоплює використання кібербулінгом миттєвих повідомлень, текстових чи мультимедійних повідомлень або електронної пошти, призначених для прямого, негайного впливу на жертву» (Brenner, Rehberg, 2009). Прямий кібербулінг обмежується контекстом, коли кібербулер спрямовує повідомлення лише до жертви, на відміну від повідомлень, які розміщуються в більш публічних областях кіберпростору. Як правило, прямий кібербулінг відбувається в приватній сфері.

Непрямий кібербулінг має місце, коли кібербулер «не спрямовує електронну комунікацію, яка є залякуванням, безпосередньо на його/її жертву. Замість цього хуліган розміщує їх на MySpace, Facebook, спеціально створеному веб-сайті чи блозі чи в іншій достатньо публічній частині кіберпростору» (Brenner, Rehberg, 2009). Публічні форуми, такі як сайти соціальних мереж, блоги, веб-сторінки та веб-сайти для обміну відео – очевидні приклади платформ, які належать до арени публічного кіберпростору. Концепція суспільного надбання в кіберпросторі поширюється на ситуації, коли жертва знає про те, що кілька одержувачів причетні до особистого спілкування, яке передається через ІКТ. Природа цієї технології така, що відправник не має контролю над тим, кому буде направлено оригінальне повідомлення. Оскільки кілька сторін бе-

посередньо причетні до оригінального електронного повідомлення, це повідомлення має потенціал поширитися на безмежну аудиторію. Таким чином, як тільки будь-який інший одержувач отримує доступ до інформації, її слід вважати матеріалом, що належить до публічної сфери.

Непослідовність у літературі включає використання різних контрольних точок при оцінці участі підлітків у кібербулінгу, різною методологією дослідження, що вносить поправки у процес інтерпретації даних. Наприклад, деякі дослідники просили підлітків подумати про їхній досвід кібербулінгу протягом останнього року (Campbell, Spears, Slee, Butler, Kift, 2012), тоді як інші запитували про досвід підлітків протягом останніх 9 місяців (Wigderson, Lynch, 2013) або за останні 2-3 місяці (Kowalski, Limber, 2013). Враховуючи ці методологічні неузгодженості не дивно, що рівень поширеності віктимізації та вчинення кібербулінгу дуже різняться у різних дослідженнях.

Метою статті є вивчення системи чинників формування кібербулінгу в підлітковому середовищі та його наслідків для здоров'я.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розгляд негативних наслідків кібербулінгу для здоров'я та благополуччя підлітків розпочнемо з окреслення особливостей його впливу на емоційну сферу.

Проблеми в емоційній сфері як наслідок булінгу. Наукові дослідження виявили значний зв'язок між причетністю людини до кібербулінгу та афективними розладами.

Наприклад, результати показують, що існує значний зв'язок між кібервіктимізацією та депресією серед підлітків (Wigderson, Lynch, 2013) та серед студентів коледжу (Schenk, Fremouw, 2012). Зокрема, результати хасвідчили, що вищий рівень віктимізації кібербулінгу був пов'язаний з вищим рівнем депресивного афекту.

Раскаускас і Штольц ставили підліткам відкриті запитання про негативні наслідки кібербулінгу (Raskauskas, Stoltz, 2007). Примітно, що 93% кібержертв повідомили про негативні наслідки, причому більшість жертв повідомили про почуття смутку, безнадії та безсилля. Регген та інші далі досліджували взаємозв'язок між депресією та кібервіктимізацією серед швейцарських та австралійських підлітків, беручи до уваги

традиційні форми віктимізації (Perren, Dooley, Shaw, Cross, 2010). Їх результати показали, що кібервіктимізація пояснює значну кількість відмінностей у депресивній симптоматиці підлітків, навіть якщо взяти до уваги традиційні форми віктимізації.

Кібербулінг був концептуалізований як фактор стресу. Наприклад, Finkelhor та інші виявили, що 32% жертв кіберзалякування відчували принаймні один симптом стресу (Finkelhor, Mitchell, Wolak, 2000). Подібним чином об'єкти переслідувань в Інтернеті повідомили про підвищення рівня симптомів травми. Відповідно, результати другого опитування молоді про безпеку Інтернету показали, що 38% підлітків-жертв повідомили, що вони були емоційно засмучені (тобто надзвичайно засмучені) внаслідок переслідувань на інтернет (Ybarra, Mitchell, Wolak, Finkelhor, 2006). Вважається, що кібербулінг є більш стресовим, ніж традиційний булінг. Імовірно, це частково пов'язано з анонімністю кібербулінгу. Порівняно з традиційним булінгом, об'єкти кібербулінгу менш імовірно знають своїх кривдників.

Насправді, у нещодавньому американському дослідженні, половина жертв кібербулінгу повідомили, що вони не знали своїх кривдників (Bauman, 2010), тим самим сприяючи підвищенню страху щодо особи кривдників. Буквально злочинцями міг бути будь-хто, навіть найближчі друзі жертв. Згідно з цими висновками, нещодавнє дослідження показало, що віктимізація кібербулінгу була пов'язана з підвищеним страхом підлітків перед віктимізацією, якщо взяти до уваги їх минулий досвід віктимізації та невпорядковане шкільне середовище (Randa, 2013).

Крім того, молодь, яка була об'єктом кібербулінгу, повідомила про посилення почуття збентеження, образи, самозвинувачення та страху. Під час телефонних інтерв'ю з підлітками про їхній досвід переслідувань в Інтернеті Фінкельгор та інші повідомили, що підлітки відчували злість, збентеження та засмучений (Finkelhor, Mitchell, Wolak, 2000).

Однак реакція на кібербулінг може залежати від форми кібербулінг. Наприклад, Ортега та інші виявили, що різні форми кібербулінгу можуть викликати різні емоційні реакції. Наприклад, залякування в Інтернеті може викликати іншу

емоційну реакцію, ніж залякування через мобільний телефон (Ortega, Elípe, Moga-Merchán, 2012). З точки зору прогнозування найшкідливіших результатів, попередні дослідження показали, що фотографії/відео зображення були найбільш шкідливими для підлітків (Slonje, Smith, 2008).

На підтримку необхідності вивчення унікальних контекстів віктимізації результати нещодавнього дослідження, показали, що різні форми електронної віктимізації (наприклад, мобільні телефони, комп'ютери) пов'язані з різними психологічними наслідками, з віктимізацією через комп'ютер (наприклад, публікації в Інтернеті, зображення, електронна пошта) є більш шкідливими для підлітків, ніж віктимізації по телефону (наприклад, текстові повідомлення та телефонні дзвінки).

Суїцидальна поведінка як наслідок кібербулінгу. Декілька дослідників досліджували зв'язок між причетністю до кібербулінгу та суїцидальною поведінкою підлітків (Bonanno, Nymel, 2013). Цей зв'язок досліджували серед учнів середньої школи, старшої школи та коледжу. Так, зокрема, результати опитування американських учнів середньої школи засвідчили взаємозв'язок між причетністю до кібербулінгу (як жертви чи кривдника) та суїцидальністю (Patchin, Hinduja, 2008). Результати показали, що як жертви, так і кібербулери частіше думали про самогубство, а також частіше намагалися вчинити самогубство порівняно з їхніми однолітками, які не були причетні до кібербулінгу. Цей зв'язок між кібербулінгом і суїцидальністю був сильнішим для жертв, ніж для тих, хто вчинив кіберзалякування. Зокрема, об'єкти кібербулінгу майже вдвічі частіше намагалися вчинити самогубство (у 1,9 рази), тоді як злочинці мали в 1,5 рази більше шансів порівняно з їхніми незалученими однолітками.

Намагаючись контролювати можливі побічні змінні, дослідники вивчили унікальний внесок кібербулінгу в прогнозування суїцидальної поведінки та депресивної симптоматики у підлітків, а також їхню участь у реляційних, вербальних і фізичних знуцаннях. Бонанно та Гімел (2013) опитали канадських підлітків і виявили, що кібервіктимізація та кібербулінг сприяють розвитку депресивних симптомів і суїцидальних думок у підлітків (тобто, цькування віч-на-віч). Крім того, залучення підлітків до кібербулінгу було сильнішим

провісником суїцидальних думок, ніж депресивних симптомів. Ці дослідники стверджують що, можливо, враховуючи публічний і сталий характер віртуального середовища, а також уявну відсутність контролю та анонімності, жертви кібербулінгу можуть втратити надію, посилюючи таким чином зв'язок між кібербулінгом і суїцидальними думками. Ті підлітки, котрі були як жертвами, так і винуватцями кібербулінгу, зазнали найбільшого ризику виникнення суїцидальних думок.

Соматичні наслідки кібербулінгу. Існує відносно мало досліджень, які вивчали вплив кібербулінгу на фізичне здоров'я підлітків. Проте, ті небагаточисельні дослідження, які були проведені, встановили значний зв'язок між кібербулінгом і психосоматичними проблемами. Наприклад, Ковальський і Лімбер опитали підлітків і виявили, що ті молоді люди, які були як жертвами, так і винуватцями кібербулінгу, відчували серйозні форми психологічних (наприклад, тривожність, депресія та суїцидальна поведінка) і фізичних (розлади сну, головний біль, поганий апетит і проблеми зі шкірою) проблем зі здоров'ям (Kowalski, Limber, 2013).

Подібні дані були отримані й іншими дослідниками (Beckman, Hagquist, Hellström, 2012; Sourander, Brunstein, Komek, 2010). Наприклад, Бекман (Beckman, Hagquist, Hellström, 2012) виявив позитивний зв'язок між причетністю до підлітків до кібербулінгу та наявністю в них психосоматичних проблем: порушення сну, болі в животі, головні болі та відсутність апетиту. Причому підлітки, які були як жертвами, так і кібербулерами, відчували серйозні психосоматичні симптоми.

Вчинення кібербулінгу та проблемна поведінка. Загалом, дослідження, які вивчали вплив кібербулінгу на здоров'я підлітків, показали, що ті підлітки, які вчинили кібербулінг, частіше проявляли проблемну поведінку, включаючи вищий рівень проактивної та реактивної агресії, пошкодження майна, незаконні дії, вживання психоактивних речовин, правопорушення та суїцидальну поведінку. Вчинення кібербулінгу було позитивно пов'язане з гіперактивністю, агресією у стосунках, проблемами поведінки, курінням і пияцтвом. Результати нещодавнього дослідження австралійських підлітків показали, що ті молоді люди, які зіткнулися з кібербулінгом, повідомили про більшу кількість соціальних

труднощів, а також про вищий рівень стресу, депресії та тривоги порівняно з їхніми однолітками, які не були залучені до жодного виду булінгу (Campbell, Slee, Spears, Butler, 2013)

З іншого боку, вчинення кібербулінгу було пов'язане зі знизеним рівнем самооцінки підлітків, самоефективності, просоціальної поведінки, почуття приналежності та безпеки в школі. Вчинення кібербулінгу також було пов'язано із негативними емоціями підлітків – гнівом, смутком, розчаруванням, страхом і збентеженням.

Низький рівень емпатії, підвищений рівень депресії, слабкі емоційні зв'язки з опікунами, менший контроль батьків і частіше застосування дисциплінарних заходів також пов'язують із вчиненням кібербулінгу. Нарешті, винуватці кібербулінгу частіше раціоналізували свою деструктивну поведінку, мінімізуючи вплив, який вони мали на інших. Наприклад, вони з більшою ймовірністю вірили, що їхні знущання не були надто жорстокими і не надто турбували їхніх жертв (Wong, Chan, Cheng, 2014).

Переконання про кібербулінг. Переконавання підлітків є важливими мотиваторами їхньої поведінки. Дослідження показали, що нормативні переконання та ставлення молоді до агресії пов'язані із високою ймовірністю в подальшому демонструвати фізичну агресією, а також агресією у відносинах (Werner, Nixon, 2005).

Результати дослідження переконань та настанов підлітків показали, що молодь, яка підтримує агресивну поведінку (наприклад, припускає можливість обзивати деяких дітей гидкими іменами), значно частіше повідомляє про вищий рівень кібербулінгу порівняно з їхніми однолітками (Burton, Florell, Wugant, 2013). Виявлено, що учні, які брали участь у кібербулінгу, частіше схвалювали агресивну поведінку. На додаток до індивідуального ставлення, групове ставлення на рівні класу (хоча з дещо слабшим ефектом) також було прогностичною ознакою кібербулінгу.

Ці результати на рівні класу свідчать про важливість створення та підтримки позитивного клімату в класі, що відображає шанобливе ставлення до всіх людей. Загалом ці результати свідчать про те, що профілактична робота в

шкільному середовищі є важливою для зменшення поведінки кібербулінгу.

Стать. Результати досліджень щодо гендерних відмінностей у кібербулінгу дещо розходяться. Кілька досліджень, проведених у США та Швеції, показали, що дівчата-підлітки однаково схильні до кібербулінгу (або піддаються кіберзалякуванням) (Patchin та Hinduja, 2008; Raskauskas та Stoltz, 2007; Slonje та Smith, 2007). Канадське дослідження не виявило суттєвої гендерної різниці у віктимізації, хоча виявилось, що кібербулерами частіше виступають хлопчики (Li, 2006). Згідно з турецьким дослідженням, хлопчики більшою мірою залучені до кібербулінгу як у ролі злочинця, так і жертви. Однак інші дослідження, проведені у Великій Британії та США, дійшли висновку, що дівчата частіше стають жертвами, тоді як хлопчики більш схильні до ролі злочинців (Smith, 2013). Це переважання дівчат як кібержертв, а хлопчиків як кіберхуліганів підтверджується бельгійським дослідженням.

Вік. Результати попередніх досліджень щодо вікових різниць у кібербулінгу також розходяться. Деякі дослідження свідчать про те, що кібербулінг частіше трапляється в середній школі. Натомість скандинавське дослідження (Slonje and Smith, 2007) засвідчило, що 17,6% учнів молодших класів середньої освіти є жертвами булінгу в мережі Інтернет. Ця частка знизилася до 3,3% у вищій середній освіті (зі зниженням злочинності з 11,9% до 8,0%). Цей пік рівня кібербулінгу під час навчання в початковій школі підтверджено бельгійським дослідженням. З іншого боку, Ібарра та Мітчелл (2004) виявили, що старші учні (15+ років) частіше стають кібербулерами, ніж молодші учні (10–14 років). Інші дослідження, проведені у Великій Британії та США, не виявили значних вікових відмінностей (Patchin та Hinduja, 2008; Ybarra, Mitchell, Wolak, Finkelhor, 2006).

Причетність до кібербулінгу в минулому. Попередні дослідження довели, що кіберхулігани часто самі стають кібержертвами. Подібним чином кібервіктимізація збільшує ймовірність злочину (Li, 2006; Ybarra, Mitchell, 2006). Відповідно, підлітки, які брали участь у кіберзалякуванні, мають більшу ймовірність стати жертвами. І навпаки, очікується, що

жертви виявлятимуть більшу схильність до кібербулінгу.

Ставлення до кібербулінгу. Кіберхулігани, як правило, мінімізують тяжкість своїх дій, тоді як потерпілі описують ці дії як образливі (Patchin, Hinduja, 2008). За свідченням американських підлітків, які зізналися в такій поведінці, трьома основними причинами участі в кібербулінгу є «помста», «він / вона цього заслуговує» та «для розваги» (Patchin, Hinduja, 2008). Те саме дослідження підкреслює, що більшість кіберхуліганів недооцінюють шкоду, яку вони завдають. Відповідно, підлітки, які менше стурбовані можливим впливом кібербулінгу, більш схильні до здійснення кіберагресії.

Висновки та перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Отже, кібербулінг постає складним і багатокомпонентним психологічним феноменом, що негативно впливає на психологічне благополуччя підлітків. Специфіка кібербулінгу проявляється в поєднанні типових форм агресивної поведінки, що поєднуються із закономірностями кібер-простору. Це є принципово важливим моментом, адже кібербулінг не є просто агресією, яка реалізується у віртуальному середовищі. Саме це середовище вносить суттєві зміни в характер такої агресії, надаючи кібербулеру розширені можливості залучати представників суспільної думки до булінгу над жертвою.

Проаналізовані наукові дослідження демонструють суттєвий зв'язок кібербулінгу із показниками негативних емоційних станів, тенденціями до суїцидальної поведінки, негативного самоствавлення, труднощами в поведінці (наприклад, делінквентної поведінкою), порушеннями соматичного здоров'я. Основою для проявів булінгу виступають перебування підлітка у позиції жертви та знижений рівень освіти, наявність специфічних установок на агресію та фактів перебування в ситуаціях булінгу в минулому.

Разом із тим, дане дослідження не вичерпує всіх важливих аспектів проблеми кібербулінгу в підлітковому віці. Зокрема, перспективою подальших наукових розвідок може виступати емпіричне вивчення особливостей впливу локусу контролю, смисложиттєвих орієнтацій та системи цінностей на прояви булінгу в підлітковому віці.

Список використаних джерел

Bauman, S. (2010). Cyberbullying in a rural intermediate school: an

- exploratory study. *J Early Adolesc*, 30(6), 803-833.
- Beckman, L., Hagquist, C., & Hellström, L. (2012). Does the association with psychosomatic health problems differ between cyberbullying and traditional bullying? *Emotional and Behavioural Difficulties*, 17(3-4), 421-434.
- Bonanno, R. A., & Hymel, S. (2013). Cyber bullying and internalizing difficulties: above and beyond the impact of traditional forms of bullying. *J Youth Adolesc*, 42(5), 685-697.
- Brenner, S. W., & Rehberg, M. (2009). “Kiddie Crime”? The utility of criminal law. *First amendment law review*, 8, 1-85.
- Burton, K. A., Florell, D., & Wygant, D. B. (2013). The role of peer attachment and normative beliefs about aggression on traditional bullying and cyberbullying. *Psychol Sch*, 50(2), 103-115.
- Campbell, M. A. (2005). Cyber bullying: an old problem in a new guise? *Australian Journal of Guidance and Counselling*, 15 (1), 68-76.
- Campbell, M. A., Spears, B., Slee, P., Butler, D. A., & Kift, S. M. (2012). Victims’ perceptions of traditional and cyberbullying, and the psychosocial correlates of their victimisation. *Emotional and Behavioural Difficulties*, 17(3-4), 389-401.
- Campbell, M. A., Slee, P. T., Spears, B., Butler, D., & Kift, S. (2013). Do cyberbullies suffer too? Cyberbullies’ perceptions of the harm they cause to others and to their own mental health. *Sch Psychol Int*, 34(6), 613-629.
- Finkelhor, D., Mitchell, K. J., & Wolak, J. (2000). Online Victimization: A Report on the Nation’s Youth. Washington, DC: National Center for Missing and Exploited Children.
- Kowalski, R. M., & Limber, S. P. (2013). Psychological, physical, and academic correlates of cyberbullying and traditional bullying. *J Adolesc Health*, 53 (Suppl 1), 13-20.
- Langos, C. (2012). Cyberbullying: The Challenge to define. *Cyberpsychology, behavior, and social networking*, 15, 6, 285-289.
- Li, Q. (2006). Cyberbullying in schools: A research of gender differences. *School Psychology International*, 27, 157-170. DOI: 10.1177/0143034306064547.
- Monks, C., & Smith, P. (2006). Definitions of bullying: age differences in understanding of the term, and the role of experience. *British Journal of Development Psychology*, 24, 801-821.
- Nixon, S. L. (2014). Current perspectives: the impact of cyberbullying on adolescent health. *Adolescent Health, Medicine and Therapeutics*, 5, 143-178.

- Olweus, D. (1980). Familial and temperamental determinants of aggressive behavior in adolescent boys: a causal analysis. *Developmental Psychology*, 16, 644-660.
- Ortega, R., Elipe, P., Mora-Merchán, J.A, et al. (2012). The emotional impact of bullying and cyberbullying on victims: a European cross-national study. *Aggress Behav*, 38(5), 342-356.
- Patchin, J.W., & Hinduja, S. (2008). *Bullying Beyond the School Yard*. Corwin Press: California.
- Perren, S., Dooley, J., Shaw, T., & Cross, D. (2010). Bullying in school and cyberspace: associations with depressive symptoms in Swiss and Australian adolescents. *Child Adolesc Psychiatry Ment Health*, 4, 28.
- Randa, R. (2013). The influence of the cyber-social environment on fear of victimization: cyberbullying and school. *Security Journal*, 26(4), 331-348.
- Raskauskas, J., & Stoltz, A. D. (2007). Involvement in traditional and electronic bullying among adolescents. *Dev Psychol*, 43(3), 564-575.
- Schenk, A. M., & Fremouw, W. J. (2012). Prevalence, psychological impact, and coping of cyberbully victims among college students. *J Sch Violence*, 11(1), 21-37.
- Slonje, R., & Smith, P. K. (2008). Cyberbullying: another main type of bullying? *Scand J Psychol*, 49(2), 147-154.
- Smith, P. K., del Barrio, C., & Tokunaga, R. (2013). Definitions of cyberbullying: how useful are the terms? In: Bauman S, Cross D, Walker J, editors. *Principles of Cyberbullying Research: Definitions, Measures, and Methodology*. (p. 26-45). New York: Routledge.
- Sourander, A., Brunstein Komek, A., Ikonen, M., et al. (2010). Psychosocial risk factors associated with cyberbullying among adolescents: a population-based study. *Arch Gen Psychiatry*, 67(7), 720-728.
- Suler, J. (2004). The online disinhibition effect. *Cyberpsychol Behav*, 7(3), 321-326.
- Werner, N. E., Nixon, & C. L. (2005). Normative beliefs and relational aggression: an investigation of the cognitive bases of adolescent aggressive behavior. *J Youth Adolesc*, 34(3), 229-243.
- Wigderson, S., & Lynch, M. (2013). Cyber- and traditional peer victimization: unique relationships with adolescent well-being. *Psychol Violence*, 3(4), 297-309.
- Wong, D.S.W., Chan, H.C.O., & Cheng, C.H.K. (2014). Cyberbullying

- perpetration and victimization among adolescents in Hong Kong. *Child Youth Serv Rev*, 36, 133-140.
- Ybarra, M.L, Mitchell, K.J., Wolak, J., & Finkelhor, D. (2006). Examining characteristics and associated distress related to Internet harassment: findings from the Second Youth Internet Safety Survey. *Pediatrics*, 118(4), e1169–e1177.

I. Titov, V. Lavrinenko

FACTORS OF CYBERBULLYING IN ADOLESCENT ENVIRONMENT: THEORETICAL REVIEW

The article contains an analysis of the results of a theoretical analysis of the specific of cyberbullying factors in the adolescent environment and its consequences for the psychological well-being of this age representatives. The theoretical framework for understanding the concept of cyberbullying, the combination of the tendency of aggressive behavior and the specifics of the virtual environment in this phenomenon is defined. The results of studies reflecting the connections of cyberbullying with negative phenomena of the emotional sphere, a tendency to suicidal behavior, previous attitudes towards aggression, behavioral disorders and somatic phenomena were analyzed. Patterns of age, gender, and experience of participating in bullying situations as factors of cyberbullying for teenagers have been revealed.

Key words: *cyberbullying, aggressive behavior, virtual environment, factors of cyberbullying, consequences of cyberbullying, experience of aggressive behavior as a factor of bullying, attitudes towards bullying manifestations.*

КЛІНІКО-БІОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ОСОБИСТІСНИХ РОЗЛАДІВ

УДК 159.923:165.62:579.25

© В. В. Кобильченко, І. М. Омельченко, 2022

orcid.org/0000-0002-7717-5090

orcid.org/0000-0002-4698-0273

<https://doi.org/10.33989/2226-4078.2022.2.265501>

КОБИЛЬЧЕНКО Вадим Володимирович

*доктор психологічних наук, старший науковий співробітник,
головний науковий співробітник відділу освіти дітей з порушеннями зору
Інститут спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка НАПН
України (м. Київ)*

ОМЕЛЬЧЕНКО Ірина Миколаївна

*доктор психологічних наук, старший науковий співробітник,
провідний науковий співробітник відділу психолого-педагогічного супроводу
дітей з особливими потребами
Інститут спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка НАПН
України (м. Київ)*

ФЕНОМЕНОЛОГІЯ І ТИПОЛОГІЯ БІОГЕННОЇ ДЕПРИВАЦІЇ

У статті розглянуто результати аналізу проблеми депривації як поліфакторного психологічного явища, що має значний негативний вплив на особистісний розвиток дитини.

Визначено природу депривації в залежності від тих факторів і чинників, які її породжують, а саме – біогенну, соціогенну та психогенну.

Розкрито феноменологію біогенної депривації, охарактеризовано її особливості та наслідки для психосоціального розвитку дитини.

Встановлено, що за наявності певних порушень органічної природи завжди існує провідна й супутні їй типи депривації. Відповідно, кожне порушення в своїй основі зумовлює певну провідну депривацію, що дозволяє вивести певну типологію біогенної депривації.

Визначено, що при порушеннях зору виникає зорова депривація, при порушеннях слуху – слухова, при порушеннях інтелектуального

розвитку (розумовій відсталості) – психічна, при порушеннях когнітивного розвитку (затримці психічного розвитку) – когнітивна, при порушеннях мовлення – мовленнєва (комунікативна), при порушеннях опорно-рухового апарату – рухова, при розладах аутистичного спектру – депривація ідентичності (соціальна).

Встановлено, що усі типи депривації мають деякі загальні прояви, а саме: підвищену тривожність, зниження життєвої активності, часті зміни настрою, невмотивовану агресію тощо.

Ключові слова: депривація, біогенна депривація, феноменологія, типологія.

Постановка проблеми. Розвиток особистості в дитячому віці спрямований на оволодіння знаннями, навичками та вміннями, які необхідні для успішного існування у соціумі, а також оволодіння загальноприйнятими цінностями та нормами поведінки.

Для повноцінного психофізичного розвитку дитині необхідна наявність певних стимулів (сенсорних, когнітивних, емоційних і т.д.), позаяк їх дефіцит негативно позначається на розвитку психіки. Особливе значення при цьому має деприваційна ситуація розвитку.

Часткове обмеження можливостей задоволення якоїсь однієї із потреб, особливо у випадку тимчасової деприваційної ситуації, за своїми наслідками принципово є менш небезпечним для особистості порівняно з випадками, коли вона потрапляє в умови тривалої й практично повної неможливості задоволення цієї потреби.

Тривала депривація, як правило, не стимулює до підвищення енергійності, а навпаки – викликає деяке зниження життєдіяльності, пасивність, апатію, песимізм. У цьому плані спроби постійного подолання одних і тих же непереможних труднощів можна розглядати скоріше як виняток, ніж як правило.

Хочемо зазначити, що діти з психофізичними порушеннями усіх категорій перебувають в умовах явної й довготривалої депривації, яка у кожному конкретному випадку відрізняється за своєю природою і своїм змістом, й практично не існує ізольовано від інших видів депривації й, переважно, має структуру й характер мультидепривації.

Отже, будь-яка тривала депривація (психічна, соціальна і т.д.) в житті дитини в цілому затримує її психосоціальний розвиток. Зокрема, нестача сенсорних (при порушеннях зору і слуху) чи соціальних (при аутизмі) стимулів у процесі розвитку дитини призводить також до уповільнення й перекручування розвитку дитини.

Аналіз основних досліджень та публікацій. Останнім часом у психології, зокрема і в спеціальній, зростає науковий інтерес до такого феномена, як «депривація».

Депривація як поліфундаментальне явище, зауважує Я. Гошовський, широко використовується у багатьох галузях сучасної науки, маючи найбільшу частотність уживання в біології, педагогіці, медицині, дефектології та інших сцієнтичних сферах «людинознавчого» циклу, а також є одним з найцікавіших феноменів психологічної теорії та практики. Змістово-функціональна сутність цього терміну зводиться до того, що це «обмеження», «позбавлення» «незадоволення потреб» людини, тобто це дефіцит або відмова в нормальній біосоціальній стимуляції, харчуванні, опіці, комфорті й любові. У контексті актуальної проблематики нашого трансформаційного суспільства депривація набуває окремого наукового статусу насамперед через деструктивний вплив на всю систему соціально-психологічного буття людей, які зазнають її нівеляційного впливу. Серед різнотипних чинників, обмежуючих повноцінний розвиток, якраз психічна депривація чи не найбільшою мірою гальмує перебіг особистісного становлення, забарвлюючи його дискомфорними й дивіантними сегментами (Гошовський, 2008).

У цілому «депривація» – поняття багатогранне і багаторівневе. У спробах його трактування на даний момент єдності між науковцями не спостерігається. Крім того, поняття «депривація» є близьким, але не тотожним поняттю «фрустрація», позаяк депривація – більш важкий, хворобливий, іноді – особистісно руйнівний стан, що відрізняється високим рівнем жорсткості і стійкості порівняно з фрустраційною реакцією (Зверева, Горячева, 2013).

Ідеогенез проблеми депривації полягає у зміні понятійного апарату – від спеціального поняття «госпіталізм» до більш широкого поняття «депривація». В даний час у контекстах

різних досліджень концепція психічної депривації розглядається з різних точок зору; існує безліч трактувань поняття «депривація», як і підходів до побудови психокорекційних програм (Уманська, 2013).

Важливо відзначити, що термін «психічна депривація» багатьма авторами використовується амбівалентно: з одного боку, для позначення реального обмеження умов життя і функціонування, а з іншого, – для позначення психічного стану, що виникає в результаті подібних обмежень.

Як зауважує О. Алексєєнкова, брак соціальних та сенсорних стимулів здатний привести до гальмування нормального інтелектуального та емоційного розвитку дитини. Психічний стан депривованої особистості виявляється в її підвищеній тривозі, почутті глибокої незадоволеності собою, своїм оточенням, своїм життям, втраті життєвої активності, в стійкій депресії, що переривається іноді сплесками неспровокованої агресії. У той же час, у кожному окремому випадку ступінь деприваційного негативізму особистості різний. Вирішальне значення при цьому належить вияву та взаємодії двох основних факторів: рівня стійкості конкретної особистості, її деприваційного досвіду, здатності протистояти впливу ситуації; ступеня жорсткості, модифікаційної потужності та міри мультиаспектності деприваційного впливу (Алексєєнкова, 2009).

Система суспільних відносин особистості формується через присвоєння матеріальної та духовної культури, суспільно значущих цінностей, через засвоєння соціальних нормативів та установок. При цьому і потреби, і мотиви кожної людини, що розвивається, хоча і представлені в психології конкретної особи, але відображають суспільно-історичні орієнтації тієї культури, в якій розвивається і діє конкретна людина. Дитина формується як нормативна соціальна одиниця у сприятливих для цього умовах: у ранньому дитинстві людина має бути забезпечена умовами, що сприяють її фізичній та психологічній захищеності (Уманська, 2013).

Як психічний стан, виникнення якого обумовлено життєдіяльністю особистості в умовах тривалого позбавлення або істотного обмеження можливостей задоволення життєво важливих потреб, трактує депривацію українська дослідниця

Л. Міщик. Вона виділяє рухову, сенсорну, материнську й соціальну депривацію. Рухова депривація є наслідком різкого обмеження в рухах, викликаного або хворобою, каліцтвом, або такими специфічними умовами життя, які призводять до яскраво вираженої хронічної гіподинамії. Сенсорна депривація може бути спровокована як деякими екстремальними обставинами, так і фізичними вадами людини. Материнська депривація є результатом відділення немовляти від матері, особливо негативну роль вона відіграє у перші роки життя дитини, позаяк може зумовлювати фізичне та психічне відставання у розвитку, емоційне збіднення. Соціальну депривацію автор трактує як відхилення від реальних соціальних норм у суспільстві та в різних соціальних спільнотах, які відображають певний ступінь ізоляції індивіда від соціального кола та соціального середовища (Міщик, 1999).

За Й. Лангмейером і З. Матейчком, психічна депривація є психічним станом, який виник у результаті таких життєвих ситуацій, де суб'єкту не надається можливість для задоволення деяких його основних (життєвих) психічних потреб достатньою мірою і протягом достатньо тривалого часу (Лангмейер, Матейчек, 1984).

Позитивом є те, що деприваційний вплив на одну із потреб, яким би жорстким не був, часом може бути ослаблений завдяки повноцінному задоволенню інших основних потреб даної особистості (Зверева, Горячева, 2013).

Так зокрема, А. Maslow виділяв два різновиди депривації: депривацію небазових потреб і загрозливу депривацію. Перша легко заміщається й не викликає серйозних наслідків для організму. Друга розглядається як загроза особистості, тобто як депривація, що загрожує життєвим цілям індивіда, його самооцінці, перешкоджає самоактуалізації – словом, перешкоджає задоволенню базових потреб (Maslow, 1973).

До основних життєвих потреб можна віднести потребу в соціальному оточенні, що сприяє розвитку дитини; в емоційних зв'язках, насамперед матір'ю, батьком та близькими людьми; потреба в затишку, відчутті комфорту, захищеності, довіри; відчуття сталості та доброзичливості навколишнього середовища. Потім це стає основою для зміцнення віри у себе, здатності до самореалізації. Якщо дитина не може задовольнити

основні життєві потреби, у неї розвиваються деприваційні порушення.

Вияви психічної депривації можуть охоплювати широкий діапазон змін особистості – від легких, що зовсім не виходять за межі нормальної емоційної картини, до дуже грубих уражень розвитку інтелекту й характеру. Психічна депривація може виявляти певну картину невропатичних ознак, а іноді – виражені соматичні особливості.

Класичній картині психічної депривації властиві: затримка розвитку мовлення – особливо «страждає» синтаксис та змістовні характеристики, соціальне використання мови, повідомлення переживань та побажань щодо майбутнього; затримка розвитку соціальних та гігієнічних навичок та звичок, при створенні яких потрібні тісні стосунки з дорослим; затримка розвитку дрібної моторики при низькій продуктивності інтелектуального розвитку (низький рівень малюнкових тестів), спостерігаються переваги практичного компонента над змістовно-понятійним; недиференційоване, примітивне ставлення до людей; інфантильна поведінка; емоційна тупість, яка проявляється у відсутності жалості та сором'язливості тощо.

На думку М. Варій, різні форми психічної депривації в житті трапляються одночасно. Ізольовано виявити їх можна лише експериментально (Варій, 2008).

Існує декілька класифікацій видів депривації. Наприклад, Й. Лангмейер і З. Матейчек розглядають чотири види депривації:

1) стимульна (сенсорна) депривація: знижена кількість сенсорних стимулів або їх обмежена мінливість і модальність;

2) депривація значень (когнітивна): мінлива, хаотична структура зовнішнього світу без чіткого упорядкування і сенсу, яка не дає можливості розуміти, передбачати і регулювати те, що відбувається зовні;

3) депривація емоційного ставлення (емоційна): недостатня можливість для встановлення інтимного емоційного ставлення до будь-якої особи або розрив подібного емоційного зв'язку, якщо такий уже був сформований;

4) депривація ідентичності (соціальна): обмежена можливість для засвоєння автономної соціальної ролі (Лангмейер, Матейчек, 1984).

Якщо розглянути види депривації більш детально, то сенсорна депривація – це наслідок «сенсорного голоду», тобто психічний стан, викликаний неможливістю задовольнити найважливішу для будь-якого індивіда потребу у враженнях через обмеження зорових, слухових та інших стимулів. Деприваційна ситуація тут може породжуватися, з одного боку, певними індивідуальними фізичними недоліками (порушення зору, слуху), а з іншого боку – комплексом екстремальних обставин життєдіяльності суб'єкта, що перешкоджають адекватному «сенсорному насиченню». У психології подібні умови описуються за допомогою терміна «збіднене середовище».

Відповідно, сенсорна депривація – це знижена кількість сенсорних стимулів або їх обмежена мінливість і модальність, що призводить до інформаційної (когнітивної) депривації, яка перешкоджає створенню адекватних моделей навколишнього світу. Якщо немає необхідної інформації, уявлень про зв'язки між предметами і явищами, дитина створює «уявні зв'язки», які часто є помилковими.

Мета статті полягає у теоретичному обґрунтуванні феноменології і типології біогенної депривації, зумовленої біологічним фактором та чинниками.

Виклад основного матеріалу дослідження. В останні роки відзначається зростання депривації у дітей дошкільного та шкільного віку. З одного боку це через раннє дорослішання, а з іншого боку це пов'язано з нестабільністю життя, складністю матеріального становища, зайнятістю батьків, кількістю розлучень, що збільшується, та ін. Це призводить до порушення гармонії сімейних відносин і погіршує стан психологічного клімату сім'ї в цілому. Незадовільні відносини між батьками та дитиною можуть бути результатом внутрішніх, психологічних перешкод. Вони бувають, як правило, глибшими, складнішими і усуваються важче, ніж зовнішні соціальні. Однак дуже часто обидва види (внутрішні та зовнішні) різним чином переплітаються і взаємообумовлюються, так що на практиці їх важко розрізнити. Психологічні причини недостатньої емоційної близькості до дитини можуть бути різного виду, ступеня та якості.

Дитина для свого повноцінного розвитку потребує насамперед теплоти почуттів, любові. Якщо вона оточена достатньою симпатією і має емоційну підтримку, то це відшкодовує відсутність інших психічних елементів – наприклад, недостатність подразників органів чуття, відсутність іграшок, недостатність виховання та освіти. Основне значення у виникненні порушень розвитку та характеру має недостатнє задоволення афективних потреб, тобто. емоційна депривація (Лебедева, 2021).

Яскравим прикладом може слугувати материнська депривація, яка найчастіше є результатом ізоляції дитини від матері й проявляється у позбавленні дитини материнської турботи, уваги, любові та ніжності. Вона породжує розлади, передусім, в емоційно-вольовій сфері дитини, призводить до зниження контактності дитини тощо.

Отже, саме родина стає для дитини тим простором, що може або, підсилювати деприваційні ризики, ускладнювати і подовжувати їх, а то й зовсім – породжувати й множити, або навпроти, амортизувати (пом'якшувати) і компенсувати існуючі деприваційні впливи.

Як стверджує О. Уманська, головною умовою повноцінного психоемоційного розвитку є батьківська сім'я, яка формує унікальність людської особистості, з властивим тільки біологічній сім'ї рівнем спілкування з рідними і особливо з матір'ю (Уманська, 2013). Відрив дитини від батьків зумовлює появу деприваційних психічних розладів, які тим важчі, чим раніше дитина була відірвана від матері і чим довше впливає на неї фактор цього відриву. У ранньому віці депривація призводить до характерних порушень розвитку (відставання в мовленнєвому розвитку, недостатній розвиток дрібної моторики та міміки), надалі виявляються емоційні порушення (у вигляді загальної невиразності проявів почуттів при схильності до страхів та тривоги), поведінкові відхилення (часті реакції активного та пасивного протесту та відмови, недолік почуття дистанції у спілкуванні або навпаки, утруднення при контакті).

Психічний стан, який проявляється в обмеженні можливості відігравати соціальну роль, перебувати в суспільстві й бути визнаним ним, традиційно позначуваний поняттям «соціальна депривація», є наслідком порушень контактів індивіда із

соціумом, що відбулися з тих чи інших причин. Такі порушення завжди поєднуються з фактом соціальної ізоляції, ступінь жорсткості якої може бути різним, що у свою чергу визначає силу деприваційної ситуації. Соціальна депривація властива також людям похилого віку, які через проблеми зі здоров'ям (зниження або втрата внаслідок хвороб або травм зорових, слухових, рухових, когнітивних та інших функцій) воліють не виходити з будинку й перебувають на самоті.

Отже, соціальна депривація виникає тоді, коли у дитини спостерігається обмежена можливість у самостійному засвоєнні своєї соціальної ролі. Важливу роль у розвитку повноцінної особистості дитини відіграє її інтеграція у соціальні відносини. Дитині необхідно усвідомити свою автономність від матері. Особливо яскраво це проявляється тоді, коли дитина починає самостійно пересуватися та говорити.

Форми соціальної депривації різні не тільки за ступенем її жорсткості, але й за тим, хто є її ініціатором, хто саме задає деприваційний характер відносин групи із соціумом – вона сама або ж суспільство, цілеспрямовано створюючи для вирішення певних завдань закриті, певним чином, від інших людських співтовариств об'єднання людей (наприклад, спеціальні школи-інтернати).

Практично завжди в людини, яка перебуває в умовах депривації, виникають сплески агресії, які можуть поширюватись на оточуючих або саму себе. Це може виражатися у спробах заподіяти собі шкоду, вчинити суїцид, а також у прихованих формах аутоагресії, що виявляється у шкідливих звичках, залежностях, соматичних захворюваннях (гіпертонії, виразковій хворобі тощо). Люди з певним складом характеру можуть намагатися завдати шкоди оточуючим. Як правило, об'єктом агресії стають люди, які мають те, чого позбавлена депривована особистість.

Депривація може бути також наслідком незнання соціальних ролей. Така депривація впливає на перебіг соціалізації: депривований суб'єкт не підготовлений до відповідного виконання низки ролей, яких очікуватимуть від нього в суспільстві.

Люди з відхиленнями в поведінці зазнають серйозних труднощів у різних життєвих ситуаціях. Ці соціальні ситуації

впливають на виникнення соціальної депривації. До таких життєвих ситуацій можна віднести: призупинення з різних причин уже створеного зв'язку між суб'єктом і його соціальним середовищем. Наприклад, дитину віддають до дошкільного навчального закладу, перехід суб'єкта з одного закладу до іншого, зміна персоналу, розлучення батьків тощо.

Існує кілька способів, що дозволяють тимчасово вимкнути механізми депривації. Вважається, що агресія, зумовлена депривацією, припиняється при інтенсивних фізичних навантаженнях. Наслідки рухових і сенсорних обмежень можна цілком успішно компенсувати у творчій діяльності, тоді як за нестачі материнської уваги, проблема стає значно глибшою. При цьому, чим раніше особистість зазнала подібних обмежень, тим більше негативних наслідків виникає і тим важче впоратися з ними.

Ще одна типологія дозволяє визначити види депривації, виходячи з її тривалості. Так О. Красницька зазначає, що за тривалістю депривація буває: короткотривалою, затяжною, довготривалою. Більшість дослідників проблеми відзначають, що будь-яка депривація має різні рівні розвитку: високий, середній, низький (Красницька, 2013, с. 24–28).

Високий рівень депривації наявний, коли ізоляція людини досягла повної замкнутості, тобто цілковито відсутня взаємодія її внутрішнього психічного із зовнішнім психічним відповідного характеру; середній – коли взаємодія людини із зовнішнім психічним відповідного характеру здійснюється рідко, час від часу та в малому обсязі; низький – коли взаємодія із зовнішнім психічним відповідного характеру здійснюється систематично, хоча й не в повному обсязі та не активно (Варій, 2008).

Режим багатоманітних обмежень діє окремо й сукупно, тому, як справедливо зауважують Г. Прихожан та Н. Толстих, у чистому вигляді кожен із цих видів депривації можна виокремити тільки у спеціальних експериментах. У житті вони існують у достатньо складному переплетенні (Прихожан, Толстих, 2005).

Безперечно, вважають Г. Бевз та О. Дорошенко, є всі підстави висновувати про полімодальний характер депривації та її різновидову організованість (Бевз, Дорошенко, 2003, с. 25–34).

Хоча існує чимало різних типів депривації, вони мають деякі загальні прояви, а саме: підвищену тривожність, загострене почуття незадоволеності собою, зниження життєвої активності, часті зміни настрою, невмотивовану агресію тощо.

Наостанок хочемо зауважити, що депривація має різну природу і чітко можна простежити три її основні різновиди: біогенну, зумовлену біологічним фактором і чинниками; соціогенну, зумовлену соціальним фактором і чинниками та психогенну, яка зумовлена психологічним фактором і чинниками.

Численними психологічними дослідженнями виявлено, що збільшення кількості емоційних розладів і порушень поведінки нерідко пов'язане з наявними в дітей фізичними дефектами. Однак, порушення поведінки не є прямим результатом соматичного захворювання або фізичного дефекту. Ці діти мають труднощі особливого характеру – психологічні труднощі. Діти дуже болісно переживають свій фізичний недолік або функціональні обмеження, пов'язані із хворобою або травмою. Вони не можуть брати повноцінну участь у певних видах діяльності, характерних для їхнього віку, і необхідних для формування особистості. Поблажливе, глузливе або навіть зневажливе ставлення дорослих і однолітків може призводити до виникнення в дитини почуття неповноцінності, позначатись на її самооцінці, породжувати замкнутість, конфлікти (внутрішні й зовнішні) та труднощі у поведінці.

Біологічний фактор розвитку, як відомо, визначає одну з необхідних передумов нормального розвитку особистості – наявність повноцінної анатомо-фізіологічної основи психічної діяльності. Протягом усього періоду формування анатомо-фізіологічних структур організму дитини, як під час внутрішньоутробного розвитку, так і під час наступного дорослішання, існує певна ймовірність шкідливого впливу на цей процес.

Проаналізуємо це на прикладі дитини з порушеним зором. Відомо, що в процесі пізнання навколишнього світу найважливіша роль належить саме зору, зоровому сприйманню (завдяки йому дитина отримує, приблизно, 80-90 % усієї інформації).

Крім того, зорове сприймання відіграє особливу роль у життєдіяльності людини у зв'язку з його інформаційною

значущістю (насамперед – у просторовій орієнтації), величезною роллю в здійсненні різних видів діяльності (ігрової, навчальної, трудової) і, в остаточному підсумку, – у розвитку всіх сторін особистості, оскільки зір, крім усього сказаного, детермінує спілкування між дитиною й батьками, іншими дорослими й дітьми, спілкування дитини з навколишнім світом у цілому.

Відповідно, порушення зору є тими розладами в розвитку дитини, які детермінують надалі увесь хід її розвитку, її діяльність у різних сферах, взаємодію як із предметним, так і з соціальним середовищем. Залежно від глибини зорових порушень відбувається редукція можливостей дитини, що проявляється або у вигляді утруднень діяльності, або у вигляді обмеження здійснення діяльності, або у вигляді повної неможливості здійснювати певну діяльність.

Річ у тім, що вроджені або набуті порушення зору (захворювання сітківки, зорового нерву, ураження зорових зон мозку і т.п.) є тими первинними дефектами, які в свою чергу викликають вторинні функціональні відхилення (зниження гостроти зору, звуження або випадіння частин поля зору, порушення відчуття світла і кольору), що в подальшому негативно впливає на розвиток ряду психічних процесів (відчуття, сприймання, уявлення й т.д.).

Через зоровий дефект та його безпосередні наслідки у подальшому страждають вже вищі психічні функції, які надбудовуються над елементарними. Тобто, виникає довгий ланцюг відхилень у психічному розвитку дитини, в якому один функціональний дефект (наприклад, зниження гостроти зору) тягне за собою інший (відхилення в процесі зорового сприймання). Крім цього, первинний дефект виявляє себе не лише у порушенні візуального сприймання, перцептивної сфери в цілому, а й соціальної перцепції зокрема, редукованості або викривленні уявлень і Я-образів, дефіциті сенсорного досвіду тощо.

Отже, нестача сенсорних стимулів різної модальності (у даному випадку, зорових) викликає стимульну (сенсорну) депривацію, яка породжує наступну (когнітивну) депривацію, що характеризується хаотичною структурою зовнішнього світу без чіткого впорядкування й змісту, що не дозволяє розуміти, передбачати й регулювати інформацію, яка надходить ззовні.

Крім того, депривація пізнавальних психічних процесів детермінує самодепривацію психіки суб'єкта, відбиваючись на особливостях сприйняття, впізнавання, селекції, запам'ятовування, аналізу одержуваної інформації, умінні адаптуватися в навколишньому світі. Самодепривація зумовлює інформаційний дисбаланс, порушення активності (гіперактивність / аутоактивність), функціональні порушення психічної регуляції (зниження працездатності, довільної регуляції діяльності, дефіцит уваги, зниження обсягу оперативної пам'яті, труднощі переходу інформації з короткочасної пам'яті в довготривалу (проблема зміцнення тимчасових зв'язків), зміну часової тривалості робочих і релаксаційних циклів у діяльності мозку, складності в зорово-моторній координації) і в цілому астенізує нервову систему (Алексєєнкова, 2009; Бєвз, Дорошенко, 2003; Гошовський, 2011 та ін.).

Як резюмує український дослідник феномену депривації Я. Гошовський, депривація – соціально-екзистенційний факт надзвичайної важливості, адже набуває ознак перманентної особистісної кризи і дисфункції та сутнісно завжди є викликом нормальній еволюції й онтогенезу людини як психосоціальної істоти. Своєю глибиною і потужністю вона загрожує повноцінному розвитку особистості на всіх рівнях, призводячи до своєрідної інволюції – соціального аутсайдерства, ускладненого численними девіантними психологічними особливостями (Гошовський, 2011, с. 85–95).

Проте, як зазначає С. Мадді, чим більш депривовані життєві потреби, тим більшою буде тенденція особистості щодо їхнього задоволення. Стан депривованості, на його думку, характеризується високою психологічною напругою, і, відповідно, в особистості виникає ціль, спрямована на редукцію цієї напруги (Мадді, 2005, с. 87–101).

Вирішальне значення при цьому належить вияву та взаємодії двох основних факторів: рівня стійкості конкретної особистості, її деприваційного досвіду, здатності протистояти впливу ситуації; ступеня жорсткості, модифікаційної потужності та міри мультиаспектності деприваційного впливу.

Особистість – це не пасивна, реактивна істота, яка підпадає під зовнішній вплив, а суб'єкт взаємодії з соціумом, активний «будівник» власної особистості. Позитивна спрямованість на

себе, пізнання себе, свого власного «Я», своїх сил та можливостей є важливою невід'ємною складовою розвитку особистості, хоча не менш значущою складовою є її спрямованість на інших людей, оскільки вона вимагає від них визнання й прийняття власного «Я», виявляє у взаємодії з ними не тільки своє внутрішнє «Я», а й перевіряє власні особистісні ресурси та інструментальні можливості.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок. Таким чином, за наявності певних порушень органічної природи завжди існує провідна й супутні їй типи депривації. Відповідно, кожне порушення в своїй основі зумовлює певну провідну депривацію, що дозволяє вивести певну типологію біогенної депривації (Кобильченко, Омельченко, 2020).

Наша думка корелює з позицією В. Сорокіна, який стверджує, що депривація може виступати одночасно і як причина, і як наслідок дизонтогенезу. Разом з тим, наголошує автор, слід відзначити, що дитина, яка проявляє ознаки порушеного розвитку, зазнає на собі впливу декількох типів депривації. Насамперед, це вихідна деприваційна ситуація, пов'язана з основним порушенням (Сорокін, 2003).

Таким чином, ми вважаємо, що при порушеннях зору виникає зорова депривація, при порушеннях слуху – слухова, при порушеннях інтелектуального розвитку (розумовій відсталості) – психічна, при порушеннях когнітивного розвитку (затримці психічного розвитку) – когнітивна, при порушеннях мовлення – мовленнєва (комунікативна), при порушеннях опорно-рухового апарату – рухова, при розладах аутистичного спектру – депривація ідентичності (соціальна).

Ми цілком усвідомлюємо, що пропонувана класифікація досить умовна, як втім і будь яка інша, позаяк за її основу взяті відносно «чисті», ядерні» типи депривації, які є наслідком певних порушень, передусім органічної природи. Як ми зазначали вище, у житті вони можуть за своїми проявами частково накладатися один на одного, перетинатися й породжувати інші типи депривації.

Зазначимо також, що наша типологія дозволяє поглянути на особистість людини, яка має ті чи інші органічні або функціональні порушення, саме з позицій психологічної, а не медичної парадигми, яка домінувала у спеціальній психології

дотепер. Перспективи подальших наукових розвідок полягають в теоретичному обґрунтуванні феноменології та типології соціогенної і психогенної депривації.

Список використаних джерел

- Алексеевкова Е. Г. Личность в условиях психической депривации : учеб. пособ. Санкт-Петербург : Питер, 2009. 96 с.
- Бевз Г., Дорошенко О. Вплив деприваційних чинників на психічний розвиток дитини. *Проблеми загальної та педагогічної психології* : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. Київ, 2003. Т. V, ч. 5. С. 25–34.
- Варій М. Й. Психологія особистості : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2008. 592 с.
- Гошовський Я. Ресоціалізація депривованої особистості : монографія. Дрогобич : Коло, 2008. 480 с.
- Гошовський Я. Феноменологія депривації: системний теоретико-емпіричний дискурс. *Психологія і суспільство*. 2011. № 1. С. 85–95.
- Зверева Н. В., Горячева Т. Г. Клиническая психология детей и подростков. Москва : Академия, 2013. 272 с.
- Кобильченко В. В., Омельченко І. М. Спеціальна психологія : підручник. Київ : Академія, 2020. 224 с.
- Красницька О. В. Депривація як соціально-педагогічна проблема. *Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. Психолого-педагогічні науки*. 2013. № 1. С. 24–28.
- Лангмейер Й., Матейчек З. Психическая депривация в детском возрасте. Прага : Авиценум, 1984. 334 с.
- Лебедева С. А. Психология дошкольного образования : монография. Чебоксары : Среда, 2021. 104 с.
- Мадди С. Смыслообразование в процессах принятия решения. *Психологический журнал*. 2005. Т. 26, № 6. С. 87–101.
- Мищик Л. І. Соціальна педагогіка: досвід та перспективи. Запоріжжя : Запорізьк. держ. ун-т., 1999. 248 с.
- Прихожан А. М., Толстых Н. Н. Психология сиротства. 2-е изд. Санкт-Петербург : Питер, 2005. 400 с.
- Сорокин В. М. Специальная психология : учеб. пособ. Санкт-Петербург : Речь, 2003. 216 с.
- Уманская Е. Г. Развитие личности в условиях депривации. Москва : Прометей, 2013. 148 с.
- Maslow A. H. Religion, values and peak-experience. New York : Vicingpress, 1973. 109 p.

References

- Alekseenkova, E. G. (2009). *Lichnost' v usloviyah psihicheskoy deprivatsii: ucheb. posob. [Personality in the conditions of psychological deprivation: textbook]*. Sankt-Peterburg: Piter [in Russian].
- Bezv, H., & Doroshenko, O. (2003). Vplyv deprivatsiynykh chynnykiv na psykhhichni rozvytok dytyny [The influence of deprivation factors on children's mental development]. In *Problemy zahalnoi ta pedahohichnoi psykholohii: zb. nauk. pr. In-tu psykholohii im. H.S. Kostiuka APN Ukrainy [The issues of general and pedagogical psychology: coll. of scientific works of H.S Kostiuk Institute of Psychology of the AEN of Ukraine]*. (Vol. V(5), pp. 25-34). Kyiv [in Ukrainian].
- Hoshovskiy, Ya. (2008). *Resotsializatsiia deprivovanoi osobystosti: monohrafiia [Resocialization of a deprived personality: monograph]*. Drohobych: Kolo [in Ukrainian].
- Hoshovskiy, Ya. (2011). Fenomenolohiia deprivatsii: systemnyi teoretyko-empyrychnyi dyskurs [Phenomenology of deprivation: the systemic theoretical-empirical discourse]. *Psykholohiia i suspilstvo [Psychology and society]*, 1, 85-95 [in Ukrainian].
- Kobylchenko, V. V., & Omelchenko, I. M. (2020). *Spetsialna psykholohiia: pidruchnyk [Special psychology: textbook.]*. Kyiv: Akademiia [in Ukrainian].
- Krasnytska, O. V. (2013). Deprivatsiia yak sotsialno-pedahohichna problema [Deprivation as a socio-pedagogical problem]. *Naukovi zapysky NDU im. M. Hohol. Psykholoho-pedahohichni nauky [Scientific works of M. Hogol NSU. Psychological and pedagogical sciences]*, 1, 24-28 [in Ukrainian].
- Langmeyer, Y., & Mateychek, Z. (1984). *Psihicheskaya deprivatsiya v detskom vozdaste [Psychic deprivation in childhood]*. Prague: Avitsenum [in Russian].
- Lebedeva, S. A. (2021). *Psihologiya doshkolnogo obrazovaniya: monografiya [Psychology of preschool education: monograph.]*. Cheboksary: Sreda [in Russian].
- Maddi, S. (2005). Smyisloobrazovanie v protsessah prinyatiya resheniya [Meaning formation in decision-making processes]. *Psihologicheskyy jurnal [Psychological journal]*, 26(6), 87-101 [in Russian].
- Maslow A. H. (1973). Religion, values and peak-experience. New York: Vicingpress.

- Mishchuk, L. I. (1999). *Sotsialna pedahohika: Dosvid ta perspektyvy* [Social pedagogy: Experience and perspectives]. Zaporizhzhia: Zaporizk. derzh. un-t. [in Ukrainian].
- Prihojan, A. M., & Tolstiyh, N. N. (2005). *Psihologiya sirotstva* [Psychology of orphans]. (2nd ed.). Sankt-Peterburg: Piter [in Russian].
- Sorokin, V. M. (2003). *Spetsialnaya psihologiya: ucheb. Posobie* [Special psychology: textbook.]. Sankt-Peterburg: Rech [in Russian].
- Umanskaya, E. G. (2013). *Razvitie lichnosti v usloviyah deprivatsii* [Development of personality in the conditions of deprivation]. Moscow: Prometey [in Russian].
- Varii, M. Y. (2008). *Psykhohihiia osobystosti: navch. posib.* [Personality psychology: textbook]. Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury [in Ukrainian].
- Zvereva, N. V., & Goryacheva, T. G. (2013). *Klinicheskaya psihologiya detey i podrostkov* [Clinical psychology of children and adolescents]. Moscow: Akademiya [in Russian].

V. Kobylchenko, I. Omelchenko

THE PHENOMENOLOGY AND TYPOLOGY OF BIOGENIC DEPRIVATIONS

The article examines the problem of deprivation analysed as a multifactorial psychological phenomenon that has a significant negative impact on children's personal development. The nature of deprivation is determined depending on the factors that generate it, namely, biogenic, sociogenic and psychogenic.

The phenomenology of biogenic deprivation is revealed, its features and consequences for children's psychosocial development are characterized.

We have determined that if a certain organic violation exists, there are always leading and concomitant types of deprivation. Accordingly, each violation basically causes a certain leading deprivation; and this fact allows us to derive a certain typology of biogenic deprivation.

Visual deprivation occurs at visual impairments, auditory deprivation does at hearing impairments, mental deprivation appears at intellectual development impairments (feeble minding), cognitive impairments does at cognitive development impairments (mental retardation), speech (communicative) one does at speech disorders, motor one does at musculoskeletal system disorders, deprivation of identity (social one) does at autistic spectrum disorders.

All types of deprivation have some common manifestations, namely: increased anxiety, decreased vital activity, frequent mood swings, unmotivated aggression, etc.

Key words: deprivation, biogenic deprivation, phenomenology, typology.

УДК 159.97

© Г. В. Католик, Ю. БіннебесельМ., 2022

orcid.org/0000-0002-2169-0018

orcid.org/0000-0003-2533-6013

<https://doi.org/10.33989/2226-4078.2022.2.265502>

КАТОЛИК Галина Вікторівна

*доктор психологічних наук, професор кафедри практичної психології
Львівського державного університету внутрішніх справ*

БІННЕБЕСЕЛЬ Юзеф

*доктор габілітований, професор, Університет Миколи Коперніка
(м. Торунь, Польща)*

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПОРТРЕТ СЕРІЙНОГО ВБИВЦІ В ІНТРАСУБ'ЕКТИВНОМУ СПРИЙНЯТТІ ПЕРЕСІЧНОГО ГРОМАДЯНИНА

Актуальність цього питання у суспільстві дедалі зростає, бо наростає ситуація війни, насилля, сексуальних перверзій з усіма неймовірно жахливими наслідками, починаючи від дитячих гвалтувань і завершуючи загальним наростанням агресії у масштабах цілого цивілізованого світу. Ми перебуваємо у стані тривалого військового втручання на фоні ще більш тривалої пандемії із постійно зростаючими загрозами соціальної нестабільності та екзистенційної особистісної та соціальної кризи. Усі ці чинники підвищують загальний стан соціальної агресії, яка у свою чергу може стимулювати і стимулює (як показують останні події у Бучі та інших місцях військових дій) осіб, які знаходяться на межі проявів патологічної агресії до активних дій. Тому вибрана тема нашого дослідження, а саме «Психологічний портрет серійного вбивці в інтрасуб'єктивному сприйнятті пересічного громадянина» може виявити нові аспекти цієї проблеми.

Ключові слова: *серійний вбивця, маніяк, «ген воїна», архаїчний характер, архетипний характер, психопатія, імпліцитний зміст, експліцитний зміст.*

Термін «серійний вбивця» укорінено в науковій термінології в 1976 і вперше застосовано для опису особистості Теда Банді. Більшість досліджень показують, що маніяк-убивця починає формуватися в ранньому віці. Садистські нахили присутні вже в ранньому дитинстві, оскільки жорстокість

обумовлена не тільки несприятливою обстановкою в сім'ї, як було прийнято вважати, але й, як недавно з'ясували вчені, генетичною схильністю. Медики і криміналісти поділяють думку, що у особистостей з нестійкою психікою збільшується агресивність навесні і восени, тим самим маніякам властива сезонність, коли вони активізують свою діяльність (Психологічний портрет; Жорстокість до тварин; Feresin, 2009; Расследование «КП»; Как действуют маньяки).

Дослідження опубліковане в науковому часописі *Molecular Psychiatry*, пояснює, можливу причину скоєння більшості жорстоких однотипних злочинів. Зазвичай їх здійснює один і той же «маньяк» і в переважній більшості це представники чоловічої статі. Нейробіологи уперше дослідили генетичний «багаж» якомога більшої кількості людей, які скоювали злочини. Науковці вибрали для участі в експерименті 1004 ув'язнених у Фінляндії. З'ясувалося, що у всіх ув'язнених виявлено один або два варіанти гена CDH13 і так званого «гена воїна» MAOA. Чоловіки, які мають повний набір цих генів в 13 разів частіше скоюють особливо тяжкі злочини. Якщо додати до генного коду алкоголь та інші хімічні речовини – рецепт патернів насилля готовий. У цьому дослідженні також знаходимо пояснення специфічно чоловічої агресії, спрямованої в насилля та знищення собі подібних. «Ген воїна» MAOA розташований в Х-хромосомі: у чоловіків лише одна Х-хромосома, а у жінок дві, тому копія з іншої Х-хромосоми її «урівноважує» (Tiitonen, Rautiainen, Ollila, 2014).

Звісно апелювати лише до генної структури не доцільно, позаяк соціалізація, компенсація і сублімація дають можливість соціального врівноваження деструктивних парціальних бажань та патернів у людей такого типу. Тому доцільно звернутись до аналізу дитячих нарративів дорослих маніяків, щоб зрозуміти експліцитну частку привнесення соціумом у підкріплення імпліцитних агресивних структур. З метою висвітлення темних плям у цілісному образі серійного вбивці проведено власне наукове дослідження. Теоретико-методологічною базою дослідження стали вітчизняні та зарубіжні наукові доробки вивчення психологічного портрету серійного вбивці: Макдональд Дж., Милаева М., Дуглас Д., Нокс М., Тіхонен І., Католик Г., Шаталова А. та інші. **Мета дослідження** – на

основі теоретичного аналізу та емпіричного дослідження з'ясувати психологічний портрет серійного вбивці в інтрасуб'єктивному сприйнятті пересічного громадянина. **Об'єкт дослідження** – психологічний портрет серійного вбивці; **предмет дослідження** – психологічний портрет серійного вбивці в інтрасуб'єктивному сприйнятті пересічного громадянина. Нами висунуто робочу гіпотезу про те, що для різних верств населення образ серійного вбивці є різним (Католик, Шаталова, 2022; Католик, 2022).

Значимо, що, зокрема, американські вчені мають напрацьований цікавий фактаж стосовно гендерних аспектів серійних вбивць. Цікавими виявились дослідження, які проведено в Пенсильванському університеті під керівництвом доцентки психології Марісси Гаррісон. Проводячи спостереження та досліджуючи науковий матеріал наративів кількох десятків маніяків обох статей вчені констатували, що спосіб їхніх дій носить архаїчний та архетипний характер, який зумовлено еволюційним розвитком однак має різні вектори діяльності, вибору мотиву та жертв. Вчені висунули гіпотезу, що поведінка людей запрограмована моделями життя пращурів та передається з покоління у покоління на рівні ДНК. Це стосується всіх сфер життєдіяльності представників різних рас та професій, у тому числі серійних вбивць (Сатпаєв).

В уявленнях пересічних громадян серійний вбивця дещо стереотипний, цинічний маніпулятор, що в ідеалі керує своїми емоціями, вміє їх приховувати і позиціонувати себе емоційно привабливим, якщо того потребує спокуслива для нього ситуація. Він «зачаровує» свою жертву і навіює їй почуття безпеки та довіри до себе. Опитані респонденти проговорювали, що в їхньому розумінні це дуже стримана і обережна людина, яка здатна жити подвійним життям. Деякі респонденти називають серійника «самозакоханим психопатом» (Мальцев, Саїнчин, Сотула, 2019).

Також одна частина респондентів висловлювала думки, що людину-маньяка можна вирізнити у натовпі за такими ознаками:

- за рисами обличчя;
- за тілобудовою;
- за поведінкою (він може поводитися дещо стривожено у громадських місцях);

- за зовнішнім виглядом (стиль одягу не вирізнятиметься поміж інших людей);
- за дивною поведінкою;
- за пильним і напруженим поглядом.

Інша частина респондентів вважає навпаки, що серійні вбивці ніяк не виділяються з натовпу, іншими словами – серійним вбивцею може виявитися будь хто.

На основі проведеного нами теоретичного аналізу досліджень серійного вбивці побудовано гіпотетичну модель цього людського феномену (див. Рис.1).

До імпліцитних (трансгенераційних та довербальних) змістів особистості серійного вбивці належать його первинні архетипні патерни, архаїчні структури, генетичні схильності до садистичних дій (ген «убивці») в сукупності з високим рівнем агресії. Спільною рисою притаманною як експліцитним так і імпліцитним досвідам, а саме вродженим і набутих рисам особистості є наявність високого інтелекту. Наявність високого інтелекту дає серійному вбивці можливість продумати свої дії у близькій та далекій перспективі, планувати свої злочини до найдрібніших деталей, наприклад, детально вибирати місце та час, коли на вулицях безлюдно, продумати як позбутися знищеного та понівеченого тіла та засобу вбивства, «замести сліди» і зникнути майже безслідно до наступного вбивства.

До експліцитних змістів, які серійний вбивця набуває впродовж свого дитинства та молодості і які вмело використовує під час своєї кривавої кар'єри впродовж усього свого життя, належать: його травматичний досвід, вміння викликати довіру своїх майбутніх жертв до своєї персони, володіння власними емоціями та розуміння емоцій інших людей, вміння маніпулювати людьми, нарцисизм, який демонструє власну самозакоханість та фальшиве уявлення про свою велич, високо розвинене стратегічне мислення і педантичність, що допомагає дотримуватися чітких послідовних дій.

При проведеному пілотажному опитуванні на вулицях міста ми з'ясували, що більшість пересічних громадян схильні до думки, що *«...серійними вбивцями стають люди, що потрапили під вплив жорстокості батьків та соціуму і набули неабиякого травматичного досвіду дитинства, який вони перманентно відпрацьовують в дорослому житті»*.

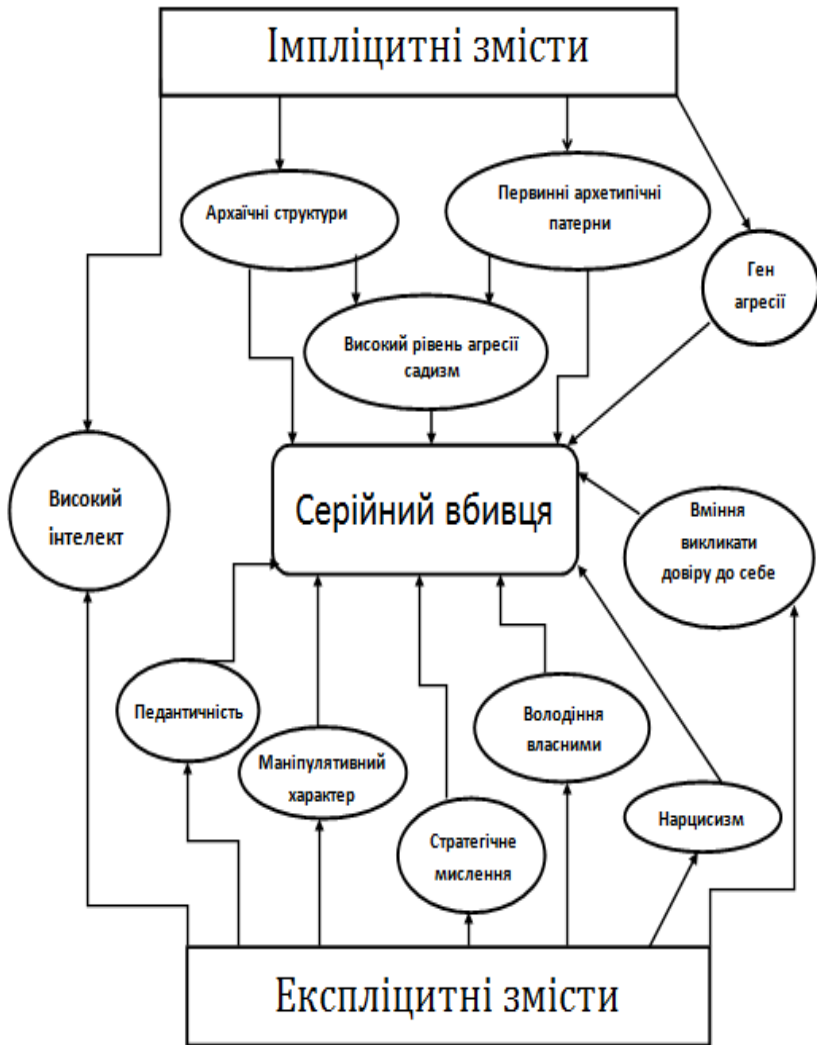

Рис.1. Гіпотетична модель психологічного портрету серійного вбивці (авторка Г. Католик).

Також опитані нами респонденти схиляються до думки, «...що у кожного маніяка у біографії є епізод, коли він або вже народжується з травмою головного мозку або отримує її у

дитинстві, причому травма не обов'язково має фізичний характер». Більшість опитаних нами студентів юридичних та психологічних спеціальностей Львівського державного університету внутрішніх справ мають фантазії «...що, знаходячись у соціумі, серійний вбивця може бути досить приємною й комунікабельною людиною. Він зазвичай знає, як спілкуватись і поводити себе з іншими, тому практично ніхто із співрозмовників не підозрює, ким він є насправді». Також характерним є те, що усі їхні жертви мають певні схожі між собою характеристики, певний типаж, елементи зовнішності та схожу поведінку або вік чи стать. Більшість серійних вбивць мають заблоковану емоційну сферу (або вродженого або набутого характеру), тобто є психопатами або соціопатами, однак вони добре зчитують і аналізують емоції інших і не відчують провини за скоєне.

Зазначимо, що в різних виданнях та дослідженнях психопатія, або як її ще називають «психопатологічний синдром», проявляється у вигляді поєднань таких характерологічних рис: безсердечність відносно оточуючих, відсутність емпатії або вибіркова емпатія (напр., лише до дітей), нездатність до щирого покаяння щодо заподіяної шкоди іншим людям, брехливість, егоцентризм і поверхневність емоційних реакцій (Психологічний портрет; Полунина, Брюн, 2013; Furnham, Richards, Paulhus, 2013; Venables, Hall, Patrick, 2014; Gregory et al.; Католик Г. В., Шаталова, 2022).

Зазначимо ще деякі визначення психопатії та узагальнимо висновки щодо уявлень людей про особистісні риси маніакального вбивці. Субклінічна психопатія, поряд з макіавеллізмом та субклінічним нарцисизмом, входить в темну тріаду так званих «дурних характерів», яким властиві безсердечність і маніпулятивність (Furnham, Richards, Paulhus, 2013). Психопатію вважають гетерогенним синдромом, який згідно з триединою моделлю, є комбінацією таких фенотипних доменів: «розгальмованість», «сміливість» і «підлість» (Venables, Hall, Patrick, 2014).

Зазначимо, що психопатія не входить в перелік офіційних психіатричних діагнозів МКХ-10, проте в американському DSM-5 вказано, що психопатія і соціопатія є синонімами антисоціального (дисоціального) розладу особистості. Згідно з

альтернативною моделлю DSM-5 (Section III), психопатія може проявитися як особливий варіант антисоціального розладу особистості, проте, в цілому, психопатія не еквівалентна цьому розладу, у тому числі і на нейробіологічному рівні. Власне тому злочинці з психопатологічними схильностями часто не в змозі співчувати іншим, у тому числі й своїм жертвам. Як показує досвід, вони частіше вчиняють рецидив після звільнення від ув'язнення, ніж злочинці без психічних розладів (Хогенбу; Полунина, Брюн, 2013; Furnham, Richards, Paulhus, 2013; Venables, Hall, Patrick, 2014; Gregory et al.; Католик, Шаталова, 2022).

На завершення представимо висновки проведеного нами дослідження серед студентів-психологів та студентів-юристів Львівського державного університету внутрішніх справ на тему «Психологічний портрет серійного вбивці очима обивателя», де детально описано та проаналізовано, який вплив має генетичний фактор на становлення серійного вбивці; встановлено, яка атмосфера у родині та соціумі сприяє розвитку природної жорстокості у дитини та навчає її адаптувати свої емоції для віднайдення контакту зі своїми майбутніми жертвами; розглянуто тріаду Макдональда та інші первинні фактори, на які батькам слід звертати увагу (та ще краще розуміти причини цих феноменів, які можуть спостерігатися у дитини); констатовано, що особливу увагу варто звертати на прояви жорстокості дитини відносно оточуючих людей та тварин, бо це може стати первинним проявом «садистичної натури», який слід скерувати у соціальне русло аби в подальшому садизм не віднайшов свого виходу як інструмент помсти чи втілення образи (Kovalchuk et al., 2021) виявлено гендерні відмінності серійних вбивць; досліджено суб'єктивні уявлення обивателя стосовно образу серійного вбивці; проведено емпіричне дослідження з використанням авторської анкети «Психологічний портрет серійного вбивці», яку створено на основі даних, отриманих при аналізі наукових джерел та інтегровано нами у гіпотетичну модель. Це дало нам змогу зрозуміти настанови студентів різних професійних спрямувань стосовно портрету серійного вбивці. Наступна методика – проєктивна методика «Портрет серійного вбивці очима обивателя» дала нам можливість побачити, як студенти-юристи та студенти-психологи по-різному уявляють

серійних вбивць (Калька, Одинцова, 2020). Перші зображають реальні картини або частини реальних картин життя серійного вбивці (ніж, його обличчя або обличчя його жертви, або його самого у стані переможця поряд з його жертвами).

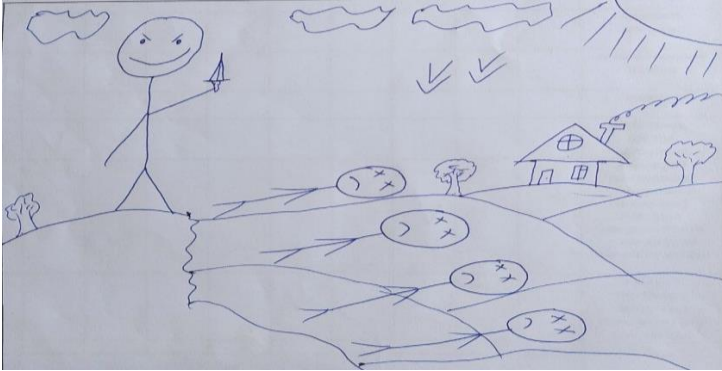

Рис.2. «Портрет серійного вбивці очима обивателя». Рисунок студента-юриста.

Другі занурюються у внутрішній світ серійного вбивці, зображаючи жах його внутрішнього світу або асоціацію нескінченності його життєвого сценарію.

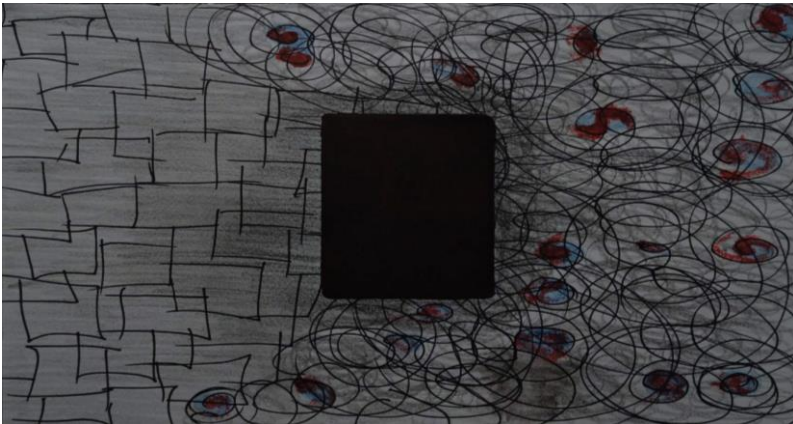

Рис.3. «Портрет серійного вбивці очима обивателя». Рисунок студента-психолога.

Ще одна задіяна у дослідженні проективна методика «Асоціативний тест К. Г. Юнга» дозволила нам виявити несвідомі латентні змісти у досліджуваних обох груп стосовно їх уявлень про психологічний портрет серійника. Вони теж виявились різними: **студентам-юристам**, за результатами нашого тестування, повністю належать **латентні змісти «наслідки діянь» та «засоби вбивства серійного вбивці»**. Власне юристи фокусуються на наслідках діяння серійного вбивці й на тому, як знайти його та покарати. А у психологів виявились латентні змісти **«причини діяння» і «характер самої особистості серійного вбивці»**. Як бачимо імпліцитні особистісні та експліцитні професійно орієнтовані утворення Я-концепції вагомо впливають на інтрасуб'єктивне сприйняття психологічного портрету серійного вбивці пересічним громадянином.

Відтак, досліджено психологічний портрет серійного вбивці в інтрасуб'єктивному сприйнятті пересічного громадянина через призму аналізу досліджень науковців у різних країнах світу, власного опитування громадян Львівської області та емпіричного дослідження, проведеного серед студентів-психологів і студентів-юристів Львівського державного університету внутрішніх справ. Наше емпіричне дослідження підтвердило висунуту гіпотезу, про те, **що для різних верств населення психологічний портрет серійного вбивці є різним.**

Список використаних джерел

- Жорстокість до тварин – тривожний сигнал. Медицина 2.0. URL: www.med2.ru/story.php
- Как действуют маньяки, совершая свои преступления?. URL: moscow-live.ru/events/society/8725-kak-dejjstvujut-manjaki-sovershaja-svoi.html
- Калька Н. М., Одинцова Г. Ю. Емпіричне дослідження особистісних переживань засобами мандалотерапії (під час карантину через пандемію коронавірусу в Україні). *Соціально-правові студії*. 2020. Вип. 3 (9). С. 193–201.
- Католик Г. В. Психологічний портрет серійного вбивці в інтрасуб'єктивному сприйнятті пересічного громадянина. *II Міжнародна наукова конференція «Воєнні конфлікти та техногенні катастрофи: історичні та психологічні наслідки»*. Тернопіль, 21-22 квітня 2022 р. Тернопіль, 2022. С. 34–38.
- Католик Г. В., Шаталова А. О. Психологічний портрет серійного

- вбивці очима обивателя. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Стан та тенденції розвитку науки, освіти та суспільства»*, 15 лютого 2022 р. Полтава, 2022. С. 87–92.
- Мальцев О. В., Саїнчин А. С., Сотула А. С. Теоретичні основи розслідування умисних вбивств. Психологічний портрет серійного вбивці. Ottawa : Accent Graphics Communications & Publishing, 2019. 760 с.
- Полунина А. Г., Брюн Е. А. Антисоциальное поведение: пейропсихологические корреляты и роль нейробиологических факторов. *Социальная и клиническая психиатрия*. 2013, Т. 23, № 4. С. 83–90.
- Психологічний портрет серійного вбивці. LIKAR.INFO. URL: www.likar.info/health/articles/
- Расследование «КП»: Почему дети пришли в зоопарк убивать животных?. URL: <https://www.kp.ru/daily/24193/400343/>
- Сатпасв М. Серійні вбивці – чи існує гендерна різниця. URL: <https://uain.press/articles/serijni-vbyvtsi-chy-isnyue-genderna-riznytsya->
- Хогенбу М. Психопаты способны к сопереживанию. Научный отдел Би-би-си. URL: [https://ru.wikipedia.org/wiki/Психопатия_\(синдром\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Психопатия_(синдром)).
- Feresin E. Lighter sentence for murderer with 'bad genes'. *Nature*. 2009. <https://doi.org/10.1038/news.2009.1050>
- Furnham A., Richards S. C., Paulhus D. L. The Dark Triad of Personality: A 10 Year Review. *Social and Personality Psychology Compass*. 2013. Vol. 7(3). P. 199–216. <https://doi.org/10.1111/spc3.12018>
- Gregory S., Ffytche D., Simmons A. et al. The Antisocial Brain: Psychopathy Matters A Structural MRI Investigation of Antisocial Male Violent Offenders. URL: <https://www.researchgate.net/publication/>
- Kovalchuk Z., Raievska Y., Beheza L. et al. Socio-psychological features and legal norms of the life of adolescents from distant families of labor migrants. *Amazonia Investiga*. 2021. Vol. 10 (46). P. 79–91. <https://doi.org/10.34069/AI/2021.46.10.7>
- Tiihonen J., Rautiainen MR., Ollila H. et al. Genetic background of extreme violent behavior. *Molecular Psychiatry*. 2014. 28 okt. <https://doi.org/10.1038/mp.2014.130>
- Venables N. C., Hall J. R., Patrick C. J. Differentiating psychopathy from antisocial personality disorder: a triarchic model perspective. *Psychol Med*. 2014. Vol. 44(5). P. 1005-1013. <https://doi.org/10.1017/S003329171300161X>.

References

- Feresin, E. (2009). *Lighter sentence for murderer with 'bad genes'*. *Nature*. Retrieved from <https://doi.org/10.1038/news.2009.1050>
- Furnham, A., Richards, S. C., & Paulhus, D. L. (2013). The Dark Triad of Personality: A 10 Year Review. *Social and Personality Psychology Compass*, 7(3), 199-216. <https://doi.org/10.1111/spc3.12018>
- Gregory, S., Ffytche, D., Simmons, A. et al. *The Antisocial Brain: Psychopathy Matters A Structural MRI Investigation of Antisocial Male Violent Offenders*. Retrieved from <https://www.researchgate.net/publication/>
- Hogenbu, M. *Psihopatya sposobny k soperezhivaniyu [Psychopaths are able to sympathize]*. Retrieved from [https://ru.wikipedia.org/wiki/Психопатия_\(синдром\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Психопатия_(синдром))
- Kak dejstvujut man'jaki, sovershaja svoi prestuplenija? [How do maniacs act committing their crimes?]*. Retrieved from moscow-live.ru/events/society/8725-kak-dejstvujut-manjaki-sovershaja-svoi.html
- Kalka, N. M., & Odyntsova, H. Iu. (2020). Empyrychne doslidzhennia osobystisnykh perezhivan zasobamy mandaloterapii (pid chas karantynu cherez pandemiu koronavirusu v Ukraini) [Empirical research of personal experiences by means of mandalotherapy (during COVID pandemic quarantine in Ukraine)]. *Sotsialno-pravovi studii*, 3(9), 193-201 [in Ukrainian].
- Katolyk, H. V. (2022). Psykholohichniy portret seriinoho vbyvtsi v intrasubiektivnomu spryiniatti peresichnoho hromadianyna [Psychological portrait of a serial killer in the intersubjective perception of a common citizen]. In *II Mizhnarodna naukova konferentsiia "Voieni konflikti ta tekhnohenni katastrofy: istorychni ta psykholohichni naslidky"*. (p. 34-38). Ternopil [in Ukrainian].
- Katolyk, H. V., & Shatalova, A. O. (2022). Psykholohichniy portret seriinoho vbyvtsi ochyma obyvatelia [Psychological portrait of a serial killer in sight of an ordinary person]. In *Materialy Mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii "Stan ta tendentsii rozvytku nauky, osvity ta suspilstva"*. (p. 87-92). Poltava [in Ukrainian].
- Kovalchuk, Z., Raievska, Y., Beheza, L., Ievtushenko, I., & Odyntsova, H. (2021). Socio-psychological features and legal norms of the life of adolescents from distant families of labor migrants. *Amazonia Investiga*, 10(46), 79-91. <https://doi.org/10.34069/AI/2021.46.10.7>

- Maltsev, O. V., Sainchyn, A. S., & Sotula, A. S. (2019). *Teoretychni osnovy rozsliduvannia umysnykh vbyvstv. Psykholohichnyi portret seriinoho vbyvtsi*. Ottawa: Accent Graphics Communications & Publishing.
- Polunina, A. G., & Brjun, E. A. (2013). Antisocial'noe povedenie: pejropsihologicheskie korrelyaty i rol' neyrobiologicheskikh faktorov. *Social'naja i klinicheskaja psihiatrija*, 23(4), 83-90.
- Psykholohichnyi portret seriinoho vbyvtsi* [Psychological portrait of a serial killer]. Retrieved from www.likar.info/health/articles/ [in Ukrainian].
- Rassledovanie "KP": Pochemu deti prishli v zoopark ubivat' zhivotnyh?* ["KP" investigation: why did kids come to the zoo to kill animals?]. Retrieved from <https://www.kp.ru/daily/24193/400343/>
- Satpaiev, M. *Seriini vbyvtsi - chy isnuie henderna riznytsia* [Serial killers. Does the gender difference exist?]. Retrieved from <https://uain.press/articles/serijni-vbyvtsi-chy-isnuye-genderna-riznytsya-> [in Ukrainian].
- Tiihonen, J., Rautiainen, MR., Ollila, H., Repo-Tiihonen E., Virkkunen M., Palotie A., & Paunio T. (2014). Genetic background of extreme violent behavior. *Molecular Psychiatry*, 28 okt. <https://doi.org/10.1038/mp.2014.130>
- Venables, N. C., Hall, J. R., & Patrick, C. J. (2014). Differentiating psychopathy from antisocial personality disorder: a triarchic model perspective. *Psychol Med.*, 44(5), 1005-1013. doi: 10.1017/S003329171300161X.
- Zhorstokist do tvaryn - tryvozhnyi syhnal* [Cruelty towards animals is an alarming signal]. Retrieved from www.med2.ru/story.php [in Ukrainian].

H. Katolyk, J. Binnebesel

PSYCHOLOGICAL PORTRAIT OF A SERIAL KILLER IN THE INTRASUBJECTIVE PERCEPTION OF THE ORDINARY CITIZEN

The topic of serial killers is incredibly relevant today, because these people appear everywhere and spread fear and death. Today it is unknown exactly who they are and how many lives have already been taken, and how many more will be taken... The exact number of victims, of some already caught and punished killers, is unknown. The difficulty is also in "hunting" for such people: until a pedantic and attentive maniac makes a mistake, it is difficult to catch him, because he is competent in how to plan the murder, so as not to leave evidence. Unfortunately, investigators, psychiatrists and psychologists still often misunderstand the thinking

of such individuals, which directly affects the quality of the investigation process. Ukraine, as a democratic state, recognizes people, their life and health, honor and dignity, inviolability and security as its top priorities. In fact, this is the greatest social value. Everyone has the inalienable right to life. It is the legal protection of a person from criminal encroachments on life and health, as the most important social values, that the state should provide through its law enforcement agencies. We are in a state of prolonged military intervention amid an even longer pandemic with ever-increasing threats of social instability and existential personal and social crisis. All these factors increase the general state of increasing social aggression, which in turn can stimulate and stimulate (as recent events in Bucha and other places of hostilities show) people who are on the verge of pathological aggression to active action.

Therefore, the chosen topic of our research, namely "Psychological portrait of a serial killer in the intrasubjective perception of the average citizen" may reveal new aspects of this problem.

Key words: *serial killer, maniac, "warrior gene", archaic character, archetypal character, psychopathy, implicit meaning, explicit meaning.*

УДК 575:612.825

© В. М. Помогайбо, О. І. Березан, А. В. Петрушов, 2022

orcid.org/0000-0002-9828-2565

orcid.org/0000-0002-4959-3594

orcid.org/0000-0002-1269-2978

<https://doi.org/10.33989/2226-4078.2022.2.265503>

ПОМОГАЙБО Валентин Михайлович

кандидат біологічних наук, професор-консультант кафедри спеціальної освіти і соціальної роботи Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

БЕРЕЗАН Олексій Іванович

кандидат медичних наук, доцент кафедри спеціальної освіти і соціальної роботи Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

ПЕТРУШОВ Андрій Васильович

кандидат медичних наук, доцент кафедри спеціальної освіти і соціальної роботи Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

ГЕНЕТИКА ЕПІЛЕПСІЇ

Епілепсія – це група хворобливих станів, спричинених порушеннями функцій головного мозку, які характеризуються стійкою схильністю до епілептичних нападів, а також нейробіологічними, когнітивними, психологічними і соціальними наслідками. Нині загальна поширеність епілепсії серед населення світу становить 0,88% і варіює в межах від 0,64% в розвинених країнах до 1,00% у решті країн. Поширеність епілепсії серед чоловіків децю вища, ніж серед жінок, а успадковуваність варіює в межах 25-70%. За сучасною класифікацією епілепсія включає чотири основні форми: фокальна епілепсія, генералізована епілепсія, комбінована фокальна та генералізована епілепсія та невизначена епілепсія. Найпоширенішою формою епілепсії є фокальна епілепсія, яка складає 60% усіх епілепсій. Нині описано 14 генів, пов'язаних із розвитком епілепсії, функції яких порушені наявністю однонуклеотидних поліморфізмів (ОНПів). Ці ОНПи можуть бути розташовані не лише в кодуючих ділянках генів (екзонах) чи регулюючих ділянках (наприклад, промоторі), а й в їхніх некодуючих ділянках (інтронах), а також у міжгенних ділянках ДНК недалеко від конкретного гена. Подальші дослідження генетики епілепсії мають бути спрямовані на розробку нових аналітичних підходів, які допоможуть розкрити невідомі молекулярно-генетичні

механізми цієї групи розладів. Прогрес у генетиці епілепсії матиме позитивний вплив на клінічну практику.

Ключові слова: епілепсія, успадкованість, фокальна епілепсія, генералізована епілепсія, комбінована фокальна та генералізована епілепсія, невизначена епілепсія, гени, однонуклеотидні поліморфізми.

Постановка проблеми. Епілепсія – це група хворобливих станів, спричинених порушеннями функцій головного мозку, які характеризуються стійкою схильністю до епілептичних нападів, а також нейробіологічними, когнітивними, психологічними і соціальними наслідками. Нині загальна поширеність епілепсії серед населення світу становить 0,88% і варіює в межах від 0,64% в розвинених країнах до 1,00% у решті країн. Поширеність епілепсії серед чоловіків дещо вища, ніж серед жінок. Це можна пояснити різною наявністю найбільш поширених зовнішніх чинників ризику та приховуванням цього стану у жінок з соціокультурних причин. (Fiest et al., 2017; Song et al., 2021).

Численні спостереження та дослідження свідчать, що епілепсія характеризується значною спадковою схильністю. За результатами дослідження близнят показник успадкованості епілепсії значно варіює в межах 25-70%, що залежить від використаних критеріїв діагностики, методів дослідження, розміру та походження вибірок (Speed et al., 2014).

Ця публікація продовжує нашу серію оглядів із генетики ментальних і поведінкових розладів людини (Помогайбо та ін., 2018а, 2018, 2019а, 2019б, 2020а, 2020б, 2021а, 2021б, 2022).

Метою статті є теоретичний аналіз результатів сучасних досліджень генетичних механізмів епілепсії.

Аналіз основних досліджень та публікацій. За сучасною класифікацією епілепсія включає чотири основні форми: фокальна епілепсія, генералізована епілепсія, комбінована фокальна та генералізована епілепсія та невизначена епілепсія (Scheffer et al., 2017). Кожна із форм епілепсії може супроводжуватися нейроповедінковими та нейропсихіатричними симптомами, які раніше вважалися наслідком епілепсії. Кожна із форм епілепсії також може мати різні етіологічні причини: генетичні, структурні, інфекційні, метаболічні, імунні чи невідомі.

Найпоширенішою формою епілепсії є фокальна епілепсія, яка складає 60% усіх епілепсій. Вона може бути уніфокальною або мультифокальною, осередок якої обмежується окремою зоною однієї півкулі головного мозку. Напади фокальної епілепсії можуть бути без порушення свідомості, з порушенням свідомості, моторні, немоторні та з переходом у двобічний тоніко-клонічний напад. Показник успадкованості фокальної епілепсії становить близько 45%, що значно менше, ніж внесок чинників навколишнього середовища – 55%. Виявлено 2 гени, значуще пов'язані з фокальною епілепсією (див. таблицю 1). (PLAE, 2018; Perucca et al., 2020).

Генералізована епілепсія складає 15-20% усіх форм епілепсії. Вона, як правило, характеризується непритомними, міоклонічними, атонічними, тонічними, тоніко-клонічними нападами та нормальним інтелектом. Її осередком є нейронні мережі обох півкуль головного мозку. Показник успадкованості генералізованої епілепсії становить 62%, який суттєво переважає показник успадкованості фокальної епілепсії. На умови навколишнього середовища, які можуть спровокувати розвиток генералізованої епілепсії, залишається лише 38%. Виявлено 10 генів, значуще пов'язаних із генералізованою епілепсією (див. таблицю 1). За допомогою мета-аналізу результатів досліджень загально-геномних асоціацій (ДЗГА; genome-wide association study, GWAS) було також ідентифіковано 5 генів, значуще пов'язаних із усіма формами епілепсії разом (PLAE, 2018; Perucca et al., 2020) (див. таблицю 1).

Комбінована епілепсія та епілепсія невідомої етіології разом складають 20-25% усіх випадків епілепсії.

Розвиток епілепсії спричинюється генами, функції яких порушені наявністю однонуклеотидних поліморфізмів (ОНПів), які можуть бути розташовані не лише в кодуючих (екзонах) або регулюючих ділянках (наприклад, промоторі) генів, а й в їхніх некодуючих ділянках (інтронах), а також у міжгенних ділянках ДНК недалеко від конкретного гена (The 1000 Genomes Project Consortium, 2015).

Таблиця 1

Значущі варіанти генів епілепсії

Гени	Локалізація	Однонуклеотидні поліморфізми	Джерела
<i>Усі типи епілепсії разом</i>			
<i>FANKL</i>	2p16.1	rs 4671319	ILAE, 2018
<i>SCN1A</i>	2q24.3	rs11890028	Song et al., 2021
<i>GRM3</i>	7q21.11	rs11978015	
<i>TNKS</i>	8p23.1	rs28634186	ILAE, 2018
<i>HEATR3</i>	16q12.1	rs4638568	
<i>Генералізована епілепсія</i>			
<i>FANKL</i>	2p16.1	rs1402398	ILAE, 2018
<i>SCN1A</i>	2q24.3	rs11890028	Song et al., 2021
<i>STAT4</i>	2q32.3	rs887696	ILAE, 2018
<i>GABRA2</i>	4p12	rs11943905	
<i>PCDH7</i>	4p15.1	rs1044352	
<i>KCNN2</i>	5q22.3	rs4596374	
<i>ATXN1</i>	6p22.3	rs68082256	
<i>STX1B</i>	16p11.2	rs1046276	
<i>PNPO</i>	17q21.32	rs 4794333	
<i>GRIK1</i>	21q22.11	rs 2833098	
<i>Фокальна епілепсія</i>			
<i>SCN1A</i>	2q24.3	rs2212656	ILAE, 2018
<i>NPRL2</i>	3p21.31	rs757929420	

Нижче подається детальна характеристика ключових варіантів генів, значуще причетних до розвитку епілепсії (GWAS Catalog, 2022; GeneCards, 2022; MalaCards, 2022). Стосовно епілепсії загалом це варіанти генів *SCN1A*, *GRM3* і *TNKS*.

Ген *SCN1A* розташований у довгому плечі 2-ої хромосоми (2q24.3) і кодує альфа-1-субодиницю потенціалкерovanого натрієвого каналу, який бере участь у генеруванні та поширенні сигналів дії у нейронах і м'язах. Попов'язаний з епілепсією варіант гена в одному з інтронів має ОНП rs11890028. Ген *SCN1A* причетний до понад 440 різноманітних захворювань, серед яких майже 120 різних видів і синдромів епілепсії, а також розлад аутистичного спектру, шизофренія, дефіцит уваги з

гіперактивністю, тривожністю, панічний розлад, депресія, розлад особистості та інші.

Ген *GRM3* розташований у довгому плечі 7-ої хромосоми (7q21.11) і кодує глутаматний метаболічний рецептор 3, який відіграє ключову роль у нейротрансмісії та бере участь у більшості аспектів нормальних функцій головного мозку. У міжгенному регіоні ДНК поблизу промотора гена *GRM3* виявлено ОНП rs11978015, який порушує функції гена і сприяє розвитку епілепсії. Даний ген причетний також до понад 110 хвороб, половина з яких є онкохвороби і четверта частина – ментальні розлади, у тому числі залежність від наркотичних речовин.

Ген *TNKS* розташований у короткому плечі 8-ої хромосоми (8p23.1), потужно експресується в тканинах головного мозку і кодує ферменти, які беруть участь у регуляції передачі відповідних сигналів між нейронами. Він також модулює протеїн гена *TDP-43*, який відіграє провідну роль у розвитку бічного аміотрофного склерозу і лобно-скроневої дегенерації. Причетність гена *TNKS* до епілепсії спричинюється ОНПом rs28634186 у міжгенному регіоні поблизу кінця гена. Даний ген причетний також до понад 150 хвороб, серед яких із ментальних розладів лише дефіцит уваги з гіперактивністю і майже третину складають онкозахворювання.

Ключовими варіантами, значуще причетними до генералізованої епілепсії, є варіанти генів *FANK*, *SCN1A*, *STAT4*, *GABRA2*, *STX1B* і *PNPO*.

Ген *FANKL* розташований у короткому плечі 2-ої хромосоми (2p16.1) і кодує фермент трансферазу, який бере участь у відновленні пошкодженої ДНК. Порушення його функцій викликає ОНП rs1402398, який розташований у міжгенному регіоні поблизу гена. Ген *FANKL* також причетний до різноманітних захворювань м'язів, яких нараховується понад 1800.

Ген *SCN1A* (2q24.3) та його патогенний варіант, пов'язаний з епілепсією загалом, описані вище.

Ген *STAT4* розташований у довгому плечі 2-ої хромосоми (2q32.3) і кодує протеїн, який є одним із транскрипційних активаторів інших генів. Пов'язаний із генералізованою епілепсією варіант гена у сайті контролю швидкості власної

транскрипції має ОНП rs887696. Ген *STAT4* може бути причетний також до понад 420 хвороб, серед яких до 50 онкозахворювань та численні порушення імунної системи.

Ген *GABRA2* розташований у короткому плечі 4-ої хромосоми (4p12) і кодує альфа-2-субодиницю рецептора гамма-аміномасляної кислоти типу А (ГАМК-А), який є головним гальмівним нейротрансмітером у головному мозкові. Наявність ОНП rs11943905 в інtronі гена пов'язує його з генералізованою епілепсією. Ген *GABRA2* також може бути пов'язаний із понад 100 захворювань, серед яких 15 видів і синдромів епілепсії, понад 25 ментальних розладів, із яких понад 10 видів зловживання наркотичними речовинами, та численні онкозахворювання.

Ген *STX1B* розташований у короткому плечі 16-ої хромосоми (16p11.2) і кодує протеїн, який належить до групи протеїнів, що беруть участь у синаптичній передачі сигналів між нейронами. Пов'язаний із генералізованою епілепсією варіант перебуває під впливом ОНП rs1046276, який розташований у міжгенному регіоні поблизу гена. Ген *STX1B* також може бути причетний до понад 70 захворювань, зокрема до майже 20 видів та синдромів епілепсії, у тому числі фокальної.

Ген *PNPO* розташований у довгому плечі 17-ої хромосоми (17q21.32) і кодує фермент, який бере участь у синтезі вітаміну В₆, що необхідний для синтезу нейротрансмітерів. Наявність ОНП rs4794333 перед екзоном 1 гена пов'язує його з генералізованою епілепсією. Ген *PNPO* також може бути пов'язаний із 80 захворюваннями, майже 30 із яких – різні види та синдроми епілепсії, у тому числі фокальної.

З фокальною епілепсією пов'язані варіанти генів *SCN1A* та *NPRL2*.

Ген *SCN1A* (2q24.3) описаний вище у випадку, коли його патогенний варіант пов'язаний із генералізованою епілепсією. У даному випадку його причетність до фокальної епілепсії спричинена наявністю ОНП rs2212656 в інtronі гена.

Ген *NPRL2* розташований у короткому плечі 3-ої хромосоми (3p21.31) і кодує субодиницю 2 біохімічного регулятора активності ферменту, який бере ключову участь у процесі росту і поділу клітин залежно від їх енергетичного статусу на наявності амінокислот. Варіант гена *NPRL2* із синонімічним

ОНП rs757929420 в одному з екзонів вважається провідним чинником фокальної епілепсії. Ген *NPRL2* також може бути причетний до близько 50 інших захворювань, серед яких 20 онкохвороб.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Упродовж останніх 15 років у галузі генетики епілепсії досягнуто значний прогрес, зумовлений розробкою новітніх технологій секвенування та обчислення, а також розвитком тісного міжнародного співробітництва (Epi4K Consort., 2012; Epi25 Collab., 2019; ILAE, 2018). Особливо значимим у цих досягненнях стало виявлення ролі нових рідкісних мутацій у патогенезі епілептичної енцефалопатії розвитку, яка довгий час вважалася набутою внаслідок пре-, пери- або постнатальних інсультів. Значного поглиблення зазнало розуміння генетичних основ двох поширених форм епілепсії – фокальної епілепсії та генералізованої епілепсії. Спадкова фокальна епілепсія, ймовірно, спричинюється переважно рідкісними варіантами з мінімальним внеском поширених варіантів, а генералізовану епілепсію визначають поширені варіанти.

Подальші дослідження генетики епілепсії мають бути спрямовані на розробку нових аналітичних підходів, які допоможуть розкрити невідомі молекулярно-генетичні механізми цієї групи розладів. Одним із таких підходів є технологія секвенування РНК окремої клітини, яка дозволяє досліджувати різні типи клітин, виявляти регуляторні зв'язки між генами та відстежувати траєкторії різних клітинних ліній у розвитку (Hwang et al., 2018). Застосування цієї технології до тканин мозку людей з епілепсією може пролити світло на перебіг патогенезу цієї хвороби

Прогрес у генетиці епілепсії матиме позитивний вплив на клінічну практику (Perucca, P., and Perucca, E., 2019). Виявлення патогенного варіанту в кандидатному гені епілепсії сприятиме визначенню прогнозу захворювання конкретного пацієнта та коригуванню його лікування. Це також забезпечить розробку та впровадження нових персоналізовано спрямованих методів лікування.

Список використаних джерел

- Помогайбо В. М., Березан О. І., Петрушов А. В. Генетика біполярного розладу. *Вісник проблем біології і медицини*. 2018. Вип. 2 (147). С. 62–65. doi: 10.29254/2077-4214-2018-4-2-147-62-65.
- Помогайбо В. М., Березан О. І., Петрушов А. В. Шизофренія: пошуки генетичних факторів ризику. *Психологія і особистість*. 2019а. № 1(15). С. 241–252. doi: 10.5281/zenodo.2560068.
- Помогайбо В. М., Березан О. І., Петрушов А. В. Генетика великого депресивного розладу. *Вісник проблем біології і медицини*. 2019б. № 2 (149). С. 40–45. doi: 10.29254/2077-4214-2019-1-2-149-40-45.
- Помогайбо В. М., Березан О. І., Петрушов А. В. Генетика інтелектуальної недостатності. *Психологія і особистість*. 2020а. № 1(17). С. 212–223. doi: 10.33989/2226-4078.2020.1.195251.
- Помогайбо В. М., Березан О. І., Петрушов А. В. Генетика розладу загальної тривожності. *Психологія і особистість*. 2020б. № 2 (18). С. 280–291. doi: 10.33989/2226-4078.2020.2.211928.
- Помогайбо В. М., Березан О. І., Петрушов А. В. Генетика обсесивно-компульсивного розладу. *Психологія і особистість*. 2021а. № 1(19). С. 270-280. doi: 10.33989/2226-4078.2021.1.227328.
- Помогайбо В. М., Березан О. І., Петрушов А. В. Генетика фобічних розладів. *Психологія і особистість*. 2021б. № 2 (20). С. 245–256. doi: 10.33989/2226-4078.2021.2.239990.
- Помогайбо В. М., Березан О. І., Петрушов А. В. Генетика параноїдного розладу особистості. *Психологія і особистість*. 2022. № 1(21). С. 198–211. doi: 10.33989/2226-4078.2022.1.252067.
- Describing the genetic architecture of epilepsy through heritability analysis / D. Speed, T. J. O'Brien, A. Palotie et al. *Brain*. 2014. Vol. 137 (10). P. 2680–2689. doi: 10.1093/brain/awu206.
- Epi25 Collaborative. Ultra-rare genetic variation in the epilepsies: a whole-exome sequencing study of 17,606 individuals. *American Journal of Human Genetics*. 2019. Vol. 105(2). P. 267–282. doi: 10.1016/j.ajhg.2019.05.020
- Epi4K Consortium. Epi4K: gene discovery in 4,000 genomes. *Epilepsia*. 2012. Vol. 53 (8). P. 1457–1467. doi: 10.1111/j.1528-1167.2012.03511.x
- GeneCards. The human gene database. 2022. URL: <http://www.genecards.org/>.

- Genome-wide meta-analysis identifies two novel risk loci for epilepsy / M. Song, J. Liu, Y. Yang et al. *Frontiers in Neuroscience*. 2021. Vol.15. doi: 10.3389/fnins.2021.722592.
- Hwang B., Lee J.H., Bang D. Single-cell RNA sequencing technologies and bioinformatics pipelines. *Experimental & Molecular Medicine*. 2018. Vol. 50 (8). P. 1–14. doi: 10.1038/s12276-018-0071-8.
- ILAE classification of the epilepsies: Position paper of the ILAE Commission for Classification and Terminology / I. Scheffer, S. Berkovic, G. Capovilla et al. *Epilepsia*. 2017. Vol. 58 (4). P. 512–521. doi: 10.1111/epi.13709.
- ILAE. The International League Against Epilepsy Consortium on Complex Epilepsies. Genome-wide mega-analysis identifies 16 loci and highlights diverse biological mechanisms in the common epilepsies. *Nature Communications*. 2018. Vol. 9. doi: 10.1038/s41467-018-07524-z.
- MalaCards. The human disease database. 2022. URL: <http://www.malacards.org/>
- Perucca P., Bahlo M., Berkovic S. F. The Genetics of Epilepsy. *Annual Review of Genomics and Human Genetics*. 2020. Vol. 21. P. 205–230.
- Perucca P., Perucca E. Identifying mutations in epilepsy genes: impact on treatment selection. *Epilepsy Research*. 2019. Vol. 152. P. 18–30. doi: 10.1016/j.eplepsyres.2019.03.001.
- Prevalence and incidence of epilepsy: A systematic review and meta-analysis of international studies / K. M. Fiest, Kh. M. Sauro, S. Wiebe et al. *Neurology*. 2017. Vol. 88 (3). P. 296–303. doi: 10.1212/WNL.0000000000003509.
- The 1000 Genomes Project Consortium A global reference for human genetic variation. *Nature*. 2015. Vol. 526 (7571). P. 68–74. doi: 10.1038/nature15393.
- The NHGRI-EBI Catalog of human genome-wide association studies. 2022. URL: <https://www.ebi.ac.uk/gwas/>.

References

- Epi25 Collaborative. (2019). Ultra-rare genetic variation in the epilepsies: a whole-exome sequencing study of 17,606 individuals. *American Journal of Human Genetics*, 105(2), 267-282. doi: 10.1016/j.ajhg.2019.05.020
- Epi4K Consortium. (2012). Epi4K: gene discovery in 4,000 genomes. *Epilepsia*, 53(8), 1457-1467. doi: 10.1111/j.1528-1167.2012.03511.x

- Fiest, K. M., Sauro Kh. M., Wiebe, S., Patten, S. B., Kwon, C. S., Dykeman, J. ... Jetté, N. (2017). Prevalence and incidence of epilepsy: A systematic review and meta-analysis of international studies. *Neurology*, 88(3), 296-303. doi: 10.1212/WNL.0000000000003509.
- GeneCards. (2022). *The human gene database*. Retrieved from <http://www.genecards.org/>.
- Hwang, B., Lee, J.H., & Bang, D. (2018). Single-cell RNA sequencing technologies and bioinformatics pipelines. *Experimental & Molecular Medicine*, 50(8), 1-14. doi: 10.1038/s12276-018-0071-8.
- ILAE. (2018). The International League Against Epilepsy Consortium on Complex Epilepsies. Genome-wide mega-analysis identifies 16 loci and highlights diverse biological mechanisms in the common epilepsies. *Nature Communications*, 9, art. 5269. doi: 10.1038/s41467-018-07524-z.
- MalaCards. (2022). The human disease database. Retrieved from <http://www.malacards.org/>
- Perucca, P., & Perucca, E. (2019). Identifying mutations in epilepsy genes: impact on treatment selection. *Epilepsy Research*, 152, 18-30. doi: 10.1016/j.eplepsyres.2019.03.001.
- Perucca, P., Bahlo, M., & Berkovic, S.F. (2020). The Genetics of Epilepsy. *Annual Review of Genomics and Human Genetics*, 21, 205-230.
- Pomohaibo, V. M., Berezan, O. I., & Petrushov, A. V. (2018). Henetyka bipoliarnoho rozladu [Genetics of bipolar disorder]. *Bulletin of problems biology and medicine*, 2(147), 62-65. doi: 10.29254/2077-4214-2018-4-2-147-62-65 [in Ukrainian].
- Pomohaibo, V. M., Berezan, O. I., & Petrushov, A. V. (2019a). Shyzofreniia: poshuky henetychnykh faktoriv ryzyku [Schizophrenia: The search for genetic risk factors]. *Psychology and personality*, 1(15), 241-252. doi: 10.5281/zenodo.2560068 [in Ukrainian].
- Pomohaibo, V. M., Berezan, O. I., & Petrushov, A. V. (2019b). Henetyka velykoho depresyvnoho rozladu [Genetics of major depressive disorder]. *Bulletin of problems biology and medicine*, 2(149), 40-45. doi: 10.29254/2077-4214-2019-1-2-149-40-45 [in Ukrainian].
- Pomohaibo, V. M., Berezan, O. I., & Petrushov, A. V. (2020a). Henetyka intelektualnoi nedostatnosti [Genetics of intellectual disability]. *Psychology and personality*, 1(17), 212-223. doi: 10.33989/2226-4078.2020.1.195251 [in Ukrainian].

- Pomohaibo, V. M., Berezan, O. I., & Petrushov, A. V. (2020b). Henetyka rozladu zahalnoi tryvozhnosti [Genetics of generalized anxiety disorder]. *Psychology and personality*, 2(18), 280-291. doi: 10.33989/2226-4078.2020.1.195251 [in Ukrainian].
- Pomohaibo, V. M., Berezan, O. I., & Petrushov, A. V. (2021a). Henetyka obsesyvno-kompulsyvnoho rozladu [Genetics of obsessive-compulsive disorder]. *Psychology and personality*, 1(19), 270-280. doi: 10.33989/2226-4078.2021.1.227328 [in Ukrainian].
- Pomohaibo, V. M., Berezan, O. I., & Petrushov, A. V. (2021b). Henetyka fobichnykh rozladiv [Genetics of phobic disorders]. *Psychology and personality*, 1(19), 245-256. doi: 10.33989/2226-4078.2021.2.239990 [in Ukrainian].
- Pomohaibo, V. M., Berezan, O. I., & Petrushov, A. V. (2022). Henetyka paranoidnoho rozladu osobystosti [Genetics of paranoid personality disorder]. *Psychology and personality*, 1(21), 198-211. doi: 10.33989/2226-4078.2022.1.252067 [in Ukrainian].
- Scheffer, I.E., Berkovic, S., Capovilla, G., Connolly, M. B., French, J., Guilhoto, L. ... Zuberi, S.M. (2017). ILAE classification of the epilepsies: Position paper of the ILAE Commission for Classification and Terminology. *Epilepsia*, 58(4), 512-521. doi: 10.1111/epi.13709.
- Song, M., Liu, J., Yang, Y., Lv, L., Li, W. ... Luo, X.-J. (2021). Genome-wide meta-analysis identifies two novel risk loci for epilepsy. *Frontiers in Neuroscience*, 15, art. 722592. doi: 10.3389/fnins.2021.722592.
- Speed, D., O'Brien, T.J., Palotie, A., Shkura, K., Marson, A. G., Balding, D. J., Johnson, M. R. (2014). Describing the genetic architecture of epilepsy through heritability analysis. *Brain*, 137(10), 2680-2689. doi: 10.1093/brain/awu206.
- The 1000 Genomes Project Consortium. (2015). A global reference for human genetic variation. *Nature*, 526(7571), 68-74. doi: 10.1038/nature15393.
- The NHGRI-EBI Catalog of human genome-wide association studies. (2022). Retrieved from <https://www.ebi.ac.uk/gwas/>.

V. Pomohaibo, O. Berezan, A. Petrushov

THE GENETICS OF EPILEPSY

Epilepsy is a group of painful conditions caused by brain disorders, which are characterized by a persistent predisposition to epileptic seizures, as well as neurobiological, cognitive, psychological and social consequences. Currently, the overall prevalence of epilepsy in the world's population is 0.88% and ranges from

0.64% in developed countries to 1.00% in other countries. The prevalence of epilepsy in men is slightly higher than in women, and heredity varies between 25%-70%. According to the current classification, epilepsy includes four main forms: focal epilepsy, generalized epilepsy, combined focal and generalized epilepsy, and indeterminate epilepsy. The most common form of epilepsy is focal epilepsy, which accounts for 60% of all epilepsies. Currently, 14 genes associated with the development of epilepsy have been described, the functions of which are impaired by the presence of single nucleotide polymorphisms (SNPs). These SNPs can be located not only in the coding regions of genes (exons) or regulatory regions (eg., promoters), but also in their non-coding regions (introns), as well as in intergenic regions of DNA near a particular gene. Further research into the genetics of epilepsy should focus on developing new analytical approaches that will help uncover the unknown molecular genetic mechanisms of this group of disorders. Advances in the genetics of epilepsy will have a positive impact on clinical practice.

Key words: *epilepsy, heritability, focal epilepsy, generalized epilepsy, combined focal and generalized epilepsy, indeterminate epilepsy, genes, single nucleotide polymorphisms.*

Наукове видання

ПСИХОЛОГІЯ І ОСОБИСТІТЬ

Науковий журнал

№ 2 (22)

2022

Відповідальний редактор – *В. А. Лавріненко*
Комп'ютерний набір, дизайн та верстка – *В. А. Лавріненко*

На 1 сторінці обкладинки:

зверху – будівля Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України

(вул. Паньківська, 2, м. Київ), світлина С. Болтвіця;

портрет засновника інституту, психолога Г. С. Костюка

(5.12.1899-25.01.1982), художник Г. Задніпрняний;

знизу – будівля Полтавського національного педагогічного університету

імені В. Г. Короленка (вул. Остроградського, 2, корп. 1), світлина В. Дяченка;

портрет письменника В. Г. Короленка (27.07.1853-25.12.1921), художник С.Міненок.

Здано до друку 06.02.2022 р.

Формат 60x84/16. Папір офсетний.

Гарнітура Times New Roman. Друк офсетний.

Обл.-вид. арк. 13,68. Ум.-друк. арк. 15

Наклад 300 прим. Зам. № 1904

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
серія ДК № 3817 від 01.07.2010 р.

Адреса редакції: вул. Остроградського, 2, м. Полтава, 36003

e-mail: psychologyaiiosobystist@gail.com

Web-page: <http://psychpersonality.pnpu.edu.ua>